

Küroszi Theodórétosz
A görög betegségek orvoslása
II. kötet

A mű eredeti címe:

Τοῦ μακάριου Θεοδωρήτου ἐπισκόπου Κύρου
Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:

Théodore de Cyr: *Thérapeutique des maladies helléniques*.
Texte critique, introduction, traduction et notes de Pierre Canivet
Sources Chrétiennes, 57 (Paris: Les Éditions du Cerf, 1958)

Lektorálta

Pásztori-Kupán István Gergely
és Kupán Zsuzsánna

Küroszi Theodórétosz

A görög betegségek orvoslása

II. kötet

Fordította, a kétnyelvű szöveget gondozta
és magyarázó jegyzetekkel ellátta
Pásztori-Kupán István

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Hatvani István Teológiai Kutatóközpontja
és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
közös kiadása
Debrecen – Kolozsvár 2015

Kötetünk megjelenését
az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatta

A fordítói és kutatói munkát
a Magyar Tudományos Akadémia
Bolyai János Kutatói Ösztöndíja
tette lehetővé

© 2015 Pásztori-Kupán István
www.proteo.hu/pasztori

Dedicated to the loving memories of
David F. Wright & Thomas P. Halton
emlékének

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető
Dávid Zoltán

ISBN 978-963-8429-84-1

Tartalom

Rövidítések jegyzéke _____	6
Előszó a második kötethez _____	7
Ötödik könyv: Az ember természetéről _____	9
Hatodik könyv: Az isteni gondviselésről _____	59
Hetedik könyv: Az áldozatokról _____	123
Nyolcadik könyv: A vértanúk tiszteletéről _____	155
Summary _____	202

Rövidítések jegyzéke

- ACO – Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series I, szerk. E. Schwartz & J. Straub (Berlin: Walter de Gruyter, 1914–1984); Series II, ed. sub auspiciis Academiae Scientiarum Bavaricae (Berlin: Walter de Gruyter, 1984–)
- Curatio – Küroszi Theodórétosz, *Graecarum affectionum curatio* (A görög betegségek orvoslása)
- DCB – Smith, William – Henry Wace, szerk., *A Dictionary of Christian Biography*, 4 kötet (London: John Murray, 1877–87)
- LXX – *Septuaginta*, az Ószövetség legelterjedtebb ókori görög fordítása
- NPNF – Wace, Henry – Philip Schaff, szerk., *A Select Library of Nicene and Post Nicene Fathers of The Christian Church*, 14 kötet (Oxford: James Parker, 1886–1900)
- ÓÍ – Ókeresztény írók sorozat (Budapest: Szent István Társulat)
- PG – Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, 161 kötet (Paris: 1857–1887)
- PL – Migne, Jacques Paul, szerk., *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, 221 kötet (Paris: 1844–1864)
- SC – *Sources Chrétiennes* (Paris: Cerf, 1942–)
- TLG – *Thesaurus Linguae Graecae* CD-ROM (1998)

Előszó a második kötethez

Küroszi Theodórétosz *A görög betegségek orvoslása* című munkájának jelen kötete újabb négy fejezetben mutatja be a keresztyén teológiának az ókori görög filozófiával és vallással folytatott párbeszédét. Szerzőnk *Az ember természetéről* szóló V. fejezetben a keresztyén teológiai és a filozófiai antropológia hasonlóságairól és különbözőségeiről értekezik. Betekintést nyerhetünk az akarat szabadsága, a felelősség és a szükségszerűség közötti összefüggések, valamint a lélek eredetének és mibenlétének rejtelmeibe.

Theodórétosz tíz szónoklatból álló külön munkát szentelt a gondviselés bemutatásának. Célközönsége minden valószínűség szerint megegyezett *A görög betegségeket* hallgató antiochiai művelt világi réteg tagjaival. Jelen mű hatodik fejezete tartalmazza ugyanazokat az alapgondolatokat, amelyek *A gondviselésről* címet viselő beszédgyűjteményben is megtalálhatók. Szerzőnk vitába száll a gondviselés létezését tagadó filozófiai irányzatokkal, fejtegeti a jövődőlés és beteljesedés közötti összefüggéseket, továbbá kiváló szónoki tehetséggel érvel az isteni terv és cselekedet hatékonysága mellett.

A hetedik fejezet *Az áldozatokról* szól. Itt nyilván felbukkannak a politeizmusból következő áldozatok elleni bibliai, teológiai, sőt a filozófusoktól kölcsönzött érvek. Az érdekes gondolatmeneteken és az ismert toposzok felvillantásán túl a szerző eszmefuttatását sajátos képek, példák és hasonlatok teszik izgalmassá és szemléletessé.

A vértanúk tiszteletének szentelt nyolcadik könyv az ókeresztyén kor hitbeli példaképeinek fontosságáról és kiválasztásáról, az ereklyék elterjedéséről és használatáról, és talán nem utolsósorban a közbenjárás gondolatáról árul el érdekes részleteket. A fejezet az alázatosságban megnyilvánuló hatalom és az erőtlenségben diadalra jutó isteni erő valóságának dokumentuma.

A teljes mű soron következő, harmadik és egyben utolsó kötete a törvények, a jóslatok, a végső idők és az ítélet, valamint a gyakorlati erény mindmáig izgalmas témái közé kalauzolja majd az olvasót.

A Jó Isten után édesapám és Zsuzsánna húgom iránti hálával bocsátom útjára e munkát, melynek mindennemű fogyatkozásaiért az én tisztem megkövetni téged, kedves olvasó. Mentségemül talán annyit mondhatok, hogy csak az nem téved, aki az örökkévalóságból gazdálkodik.

Kolozsvárott, 2015 pünkösdi havában,

Pásztori-Kupán István

Περὶ φύσεως ἀνθρώπου

[5.1] Ἔστι τις λίθου φύσις, ἣν μαγνήτιν ὀνομάζουσιν, ἥ πᾶσαν ἐῷσα τὴν ἄλλην ὕλην ἀκίνητον, τὸν σίδηρον ἐφέλκεται μόνον· ἔστι δὲ ὅτε καὶ δείκνυσιν αἰωρούμενον, οὔτε κάτωθεν ὑπὸ τινος ἐρειδόμενον οὔτε ἄνωθεν φαινομένῳ τῷ ξυνδεδεμένον, ἀφανῶς δὲ τῆς ὑπερκειμένης ἐκείνης ἢ ὑπερφαινομένης ἐνεργείας ἐξηρημένον.

[5.2] Τοιόνδε τι γινόμενον ἐπὶ τῶν θείων λογίων ἴδοι τις ἄν. Πολλοὶ μὲν γὰρ διὰ τούτων, μᾶλλον δὲ ἅπαντες, ὥς ἔπος εἰπεῖν, ἐπαίουσιν ἄνθρωποι· οἱ δὲ τῆς πίστεως μόνον θηρεύονται τρόφιμοι, οὔτε κάτωθεν ὑπὸ τινος εὐκληρίας ψυχαγωγούμενοι οὔτε ἄνωθεν ὀρωμένῳ τῷ ξυνδεδεμένοι, μόναις δὲ ταῖς ἀφανέσιν ἐλπίσι τὸν νοῦν ξυναρμόσαντες. Τῷ τοι καὶ ὁ θεὸς ἀπόστολος „τὸν περὶ τοῦ σταυροῦ λόγον τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις εἶναι μωρίαν, τοῖς δὲ σωζομένοις Θεοῦ δύναμιν” ἔφησεν.

[5.3] Ἀλλ’ ἐκείνη μὲν ἡ λίθος ιδιότητι φύσεως θέειν παρ’ αὐτὴν τὸν σίδηρον ἐκβιάζεται· τῶν δὲ θείων λογίων ἡ χάρις οὐκ αὐτὴ τοὺς μὲν προσίεται, τοὺς δὲ ἀποπέμπεται πᾶσι γὰρ τοῖς ἐμπορεῖσθαι βουλομένοις προχέει τὰ νάματα, ἀλλὰ τὸ τῶν ἀκροωμένων αὐθαίρετον τοὺς μὲν προσάγει διψῶντας, τοὺς δὲ πόρρω ποιεῖ, τόνδε τὸν ἡμέρον ἔχειν ἥκιστα βουλομένου.

[5.4] Ὁ δὲ γε τῶν ψυχῶν ἱατρὸς τὴν τῶν οὐκ ἐθελόντων ἀπολαύειν τῆς θεραπείας οὐ βιάζεται γνώμην· αὐτοκράτορα γὰρ καὶ αὐτεξούσιον τὴν λογικὴν φύσιν δημιουργήσας, παραινέσει μὲν καὶ νόμοις καὶ τῶν χειρόνων ἀποτρέπει καὶ ἐπὶ τὰ κρείττω προτρέπει, οὐκ ἀναγκάζει δὲ μὴ βουλομένην τῶν ἀμεινόνων μεταλαχεῖν, ἵνα μὴ παρακινήσῃ τοὺς ὄρους τῆς φύσεως.

[5.5] Ταύτη τοι καὶ διὰ τῶν προφητῶν βοᾷ· „Ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε.” Καὶ αὖ πάλιν·

¹ Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* II, 6, 26 és VII, 2, 9, ahol Kelemen Platónra hivatkozik (*Ión* 533d). A filozófus a mágnes erejét a Múzsák vonzerejéhez hasonlítja. Ld. Még Augustinus, *Isten városa* XXI, 4.

² Ld. *Curatio* 1.68.

³ Ld. 1Kor 1,18.

⁴ Ld. Ésa 1,19. Theodóréosz több ízben is komoly hangsúlyt fektet a szabad akarat kérdésére. A kérdés bővebb kifejtéséhez ld. pl. Anton C. Vrame, ‘Theodoret, Bishop of Kyros as an Exegete of Isaiah I: A Translation of His Commentary with

Ötödik könyv: Az ember természetéről

Az emberek szabadok és saját sorsuk urai

Létezik egy olyan fajtajú kő, amelyet mágnesnek neveznek, és amely minden más anyagot mozdulatlanul hagy, csupán a vasat vonzza. Ezt akár felállított helyzetben is produkálja, anélkül, hogy alulról valami alátámasztaná vagy felülről volna odarögzítve valami látható dologhoz: mintha láthatatlanul függene a fenti dologtól vagy a magasabb energiától.¹

Az isteni kijelentések kapcsán hasonlótl figyelhetünk meg. Hiszen sok ember, sőt mondhatni inkább minden ember odafigyel ezekre, de csak a hitben neveltek² követik azt, noha az ő lelküket sem alulról jövő jószerecs vezérli, sem felülről nem kötődnek valamilyen látható valósághoz, hanem kizárólag a láthatatlan reménységhez igazítják értelmüket. Erről mondja a szent apostol is, hogy „a keresztről szóló beszéd bolondság ugyan azoknak, akik elvesznek, de azoknak, akik megtartatnak, Istennek ereje”.³

Míg az a bizonyos mágnes önnön természeténél fogva rákényszeríti a vasat, hogy hozzá fusson, az isteni kijelentések kegyelme nem önmagától von egyeseket és küld el másokat – hiszen patakjait mindazokhoz küldi, akik meg akarnak töltekezni vele –, hanem a hallgatók szabad akarata vonzza oda a szomszédhozokat, illetve tartja távol azokat, akik a legkevésbé sem akarják maguknak e kívánságot.

Mindazonáltal a lelkek orvosa nem vesz erőt azok lelkiismeretén, akik nem akarják elfogadni a kezelést, hiszen az értelmes természet önállóan és szabadnak teremtette. Intéseivel és törvényeivel elfordított bennünket az alávaló dolgoktól, és egyben a jobb felé irányított, de nem kényszerít, hiszen nem akarja a jobbik énünket kisajátítani, hogy ne feszítse túl a természet határait.

Ezért kiált a prófétákon keresztül is: „Ha akarjátok és engedelmeskedtek nekem, e föld javaival éltek.”⁴ És újfent: „Jöjjetek fiaim,

an Introduction’, *The Greek Orthodox Theological Review* 34/2 (1989), 127–147. Vö. Nemesziosz, *Az ember természetéről*, magyar fordításban: Háy János, szerk., *Az isteni és az emberi természetéről. Görög egyházatyák* (Budapest: Atlantisz, 1992), II. kötet, 7–136. Ld. még Thomas Halton, ‘The Five Senses in Nemesius, *De nat. hom.* and Theodoret, *De providentia*’, *Studia Patristica* 20 (1987), 94–101.

„Δεῦτε τέκνα, ἀκούσατέ μου, φόβον Κυρίου διδάξω ὑμᾶς· τίς ἐστὶν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζώην, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθὰς;” Εἴτα τῶν χειρόνων ἀποτρέπων, ἐπιδείκνυσι τὸ πρακτέον· „Παῦσον τὴν γλῶσσάν σου ἀπὸ κακοῦ καὶ χεῖλη σου τοῦ μὴ λαλῆσαι δόλον· ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ ποιήσον ἀγαθόν· ζήτησον εἰρήνην καὶ δίωξον αὐτήν.” Δῆλα δὲ τοῖς πειθομένοις ποιεῖ καὶ τῶν πόνων τὰ ἄλλα, ὅτι „ὀφθαλμοὶ Κυρίου ἐπὶ δικαίους, καὶ ὦτα αὐτοῦ εἰς δέησιν αὐτῶν”.

[5.6] Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ φόβος τοῖς παιδαγωγουμένοις ἀρμόδιος, ἀναγκαίως καὶ ταῖς ἀπειλαῖς τοὺς ῥαστώνη ξυζῶντας δεδίδεται καὶ φησιν· „Πρόσωπον δὲ Κυρίου ἐπὶ ποιῶντας κακά, τοῦ ἐξολεθεῦσαι ἐκ γῆς τὸ μνημόσυνον αὐτῶν.” Ὁ δὲ ταύτην προσεنعκῶν διὰ τοῦ προφήτου τὴν παραίνεσιν ἐν τοῖς ἱεροῖς εὐαγγελίοις οὐκ ἄλλῳ τῷ χρώμενος ὑπουργῶ, ἀλλ’ αὐτὸς διὰ τῆς σαρκὸς φθεγγόμενος, ἣν ἀνέλαβεν, ἔλεγεν· „Εἰ τις διψᾷ, ἐρχέσθω πρὸς με καὶ πινέτω.” Καὶ πάλιν· „Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς.”

[5.7] Καὶ ἄλλα δὲ μυρία εὔροι τις ἂν κὰν τοῖς θείοις εὐαγγελίοις κὰν τοῖς τῶν ἀποστόλων συγγράμμασι, δηλοῦντα σαφῶς τῆς τῶν ἀνθρώπων φύσεως τὸ αὐθαίρετον. Οὗ δὲ χάριν κἀγὼ πέμπτῃ ὑμῖν, ὧ ἄνδρες, τήνδε προσφέρω παραίνεσιν· οὐκ ἀξιῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄγαν γε λιπαρῶν καὶ ποτινῶμενος τὸν τῆς ἰατρείας μὴ προέσθαι καιρὸν μηδὲ ἀναβάλλεσθαι τὴν σωτηρίαν εἰς αὔριον, ἣν οὐκ ἴσμεν εἴπερ δὴ πάντως ὀψόμεθα, ἀλλ’ ἀναμνησθῆναι τῆς τοῦ Ἀσκραίου ποιητοῦ παραινέσεως·

μηδ’ ἀναβάλλεσθαι ἔς τ’ αὔριον ἔς τε ἔνηφι,

προσέχειν δὲ ἀκριβῶς καὶ τῇ ἄλλῃ τοῦδε τοῦ ποιητοῦ γνώμη, ξυνῳδὰ φθεγγομένη·

αἰεὶ δ’ ἀμβολιεργὸς ἀνὴρ ἄτησι παλαίει.

[5.8] Ἐπειδὴ τοίνυν τοῦ κόσμου πέρι καὶ τῆς ὕλης τίνα προσήκει φρονεῖν, μεμαθήκαμεν, καὶ ὅσον τὸ μέσον τῶν τε θείων καὶ τῶν

hallgassatok rám, megtanítalak titeket az Úr félelmére! Ki az az ember, akinek tetszik az élet, és szeret jó napokat látni?”⁵ Majd a gonosz dolgoktól elfordulva, felmutatja a tennivalót: „Tartóztasd meg nyelvedet a gonosztól, és ajkadat a csalárd beszédétől. Kerüld a rosszat és cselekedjél jót; keresd a békességet és kövesd azt.”⁶ Azoknak számára pedig, akiket meggyőzött, nyilvánossá teszi fáradozásuk jutalmát is: „Az Úr szemei az igazakon vannak, és az ő fülei azoknak kiáltásán.”⁷

Nos, mivel a félelem is illik azokhoz, akik a nevelésben részesülnek, szükségszerűen fenyegetésekkel is riasztja a tunyaságban élőket, mondván: „Az Úr orcája pedig a gonosztevőkön van, hogy kiirtsa emlékezetüket a földről.”⁸ Az, aki e figyelmeztetést küldte a prófétán keresztül, a szent evangéliumokban nem használ más közvetítőt, hanem ő maga szólal meg azon a testen által, amelyet magára öltött: „Ha valaki szomjúhozik, jöjjön énhozzám, és igyék.”⁹ És ismét: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterhelgettetek, és én megnyugosztalak titeket.”¹⁰

A szent evangéliumokban és az apostolok írásaiban számtalan más példát találhatunk, amelyek világosan jelzik az emberi természet szabad akaratát. Éppen ezért hozom elétek én is, ó férfiak, a jelen mű ötödik intését.¹¹ Nem csupán kérlek, hanem erősen és állhatatosan esdeklek: ne engedjétek elillanni a gyógyulás alkalmát, és ne halasszátok holnapra a szabadulást, mert nem tudhatjuk, vajon megérjük-e azt, hanem emlékezzetek az aszkrai költő intésére:

Hát ne halaszd holnapra vagy éppen holnaputánra,¹²

Élénken kell figyelniük ugyanazon költő másik tanácsára is, amely egybecseng az előbbivel:

De súlyos gondokkal birkózik a lusta.¹³

Miután megtanultuk, miképpen kell vélekednünk a kozmoszról és az anyagról, illetve mekkora különbség van az isteni és a filozófiai

⁵ Zsolt 34, 12–13 (LXX: Zsolt 33, 12–13).

⁶ Zsolt 34, 14–15 (LXX: Zsolt 33, 14–15).

⁷ Zsolt 34, 16 (LXX: Zsolt 33, 16).

⁸ Zsolt 34, 17 (LXX: Zsolt 33, 17).

⁹ Jn 7, 37.

¹⁰ Mt 11, 28.

¹¹ Ti. a *Curatio* ötödik könyvét.

¹² Hésziodosz, *Munkák és napok* 410 (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása).

¹³ Hésziodosz, *Munkák és napok* 413 (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása). A mű idevágó részlete így hangzik:

Hát ne halaszd holnapra vagy éppen holnaputánra,
mert a henyelő ember meg nem tölti a csűrét,
sem ki halasztja a munkát; mert a sikert a gyakorlat
hozza, de súlyos gondokkal birkózik a lusta.

φιλοσόφων δογμάτων, φέρε λοιπὸν ἐξετάσωμεν, τίνα περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως ἢ θεία γραφὴ φρονεῖν ἡμᾶς ἐξεπαίδευσεν, καὶ τίνα οἱ τῇ εὐεπείᾳ τοὺς λόγους καλλύνοντες καὶ ὀνομάτων ὥρα καὶ ῥημάτων ἡβρυσμένων προσενεγκόντες τὸ ψεῦδος.

[5.9] Ὅσα μὲν οὖν ποιηταὶ περὶ τούτου μυθολογοῦσιν, ἐατέον ἐπὶ τοῦ παρόντος, οὐ μύρω τούτους, κατὰ τὸν Πλάτωνα, κρίσαντας, ἀλλὰ τῇ φερομένῃ παρ' αὐτῶν δυσοσμίᾳ τὰς αἰσθήσεις ἀποτερίχσαντας. Ἐκεῖνοι γὰρ οὐ μόνον γηγενεῖς, ἀλλὰ καὶ σπαρτοὺς ἀνθρώπους γεγενῆσθαι φασὶ καὶ ἐκ δρακοντείων ἀναφῆναι ὁδόντων. Ἀ δέ γε φιλόσοφοι θρυλοῦσι καὶ συγγραφεῖς, ταῦτα μόνον τῇ τῆς ἀληθείας παραθετέον διδασκαλίᾳ.

[5.10] Ρητέον δέ γε πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων, ὅσην περὶ τῆς τοῦδε τοῦ γένους ξυστάσεως ἔριν καὶ διαμάχην ἐσχήκασιν. Οἱ μὲν γὰρ αἰδίων εἶναι τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν εἰρήκασιν καὶ τοῦδε τοῦ γένους ἀεὶ ἔμπλεων γεγενῆσθαι τὴν γῆν, οἱ δὲ ἐν τῇ Ἀττικῇ πρῶτον φῆναι ἀνθρώπους, ἄλλοι δὲ ἐν Ἀρκαδίᾳ τοῦτο γενέσθαι πρῶτον, ἕτεροι δ' αὖ πάλιν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἄλλαις δὲ πόλεσι πολλὰ περὶ τούτου φιλοτιμία γεγένηται.

[5.11] Πρὸς δὲ τοῖς εἰρημένοις οἱ μὲν ὀλβιον τόδε τὸ ζῶον κεκλήκασιν, οἱ δὲ δείλαιον καὶ τρισάθλιον. Καὶ Ὅμηρος μὲν ἀκιδνὸν αὐτὸ καὶ ὀϊζυρὸν ὀνομάζει· Θέογνις δὲ ὁ Σικελιώτης ὁ Μεγαρόθεν βοᾷ·

πάντων μὲν μὴ φῆναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον μὴδ' ἐσορᾶν
αὐγὰς ὀξέος ἡελίου· φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας Αἴδαο
περῆσαι.

¹⁴ Ld. Platón, *Állam* III, 398a–b. Az idevágó platóni gondolatra – azonos előjellel – szerzőnk már a *Curatio* 2.6-ban is hivatkozott. Ld. az ottani lábjegyzetet.

¹⁵ Kadmosz, Thébai városának alapítója elvetette az általa legyőzött sárkány fogait, de a fogakból kikelt fegyveresek kiirtották egymást. Ld. Platón, *Törvények* 641c és 663e. Szerzőnk Kadmoszról a *Curatio* 1.20-ban és 2.95-ben is megemlíkezik.

¹⁶ Ld. Órigenész, *Kelszosz ellen* IV, 36. Ld. még Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 5, 1. Magyarázataát ld. Jean Sirinelli, *Les vues historiques d'Eusèbe de Césarée durant la période prénicéenne* (Dakar: Mâcon, 1961), 353.

¹⁷ Ld. *Odüsszeia* XVIII, 129–135:

Éppen ezért mondom, s te figyelve jegyezd meg a szómat:
nem táplál ez a föld gyarlóbbat az emberi nemnél,
semmilyen élő, mely lélegzik s mászik a földön:

tanítások között, vizsgáljuk meg, hogy a Szentírás miképpen tanít bennünket vélekedni az emberi természetről, illetve mit mondanak azok, akik felékesített beszédek, válogatott kifejezések és felcicomázott szavak révén ontják a hazugságot.

A lélek eredetével kapcsolatos filozófiai vélemények

Jelenleg félre kell tennünk tehát a költőknek erről a kérdésről szóló meséit, és – Platón szavai szerint – nem mirhával kenjük fel őket,¹⁴ hanem megóvjuk érzékeinket az általuk előhozottak bűzétől. Hiszen a költők az embert nem csupán földből születetteknek, hanem elvetett sárkányfogakból kikelteknek mondják.¹⁵ Mindazonáltal csak a legáltalánosabb filozófiai közhelyeket és írásokat vetjük össze az igazság tanításával.

Mindenekelőtt meg kell említenünk, mekkora viszály és nézeteltérés van közöttük az emberi faj keletkezése tárgyában. Némelyek az emberi természetet örökkévalónak mondják, és azt állítják, hogy ez a faj mindig is betöltötte a földet. Egyesek szerint az emberi nem Attikából ered, mások szerint Árkádiából, ismét mások szerint viszont Egyiptomból;¹⁶ egyéb helyek között további versengés folyt eme kiváltságért.

A fentebb elmondottak mellett egyesek az emberi lényt boldognak tartották, mások viszont elesettnek és szerencsétlennek. Homérosz „gyarlónak”¹⁷ és „nyomorultnak”¹⁸ nevezte; a szicíliai Megarából való Theognisz pedig így kiáltott fel:

A földiek számára mindenképpen az a legjobb, ha meg sem születnek, és meg sem látják a nap éles sugarait; vagy ha már megszülettek, akkor minél előbb lépják át a Hadész kapuit.¹⁹

nem hiszi, hogy valamely baj is érheti még a jövőben,
míg a nagy istenek áldják s míg mozgatja a térdét:
ám ha a boldog olümposziak már bajba borítják,
bár nemakarva, de tűrő szívvel hordja a sorsát.

(Devecseri Gábor fordítása)

¹⁸ Ld. *Íliász* XVII, 446–447:

Mert hisz az embernél a világon nincs nyomorultabb
mindama lény közt, mely lélegzik s mászik a földön.

(Devecseri Gábor fordítása)

¹⁹ Theognisz, *Elégiák* I, 425–427. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 15.

[5.12] Ξυνωδὰ δὲ τούτοις καὶ τῆς Εὐριπίδου τραγωδίας τὰ ἱαμβεῖα·

ἐχρῆν γὰρ ἡμᾶς ξύλλογον ποιουμένους
τὸν φύντα θρηνεῖν, εἰς ὃς ἔρχεται κακά,
τὸν δ' αὖ θανόντα καὶ πόνων πεπαυμένον
χαίροντας εὐφημοῦντας ἐκπέμπειν δόμων.

Καὶ Σόλωνα δὲ τὸν Ἀθηναῖον, τὸν νομοθέτην, Ἡρόδοτος εἰρηκέναι τῷ Κροίσῳ ἔφη·

Ὡ Κροῖσε, πᾶς ἄνθρωπός ἐστι ξυμφορή.

[5.13] Πυθαγόρας δὲ καὶ Πλάτων δῆμόν τινα ψυχῶν ἁσωμάτων εἰσάγουσι καὶ τὰς ἀμαρτάδι τινὶ περιπεσοῦσας τιμωρίας χάριν εἰς σώματα καταπέμπεσθαι λέγουσιν. Τῷ τοι ὁ Πλάτων ἐν τῷ Κρατύλῳ τὸ σῶμα σῆμα κέκληκεν, ὥς ἐν τούτῳ τῆς ψυχῆς οἶονεῖ τεθαμμένης.

[5.14] Εὐύμφωνα δὲ τούτῳ καὶ Φιλόλαος ὁ Πυθαγόρειος ἔφη· λέγει δὲ ὧδε·

Μαρτυρέονται δὲ καὶ οἱ παλαιοὶ θεολόγοι τε καὶ μάντιες,
ὥς διὰ τινος τιμωρίας ἃ ψυχὰ τῷ σώματι ξυνέζευκται καὶ
καθάπερ ἐν σώματι τούτῳ τέθαιπται.

Ἀλλὰ τῶνδε τῶν λόγων ὁ Πλάτων ἐπιλησθεῖς, τοῦναντίον ἐν τῷ τρίτῳ τῆς Πολιτείας παραδηλοῖ·

ἐπιμελεῖσθαι γὰρ σώματος δεῖν φησι ψυχῆς ἕνεκα ἁρμονίας,
δι' οὗ βιοῦν τε ἔστι καὶ ὀρθῶς βιοῦν, καταγγέλλοντας τῆς
ἀληθείας τὸ κήρυγμα.

[5.15] Εἰ δὲ διὰ τοῦ σώματος ἡ ψυχὴ βιοῖ τε καὶ ὀρθῶς βιοῖ, οὐκ ἄρα ἦν ποτε πρὸ τοῦ σώματος· εἰ δὲ ἦν πρὸ γε τοῦ σώματος, καὶ ἔζη δῆπουθεν καὶ ἐβίου· ἀθάνατον γὰρ ἔχει φύσιν καὶ

²⁰ Euripidész, *Kreszhontész* (elveszett tragédia), 449. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 15. Ld. még Plutarkhosz, *Quomodo adolescens poetas audire debeat* (*Miként hallgassák az ifjak a költőket*), 36 F2–5 (TLG).

²¹ Vö. Hérodotosz, *A görög-perzsa háború* I, 32 (Muraközi Gyula fordítása nyomán). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 16.

²² Vö. Platón, *Phaidón* 81e–82a. Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 16, 4–6.

²³ Platón, *Kratiülosz* 400b–c. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 16. Ld. még C. J. de Vogel, 'The Soma-Sema Formula: Its Function in Plato and Plotinus Compared to

Egybecsengenek mindezekkel Euripidész tragédiájának alábbi jambikus sorai is:

Össze kell gyűlnünk hát, hogy megsirassuk, aki megszületett,
és ilyen nyomorúságra jutott. De azt, aki meghalt és fájdalma megszűnt,
örvendezéssel és üdvivalgással bocsássuk el otthonából.²⁰

Hérodotosz szerint az athéni Szolón, a törvényalkotó így szólt Kroiszoszhoz:

Kroiszosz, minden ember a sors játékszere.²¹

A lélek és a test kapcsolatáról

Püthagorász és Platón bevezették a testetlen lelkek népének eszméjét, és azt mondták, hogy azokat valamilyen bűnbeesés miatti büntetés folytán küldték alá a testekbe.²² Éppen ezért Platón a *Kratiülosz*-ban a testet sírnak nevezte, amelybe szerinte a lélek van eltemetve.²³

Ezzel egybehangzóan nyilatkozik a püthagoreus Philolaosz is, amikor ekképpen szól:

A régi teológusok és látnokok szintén tanúsítják, hogy a lélek valamiféle büntetés következtében köttetett a testhez, és abba, mint sírba temettetett.²⁴

Platón azonban megfedkeznek minderről, és az *Állam* harmadik könyvében ezzel ellentétes dolgot sugall:

Gondoskodni kell a testről a lélek harmóniája érdekében, mert a test a lélek által él és helyesen él, hirdetvén az igazság üzenetét.²⁵

Ha a lélek a test által él és helyesen él, akkor nem létezhetett a test előtt. Ha viszont a test előtt létezett, akkor nyilván valóságos életet élt, hiszen halhatatlan és értelmes természetű. De ha régtől

Christian Writers', in: *Neoplatonism and Early Christian Thought*, ed. H. J. Blumenthal and R. A. Markus (London: Variorum, 1981), 79–95.

²⁴ Philolaosz, 14. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 17. Vö. Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* VI, 1: „Amikor Philolaosz azt állította, hogy Isten börtönként zár magába mindent, azzal azt is bizonyította, hogy Isten egy, és az anyag fölött áll.” (Vanyó László fordítása).

²⁵ Vö. Platón, *Állam* III, 410c. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 4, 18.

λογικὴν. Εἰ δὲ ἦν μὲν πάλαι, οὐκ ὀρθῶς δὲ ἐβίου κεχωρισμένη τοῦ σώματος, ἐν τῷ σώματι δὲ γενομένη καὶ τοῦτο ἄριστα παιδοτριβήσασα, τὸν ὀρθὸν κατάρθωσε βίον, διὰ τοῦ σώματος ἄρα τετύχηκε τῶν ἀγαθῶν, ὧν πρὸ τοῦ σώματος οὐ μετέλαχεν. Ἄνθ' ὅτου δὴ οὖν τεθάφθαι αὐτὴν ἐν τῷ σώματι καθάπερ ἐν σήματι ἔφη;

[5.16] Διὰ μὲν οὖν τούτων σαφῶς ἔγνωμεν, ὥς οὐ μόνον ἀλλήλοισι, ἀλλὰ καὶ σφίσιν αὐτοῖς περὶ τῶν αὐτῶν ἐναντία γεγραφήκασιν· ἵνα δὲ τὴν πολλὴν αὐτῶν καταμάθωμεν ἔριν, φέρε πάλιν ἐπὶ δεῖξωμεν, τίνα περὶ ψυχῆς οἱ πολυθρύλητοι τῶν φιλοσόφων ἐδόξασαν, καὶ ὅπως αὐτοὺς ἡ κενὴ δόξα, κατὰ τὸν Τίμαιον, „ἐριδι ξυνέηκε μάχεσθαι”. Ἄ δέ γε ξὺν Θεῷ λέξω, ἐκ τῶν Πλουτάρχῳ καὶ Πορφυρίῳ καὶ μέντοι καὶ Ἀετίῳ ξυγγεγραμμένων ἐρῶ.

[5.17] Θαλῆς τοίνυν κέκληκε τὴν ψυχὴν ἀκίνητον φύσιν· Ἀλκμᾶν δὲ αὐτὴν αὐτοκίνητον εἶρηκεν· ὁ δέ γε Πυθαγόρας ἀριθμὸν ἑαυτὸν κινεῖντα· ξυνεφώνησε δὲ τῷ λόγῳ καὶ Ξενοκράτης· ὁ δὲ Πλάτων οὐσίαν νοητὴν ἐξ ἑαυτῆς κινητὴν· ὁ δὲ Σταγειρίτης ἐντελέχειαν πρώτην σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ, δυνάμει ζῶν ἔχοντος· ἐντελέχειαν δὲ τὴν ἐνέργειαν κέκληκεν·

²⁶ Szerzőnk itt feltehetően emlékeztetből idéz, hiszen a fenti szöveg nem Platón *Timaios*-ában, hanem a szkeptikus Phliusi Timónnál szerepel (796. töredék – TLG), aki viszont Platón szájába adja e mondatot. A szövegrész tulajdonképpen az *Íliász* I, 8, amely Agamemnón és Akhilleusz viszályának okát keresi:

Τίς τάρ σφωε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι;

És melyik égilakó uszította viszályra a kettőt?

(Devecseri Gábor fordítása)

A többi hivatkozás is erre a homéroszi sorra vezethető vissza. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 1, 11; Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 62, 14; Thesszalonikai Eusztathiosz, *Commentarii ad Homeri Iliadem (Kommentár Homérosz Íliászához)* I, 13; I, 35; II, 444. Eusztathiosz (kb. 1115–1195/96) Thesszalonika érseke volt. Ő írta meg Thesszalonika normannok általi 1185-ös feldúlásának történetét.

²⁷ Szerzőnk forrásai itt: Pszeudo-Plutarkhosz, *A filozófusok véleményeiről* IV, 2. Porphüriosz esetében akár az azóta elveszett *Különböző kérdésekről* című munkát használhatta, valamint Aetiosztól a *Placita philosophorum*-ot.

²⁸ Aetiosz, *Placita* IV, 2, 1. Ld. még *Placita* I, 11, 6.

²⁹ Aetiosz, *Placita* IV, 2, 2. Alkmeón (Alkmaíón) orvos és filozófus, Püthagorász tanítványa volt Krotónban. Szerzőnk a *Curatio* 1.23-ban is említi. Ld. még Arisztotelész, *A lélekről* 405a.

³⁰ Aetiosz, *Placita* IV, 2, 3.

fogva létezett, akkor a testtől elválasztva nem élt helyesen; mihelyst azonban a testbe került, és az megfelelően megedzette, helyes életvitelt folytatott, hiszen a testen keresztül megkapta azokat a javakat, amelyekkel a testbe költözés előtt nem rendelkezett. Miért mondja hát Platón, hogy a lélek úgy van eltemetve a testbe, mint a sírba?

A lélek természetével kapcsolatos vélemények

Mindezekből világosan megtudhatjuk, hogy a filozófusok nem csupán egymásnak mondtak ellent, hanem önmaguknak is. És hogy megismerhessük a közöttük lévő viszály mértékét, mutassuk fel ismét, mit tanított a filozófusok leghíresebbike a lélekről, és mennyire hívságos a *Timaios*-ban elhangzó kijelentése: „a viszályuk révén uszította őket harcra”.²⁶ Mindazt, amit Isten segítségével előadok, Plutarkhosz, Porphüriosz és Aetiosz írásaiból kölcsönzöm majd.²⁷

Thalész a lélek természetét mozdulatlanak nevezte.²⁸ Alkmeón szerint a lélek önmagától mozog,²⁹ Püthagorásznál pedig önmagától mozgó szám.³⁰ Ugyanígy vélekedett Xenokratész is.³¹ Platón számára a lélek értelmes és önmagát mozgató lényeg.³² A sztageirai szerint a lélek a fizikai szerves test első megvalósulása, amely az élet lehetőségével rendelkezik. Ő a cselekvést nevezte megvalósulásnak.³³

³¹ Aetiosz, *Placita* IV, 2, 4. Xenokratészhez ld. még Nemesziosz, *Az ember természetéről* 2; Cicero, *De natura deorum* I, 34.

³² Aetiosz, *Placita* IV, 2, 5. Vö. Platón, *Theaitétosz* 153b–c.

³³ Aetiosz, *Placita* IV, 2, 6. A létezés szempontjából az anyag – amelyet Arisztotelész ὕλη-nek nevez (lat. *materia*) – valóban lételv, de csak úgy, mint lehetőség, potencialitás, δύναμις. Az anyagot a forma teszi azzá, ami, hiszen a forma tulajdonképpen a megvalósulás, aktualitás, ἐντελέχεια. Arisztotelész *Fizika*, *Metafizika* és *A lélekről* című írásaiban gyakran előforduló ἐντελέχεια kifejezés három szó összetételéből származik: ἐν (= -ban, -ben) + τέλος (= cél) + ἔχειν (= birtokolni). Szó szerinti jelentése: „benne van a cél”. Arisztotelész ezzel azt akarta kifejezésre juttatni, hogy minden létező magában hordja a saját fejlődésének kezdettől fogva adott belső célját. Az ἐντελέχεια így az ἐνέργεια ellenpárja, hiszen míg az előbbi a teljes megvalósulást jelenti, amely a létezéshez és a létben való megmaradáshoz állandó erőfeszítést igényel, addig az utóbbi csupán a megvalósulásra irányuló, de nem feltétlenül befejezett cselekvés. Ld. még Arisztotelész, *A lélekről* 412a. Porphüriosz cáfolatához ld. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 11, 4.

[5.18] Κλέαρχος δὲ τῶν τεττάρων εἶναι στοιχείων τὴν ἀρμονίαν· Ἀναξιμένης δὲ καὶ Ἀναξίμανδρος καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Ἀρχέλαος ἀερώδη τῆς ψυχῆς τὴν φύσιν εἰρήκασιν. Οἱ δὲ γε Στωϊκοὶ πνευματικὴν, πλείστου μετέχουσιν τοῦ θερμοῦ. Παρμενίδης δὲ καὶ Ἴππασος καὶ Ἡράκλειτος πυρώδη ταύτην κεκλήκασιν· ὁ δὲ Ἡρακλείδης φωτοειδῆ· Ἐπίκουρος δὲ ὁ Νεοκλέους τεττάρων τινῶν ποιοτήτων κρᾶμα, πυρώδους καὶ ἀερώδους καὶ πνευματικοῦ καὶ τετάρτου τινὸς ἀκατονομάστου· ὁ δὲ Ἐμπεδοκλῆς μῖγμα ἐξ αἰθερώδους καὶ ἀερώδους οὐσίας. Κριτίας δὲ ἐξ αἵματος εἶπε καὶ ἐξ ὕγρου· καὶ ἄλλοι δ' αὖ ἄλλα λεληρήκασιν ἐναντία.

[5.19] Καὶ μέντοι καὶ περὶ τὴν ταύτης διαίρεσιν πλείστη γε τούτοις γεγένηται διαμάχη. Πυθαγόρας μὲν γὰρ καὶ Πλάτων διμερῆ ταύτην εἰρήκασιν, καὶ τὸ μὲν αὐτῆς εἶναι λογικόν, τὸ δὲ ἄλογον. Διχῇ δ' αὖ πάλιν τὸ ἄλογον ἔτεμον, καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ θυμικὸν εἶναι, τὸ δὲ ἐπιθυμητικόν. Ὁ δὲ Ξενοκράτης, καὶ ταῦτα τρίτος ἀπὸ Πλάτωνος ὢν, Σπενσίππου γὰρ τοῦ Πλάτωνος ἀδελφίδου γεγένηται φοιτητής, τὸ μὲν αἰσθητικὸν εἶναι τῆς ψυχῆς ἔφη, τὸ δὲ λογικόν.

[5.20] Ὁ δὲ Νικομάχου πέντε εἶναι ταύτης ἔφησεν ἐνεργείας, τὴν ὀρεκτικὴν, τὴν θρεπτικὴν, τὴν αἰσθητικὴν, τὴν μεταβατικὴν, τὴν διανοητικὴν. Ἀλλ' οὐδὲ τοῦτον οἱ Στωϊκοὶ τὸν ἀριθμὸν ἔστερξαν· ἐξ ὀκτὼ γὰρ μερῶν ἔφασαν τὴν ψυχὴν ξυνεστάναι, τῆς ὀπτικῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς ἀκουστικῆς καὶ τῆς ὁσφρητικῆς καὶ τῆς

Klearkhosz számára ez a négy alapelem harmóniáját jelentette.³⁴ Anaximenész, Anaximandrosz, Anaxagorász és Arkhelaosz³⁵ a lelket levegős természetűnek tartották.³⁶ A sztoikusok viszont szellemi természetűnek vélték, amely bőséges hőt tartalmaz.³⁷ Parmenidész, Hippaszosz és Hérakleitosz tüzes természetűnek nevezték,³⁸ Hérakleidész mécsesnek;³⁹ Epikurosz pedig, Neoklész fia négyféle: tüzes, levegős, szellemi és egy meghatározatlan negyedik minőség keverékének tartja.⁴⁰ Empedoklész szerint éteri és levegős lényeg vegyülete.⁴¹ Kritiasz szerint a lélek vérből és nedvességből áll,⁴² mások pedig további ellentmondásos dolgokat állítottak.

A legnagyobb széthúzás viszont mégis a lélek felosztásával kapcsolatban keletkezik köztük. Püthagorász és Platón ugyanis két, egy értelmes és egy értelem nélküli részből állónak mondják. Továbbá az értelem nélkülit újabb két részre osztják: az egyiket haragvónak, a másikat pedig vágyakozónak tekintik.⁴³ Xenokratész pedig, noha harmadik volt Platón után, mivel Platón unokaöccsének, Szpeuszipposznak lett a tanítványa, a lelket érzéki és értelmes részre osztotta.⁴⁴

Arisztotelész, Nikomakhosz fia azt állította, hogy a léleknek öt megnyilvánulása van: a vágyakozó, a tápláló, az érzéki, a mozgó és az értelmes.⁴⁵ A sztoikusok viszont nem értenek egyet ezzel a felsorolással. Szerintük a lélek nyolc részből tevődik össze: a látás, a hallás, a szaglás, az ízlelés és a tapintás érzetéből; hatodikként idesorolják a

³⁴ Noha Arisztotelésznek valóban volt egy, a ciprusi Szoloi városából származó Klearkhosz nevű tanítványa, szerzőnk valószínűleg a szintén Arisztotelész-tanítvány Dikaiarkhoszra gondol. Ld. Aetiosz, *Placita* IV, 2, 7. Nemesziosz szintén hivatkozik rá *Az ember természetéről* 2-ben.

³⁵ Anaximenész, Anaximandrosz és Anaxagorász vonatkozásában ld. a *Curatio* 1.97-hez, Arkhelaosz esetében pedig a *Curatio* 2.23-hoz fűzött jegyzeteket.

³⁶ Aetiosz, *Placita* IV, 3, 2. Vö. Joannész Sztóbaosz, *Eclogae* I, 49.

³⁷ Aetiosz, *Placita* IV, 3, 3.

³⁸ Aetiosz, *Placita* IV, 3, 3 csak Parmenidészt és Hippaszoszt említi. Vö. Nemesziosz, *Az ember természetéről* 5.

³⁹ Aetiosz, *Placita* IV, 3, 6. Ld. Hérakleidész, 98. és 100. *töredékek*. Pontoszi Hérakleidészhez ld. a *Curatio* 4.19-hez fűzött jegyzetet.

⁴⁰ Aetiosz, *Placita* IV, 3, 11. Epikurosz lélekértelmezéséhez ld. A. A. Long and D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), I, 67 és II, 68.

⁴¹ Aetiosz, *Placita* IV, 3, 13.

⁴² Kritiasz (Kr. e. kb. 460 – Kr. e. 403) athéni görög politikus, szofista filozófus és költő volt, és noha Szókratész tanítványaként tartják számon, törtető jelleme nem tette rokonszenvesé az athéniak előtt, mivel vezető szerepet is vállalt a Spárta-barát Harmincak zsarnoki kormányában (404–403). Későbbi történétírók szerint ő adta ki a parancsot korábbi barátja és tanuló társára, Alkibiadész meggyilkolására.

Ld. pl. Plutarkhosz, *Alkibiadész* 38, 5. Kritiasz végül a Thraszübulosz vezette demokrácia-párti száműzöttek elleni csatában esett el. Ld. Xenophón, *Hellenica* II, 3, 11–13. Kritiaszról Nemesziosz is megemlékezik: ld. *Az ember természetéről* 2.

⁴³ Ld. pl. Platón, *Állam* IX, 571d–572b: „Ha ellenben valaki egészségesen és józanul él, s úgy hajtja álmra a fejét, hogy lelkének a *gondolkodó* részét előbb felébreszti, jól tartja szép gondolatokkal és elmélkedésekkel, s így tisztába jön önmagával – a *vágyódó* részt pedig sem nélkülözni, sem tobzódni nem engedi, hogy lepihenjen, s örömeivel vagy fájdalmával ne zavarja a lélek legjobb részét, hanem engedje, hogy az tisztára csak önmagában vizsgálódhasson, s törekedhessen annak az észrevevására, amit nem tud, akár a múltból, akár a jelenről, akár a jövőről van szó – s ha az illető ugyanígy az *indulatos* lélekrészt is lecsendesíti, s nem másokkal való összezőrdülés után, felindult lelkiállapotban alszik el, hanem *e két lélekrészt* megnyugtatja, ama *harmadikat* pedig, amelyben a *gondolkodás* lakozik, megmozgatja, s úgy tér nyugovóra: hidd el, ebben az esetben nemcsak az igazságot tudja legjobban megragadni, hanem az álmoképei is ilyenkor kerülnek legkevésbé ellentétbe a törvényekkel.” (Kiemelések tőlem, PKI). Ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 60.

⁴⁴ Xenokratészhez ld. a *Curatio* 4.12-höz fűzött jegyzetet.

⁴⁵ Vö. Arisztotelész, *A lélekről* 413b.

γευστικῆς καὶ τῆς ἀπτικῆς· ἕκτον δὲ τὸ φωνητικὸν ἔφασαν καὶ τὸ σπερματικὸν ἑβδομον καὶ τὸ ἡγεμονοῦν ὄγδοον, ὑφ' οὗ τούτων ἕκαστον ἐνεργεῖται. Εἶπον δὲ αὐτὴν καὶ ταῖς τοῦ πολύποδος εἰκέναι πλεκτάναις.

[5.21] Οἱ δὲ γε Πυθαγόρου διάδοχοι ἐκ πέντε στοιχείων τὸ σῶμα κραθῆναι φάντες, τοῖς γὰρ τέτταρσι ξυνέταξαν τὸ αἰθέριον, ἰσαρίθμους εἶναι ἔφασαν ταύτη καὶ τῆς ψυχῆς τὰς δυνάμεις· καὶ ταύτας ὀνομάκασιν νοῦν καὶ φρόνησιν καὶ ἐπιστήμην καὶ δόξαν καὶ αἴσθησιν.

[5.22] Ὅσα δὲ καὶ περὶ τῆς τοῦ ἡγεμονικοῦ χώρας διηνέχθησαν πρὸς ἀλλήλους, ῥῆδιον διαγῶναι. Ἱπποκράτης μὲν γὰρ καὶ Δημόκριτος καὶ Πλάτων ἐν ἐγκεφάλῳ τοῦτο ἰδρῦσθαι εἰρήκασιν· ὁ δὲ Στράτων ἐν μεσοφρύῳ· Ἐρασίστρατος δὲ ὁ ἱατρὸς περὶ τὴν τοῦ ἐγκεφάλου μήνιγγα, ἣν ἐπικρανίδα λέγει· Ἡρόφιλος δὲ ἐν τῇ τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίᾳ· Παρμενίδης δὲ καὶ Ἐπίκουρος ἐν ὄλῳ τῷ θώρακι· Ἐμπεδοκλῆς δὲ καὶ Ἀριστοτέλης καὶ τῶν Στωϊκῶν ἢ ξυμμορία τὴν καρδίαν ἀπεκλήρωσαν τούτῳ. Καὶ τούτων δ' αὖ πάλιν οἱ μὲν ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς καρδίας, οἱ δὲ ἐν τῷ αἵματι· καὶ οἱ μὲν ἐν τῷ περικαρδίῳ ὑμένι, οἱ δὲ ἐν τῷ διαφράγματι.

[5.23] Καὶ Πυθαγόρας μὲν καὶ Ἀναξαγόρας καὶ Διογένης καὶ Πλάτων καὶ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Ξενοκράτης ἄφθαρτον εἶναι τὴν ψυχὴν ἀπεφήναντο· ὁ δὲ Ἡράκλειτος τὰς ἀπαλλαττομένας τοῦ σώματος εἰς τὴν τοῦ παντὸς ἀναχωρεῖν ψυχὴν ἔφησεν, οἷα δὴ ὁμογενῆ τε οὔσαν καὶ ὁμοούσιον. Οἱ δὲ Στωϊκοὶ τὰς χωριζόμενας τῶν σωμάτων ψυχὰς διαρκεῖν μὲν καὶ καθ' ἑαυτὰς ζῆν ἔφασαν,

⁴⁶ Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 60, 2. Vö. Tertullianus, *De anima (A lélekről)* XIV, 2; Aetiosz, *Placita* IV, 21, 1–4. A sztoikusok antropológiájához ld. még Margaret E. Reesor, *The Nature of Man in Early Stoic Philosophy* (London: G. Duckworth, 1989), 137–147.

⁴⁷ Ti. a tűz, víz, föld és levegő négyeséhez.

⁴⁸ Vö. Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos (A matematikusok ellen)* VII, 313. Hippokratész (Kr. e. 460–377), az ókori orvostudomány leghíresebb képviselője Démokritosz tanítványa volt.

⁴⁹ Aetiosz, *Placita* IV, 5, 2; Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 61, 2. Vö. Tertullianus, *A lélekről* XIV, 5; XV, 5. Lampszagoszi Sztratónhoz, a Lükeion harmadik vezetőjéhez ld. a *Curatio* 4.15-höz fűzött jegyzetet.

⁵⁰ Aetiosz, *Placita* IV, 5, 3; Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 61, 3. Eraszisztratosz görög anatómus és orvos volt Kr. e. 300 körül. Alexandriában alapította meg anatómiai

beszédkészséget, hetedikként a nemzőképességet, nyolcadikként pedig a vezérlőképességet, amely mindezeket működteti. A lelket a polip csápjaihoz is hasonlítja.⁴⁶

Püthagorász utódai, akik számára a test öt elemből épül fel – ők ugyanis a négyhez⁴⁷ hozzáadták az étert is – ugyanannyi képességet tulajdonítanak a léleknek is: ezeket pedig szellemnek, értelemnek, tudásnak, vélekedésnek és érzékelésnek nevezik.

Könnyű felismerni, mekkora a nézetkülönbség köztük a vezérlő értelem helyének meghatározása tekintetében is. Hippokratész, Démokritosz és Platón szerint az agyban székel,⁴⁸ Sztratón szerint a két szemöldök között,⁴⁹ Eraszisztratosz, az orvos szerint pedig a kisagy nyúlványában, amelyet ő agyhártyának nevez.⁵⁰ Hérophilosz a nyúltagy üregében,⁵¹ Parmenidész és Epikurosz pedig a teljes mellkasban képzeli el.⁵² Empedoklész, Arisztotelész és a sztoikusok csoportja a lelket a szívhez rendelték.⁵³ Ez utóbbiak közül némelyek a szívüregbe, némelyek pedig a vérbe, mások a szívburokba, ismét mások a rekeszizomba helyeznék azt.⁵⁴

A lélek eredete és küldetése

Püthagorász, Anaxagorász, Diogenész, Platón, Empedoklész és Xenokratész a lelket romolhatatlannak tartották.⁵⁵ Hérakleitosz azt tartotta, hogy a testet elhagyó lelkek a világmindenség lelkéhez térnek vissza, amely velük azonos természetű és azonos lényegű. A sztoikusok ellenben úgy vélik, hogy a testtől elvált lelkek magukban

iskoláját, ahol az agytekevénnyeket tanulmányozták. Az agyhártya (ἐπικρανίς) tekintetében ld. Theodórosz, *A gondviselésről* 27–28.

⁵¹ Aetiosz, *Placita* IV, 5, 4; Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 61, 4. Hérophilosz kiváló alexandriai orvos volt a Kr. e. III. században. Neki tulajdonítják az idegrendszer és az agy szerepének felfedezését. Ld. még Tertullianus, *A lélekről* XV, 5.

⁵² Aetiosz, *Placita* IV, 5, 5. Epikurosszal kapcsolatban ld. Tertullianus, *A lélekről* XV, 5.

⁵³ Arisztotelész, *A lélekről* 408b. Ld. még M. R. Wright, *Empedocles: The Extant Fragments* (New Haven: Yale University Press, 1981), 252.

⁵⁴ Aetiosz, *Placita* IV, 5, 8.

⁵⁵ Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 13, 88. Ld. Minucius Felix, *Octavius* XIX, 6.

ἀλλὰ τὴν μὲν ἀσθενεστέραν ἐπ' ὀλίγον, τὴν δὲ ἰσχυροτέραν μέχρι τῆς τοῦ παντὸς ἐκπυρώσεως.

[5.24] Δημόκριτος δὲ καὶ Ἐπίκουρος καὶ Ἀριστοτέλης φθαρτὴν εἶναι ταύτην ἀνέδην εἰρήκασιν. Πλάτων δὲ καὶ Πυθαγόρας τὸ μὲν λογικὸν αὐτῆς ἀφθαρτον εἶναι, φθαρτὸν δὲ τὸ ἄλογον. Καὶ ὁ μὲν Πλάτων καὶ τὰ φυτὰ κέκληκε, τοῦ τρίτου γε τῆς ψυχῆς εἶδους, τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, μόνου μετέχοντα· ὁ δὲ γε Ἀριστοτέλης ζῶα μὲν αὐτὰ εἰπεῖν οὐκ ἠνέσχετο, τὸ γὰρ δὴ τῆς αἰσθητικῆς μετέχον ψυχῆς τοῦτο καλεῖσθαι ζῶον ἤξιώσε, τῆς φυτικῆς μέντοι καὶ θρεπτικῆς ψυχῆς μετέχειν ὑπέλαβε τὰ φυτὰ.

[5.25] Ἀλλὰ τοῦτόν γε τὸν λόγον οἱ τῆς Ποικίλης οὐ προσεδέξαντο· τὴν γὰρ τοι φυτικὴν δύναντα καλεῖν ψυχὴν οὐκ ἠνέσχοντο. Ζήνων δὲ ὁ Κιτιεύς, ὁ τῆσδε τῆς αἰρέσεως ἡγησάμενος, τοιάδε περὶ ψυχῆς δοξάζειν τοὺς οἰκείους ἐδίδαξε φοιτητάς· τὸν γὰρ τοι ἀνθρώπινον θορόν, ὕγρὸν ὄντα καὶ μετέχοντα πνεύματος, τῆς ψυχῆς ἔφησεν εἶναι μέρος τε καὶ ἀπόσπασμα καὶ τοῦ τῶν προγόνων σπέρματος κέρασμά τε καὶ μῖγμα, ἐξ ἀπάντων τῶν τῆς ψυχῆς μορίων ξυναθροισθέν. Οὗ δὴ χάριν αὐτὴν καὶ φθαρτὴν προσηγόρευσεν.

[5.26] Νουμήνιος δὲ ὁ Πυθαγόρειος πρὸς τούτους ἀποτεινόμενος ἔφη·

Τὴν δὲ ψυχὴν γενητὴν τε καὶ φθαρτὴν λέγουσιν, οὐκ εὐθὺς δὲ τοῦ σώματος ἀπαλλαγεῖσιν φθείρεσθαι, ἀλλ' ἐπιμένειν τινὰς χρόνους καθ' ἑαυτὴν, τὴν μὲν τῶν σπουδαίων μέχρι τῆς εἰς πῦρ ἀναλύσεως τῶν πάντων, τὴν δὲ τῶν ἀφρόνων πρὸς ποιούς τινας χρόνους.

[5.27] Καὶ ὁ Λογγίνος δὲ αὐτῶν ἀντικρυς κατηγορεῖ, ὧδε γράψας·

ἐλνec tovább: a gyengébbek rövidebb ideig, míg az erősebbek kitartanak a mindenség lángba borulásáig.⁵⁶

Démokritosz, Epikurosz és Arisztotelész egyenesen azt állítják, hogy a lélek romlandó. Platón és Püthagorász szerint a lélek értelmes része romolhatatlan, az értelem nélküli pedig romlandó. Platón még a növényeket is élőlényeknek nevezte, noha azok a léleknek csak a harmadik alkatából, a vágyakozóból részesültek.⁵⁷ Arisztotelész azonban nem tartja ezeket élőlényeknek, mert úgy véli, hogy csak az nevezhető élőlénynek, amely részesül az érzéki lélekben. Szerinte a növények csupán vegetatív és tápláló lélekben részesülnek.⁵⁸

A Csarnok filozófusai viszont nem fogadták el ezt az okfejtést, mert ők nem nevezik léleknek a vegetatív képességet.⁵⁹ Kitioni Zénón, e szekta alapítója, a lélekkel kapcsolatban a következő vélekedésre oktatta a tanítványait: szerinte az emberi mag, amely egyszerre nedves és részesül a szellemben, a lélek különválasztható része, és a szülők magvának keveréke és vegyülete. Tulajdonképpen a lélek minden részéből van összesűrítve. Éppen ezért Zénón lelket romlandónak is nevezte.⁶⁰

Numéniosz, a püthagoreus filozófus viszont a fentiekkel ellentétben így szólt:

A lelket születettnek és romlandónak mondják, noha nem pusztul el mihelyst elhagyja a testet, hanem bizonyos ideig önmagában létezik tovább; a kiválóak lelkei a mindenség tűzben való elpusztulásáig, az együgyűekéi pedig rövidebb ideig maradnak fenn.⁶¹

Longinosz viszont nyíltan bírálja őket, amikor ezt írja:

⁵⁶ A sztoikusoknak az egyetemes világégésről szóló tanításához ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* X, 101–102; Juszminosz, *Első apológia* 20; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* III, 1; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* I.

⁵⁷ Vö. Platón, *Timaiosz* 77b. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VIII, 4, 10. Ld. még Aetiosz, *Placita* V, 26, ill. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VIII, 10, 3–4.

⁵⁸ Arisztotelész, *A lélekről* 412a–b.

⁵⁹ Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VIII, 4, 10: κατὰ δὲ τοὺς Στωϊκοὺς οὕτε ἔμψυχον οὕτε ζῶον ἐστὶ τὸ φυτόν· ἔμψυχος γὰρ οὐσία τὸ ζῶον. „A sztoikusok szerint a növény se nem lelkes, se nem élőlény; az élőlény ugyanis lélekkel rendelkező lényeg.”

⁶⁰ Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 20, 1. Kitioni Zénónhoz ld. a *Curatio* 3.74-hez fűzött jegyzetet.

⁶¹ Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 20, 6. Az idézet nem Numéniosztól, hanem Arius Didymus származik. Ld. Hermann Diels, *Doxographi graeci* (Berlin: G. Reimer, 1879), 471–472. Ld. még D. E. Hahm, ‘The Ethical Doxography of Arius Didymus’, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 36, 4, 2935–3055. Vö. Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XX, 3. Arius Didymus (Areiosz Didümosz) sztoikus filozófus, Augustus császár tanítómestere, a Kr. e. I. században élt Alexandriában. A császár annyira tisztelte őt, hogy Alexandria meghódítása után saját bevallása szerint Areiosz kedvéért kímélte meg a várost. Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok: Antonius* 80. Sztoikus és peripatetikus tanításokat tartalmazó műveinek töredékeit Joannész Sztóbaiosz és Caesareai Euszebiosz feljegyzései őrizték meg.

Ζήνωνι μὲν γὰρ καὶ Κλεάνθει νεμεσήσειεν ἂν τις δικαίως, οὕτω σφόδρα ὑβριστικῶς περὶ τῆς ψυχῆς διαλεχθεῖσιν. Ἀμφω γὰρ τοῦ στερεοῦ σώματος εἶναι τὴν ψυχὴν ἀναθυμίασιν ἔφασαν.

[5.28] Ἀντικρυς δὲ τούτων ἐναντία τὰ Πυθαγόρα καὶ Πλάτωνι δόξαντα· θεῖαν γὰρ δὴ μοῖραν τὸν νοῦν ἔφασαν εἶναι. Ξυμφωνεῖ δὲ καὶ ὁ Νικομάχου τῷδε τῷ λόγῳ, καίτοι θνητὴν εἶναι ἀποφηνάμενος τὴν ψυχὴν· ἄλλο τι γὰρ εἶναι τὸν νοῦν παρὰ ταύτην ὑπέλαβεν.

Καὶ οἱ περὶ Πλάτωνα δὲ καὶ Πυθαγόραν θύραθεν τοῦτον εἰσκρίνεσθαι λέγουσιν. Πάλιν δ' αὖ οἱ μὲν αὐτῶν αὐτοκράτορα τὸν νοῦν ἔφασαν εἶναι καὶ ἄγειν δύνασθαι, ἣ ἂν ἐθέλη, τὰ πάθη· οἱ δὲ ἀνάγκης αὐτὸν καὶ εἰμαρμένης ἀπεφάναντο δοῦλον καὶ πρὸς τὰ τῶν Μοιρῶν ἄγεσθαι νήματα, καὶ τῆς τοῦ οὐρανοῦ περιδινήσεως καὶ τῆς τῶν ἀστρῶν ξυνόδου τὰς τούτου πράξεις καὶ ἐνεργείας ἡρτῆσθαι.

[5.29] Ὁ δὲ γε Πλάτων τὴν ἐναντίαν τούτοις περὶ ψυχῆς ἐξεπαίδευσεν· δόξαν· ἐλευθέραν γὰρ αὐτὴν εἶναι ἔφησε καὶ δέσποιναν τῶν ἐνοχλούντων παθῶν καὶ ἐκοῦσαν ἢ τῇδε ἢ ἐκεῖσε χωρεῖν καὶ ἐθελουσίως γε ἢ νικᾶν ἢ ἡττᾶσθαι. Καὶ τοῦτο σαφῶς ἐν τοῖς Νόμοις δεδήλωκε· λέγει δὲ οὕτως·

Κάνταῦθα, ὦ ξένε, τὸ νικᾶν αὐτὸν ἑαυτὸν πασῶν νικῶν πρώτη καὶ ἀρίστη· τὸ δὲ ἡττᾶσθαι αὐτὸν ὑπ' ἑαυτοῦ αἰσχιστόν τε καὶ κάκιστον· ταῦτα γὰρ ὥς πολέμου ἐν ἐκάστοις ἡμῶν ὄντος πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς σημαίνει.

⁶² Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 21, 3. Longinosz, 7. *töredék*. A középplatonista Longinosz (Cassius Longinus, Kr. u. 213–273) feltehetően a szíriai Emesában született. Alexandriában Ammóniosz Szakkaszt hallgatta, majd harminc éven át Athénban tanított. Porphüriosz is a tanítványai közé tartozott. Longinosz nem kedvelte Plótinosz neoplatonizmusát: ő inkább hagyományos módon volt Platón követője. Egyik keleti utazása alkalmával Zenobia, Palmüra nagyhatalmú királynője főtanácsadójává tette Longinoszt, és az ő tanácsára próbálta kivívni Rómával szembeni függetlenségét. Aurelianus császár azonban leverte az ellenállást és kivégeztette Longinoszt. Antiochia városának 272-ben történt római visszafoglalása után sikerült eltávolítani püspöki tisztségéből a Fiú istenségét megkérdőjelező Szamoszatai Pált is, aki 268 óta zsinati ítélet alatt állott, de Zenobiához fűződő jó kapcsolatai miatt megmaradhatott hivatalában. A fenti

Zénónra és Kleanthészre méltán neheztelhet bárki, mivel módfelett könnyelműen értekeztek a lélekről. Mindketten azt állították, hogy a lélek a szilárd test kipárolgása.⁶²

Szabadság vagy szükségszerűség?

Tanításuk szöges ellentétben áll Püthagorász és Platón vélekedésével. Ők ugyanis az értelmet az isteni valóság részének tartották.⁶³ E tekintetben Nikomakhosz fia egyetért velük, de a lelket mégis halandónak tünteti fel, mivel a lelket és az értelmet egymástól különbözőnek gondolja.⁶⁴

Platón és Püthagorász követői azt mondják, hogy az értelem kívülről érkezik a testbe. Mindazonáltal némelyek közülük azt állítják, hogy az értelem önhatalmú, és akaratától függően képes vezérelni a szenvedélyeket; mások viszont úgy tekintenek rá, mint a szükségszerűség és a sors rabjára, amelyet a Moirák szálai vezetnek: cselekedetei és működései az égi fordulatoktól és a csillagok állásától függenek.⁶⁵

Platón tulajdonképpen az előbbiekkal ellentétes véleményt alkotott a lélekről. Kijelentette ugyanis, hogy a lélek szabad, uralkodik az őt ostromló szenvedélyeken, tudatosan mozdul egyik állapotból a másikba, és saját akaratából következően győz vagy szenved vereséget. Ugyanezt világosan kifejti a *Törvényekben* is, amikor így szól:

Legyőzni önmagunkat, barátom, minden győzelem között az első és legszebb, viszont gyengének bizonyulni önmagunkkal szemben a legrútább és leghitványabb. Ez pedig arra vall, hogy mindnyájunkban háború folyik önmagunk ellen.⁶⁶

Longinosz-idézetéhez ld. még Porphüriosz, *Plótinosz élete* 20. Kleanthészhez ld. a *Curatio* 4.19-hez fűzött jegyzetet. Vö. Tertullianus, *Apológia* 21.

⁶³ Vö. Aetiosz, *Placita* IV, 6, 1.

⁶⁴ Vö. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 9.

⁶⁵ Vö. Platón, *Törvények* X, 898e–900a. A sors és a csillagok szerepe kapcsán ld. még Órigenész, *Philocalia* 21–27, SC 226, 130–140.

⁶⁶ Platón, *Törvények* I, 626e (Kövendi Dénes fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 27, 2. A szabad akarat kérdéséhez ld. Alfred Dihle, *The Theory of Will in Classical Antiquity* (Berkeley: University of California Press, 1982).

[5.30] Καὶ αὖ πάλιν μετ' ὀλίγα·

Τόδε δ' ἴσμεν, ὅτι ταῦτα τὰ πάθη ἐν ἡμῖν οἷον νεῦρα ἢ σμήρινθοί τινες ἐνοῦσαι σπῶσί τε ἡμᾶς καὶ ἀλλήλαις ἀνθέλκουσιν ἐναντίαι γε οὔσαι ἐπ' ἐναντίας πράξεις, οὗ δὴ διωρισμένη ἀρετὴ καὶ κακία κεῖται. Μίαν γάρ φησιν ὁ λόγος δεῖν τῶν ἑλξεων ξυνεπόμενον ἀεὶ καὶ μηδαμῇ ἀπολειπόμενον ἐκείνης, ἀνθέλκειν τοῖς ἄλλοις μετρίοις ἕκαστον· ταύτην δὲ εἶναι τὴν τοῦ λογισμοῦ ἀγωγὴν.

[5.31] Ἀντικρυσ δὲ διὰ τούτων δεδήλωκεν, ὥς οὔτε φύσιν ἐλάχομεν πονηράν, καὶ κατ' ἀνάγκην καὶ βίαν πλημμελοῦμεν οἱ ἄνθρωποι, οὔτε ὑπὸ τῶν τῆς Κλωθοῦς νημάτων ἀγόμεθα οὔτε μὴν ὑπὸ τῆς τῶν ἄστρων ξυνόδου πρὸς τὸ πρακτέον ὠθοῦμεθα· ἀλλ' ἀγωνίζεται μὲν πρὸς ἑαυτὴν ἡ ψυχὴ, τοῦ δὲ νικᾶν ἔχει τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἐβελήσῃ νεῦσαι πρὸς ἀρετὴν· καὶ ἔλκει μὲν ἡ ἐπιθυμία πρὸς ἑαυτὴν, ἀνθέλκει δὲ ὁ θυμὸς, ἔχει δὲ τοῦ πείθεσθαι ἢ μὴ τὴν ἐξουσίαν ὁ λογισμός· ἡνιοχεῖν γὰρ ἐτάχθη καὶ ἄγειν, ἀλλ' οὐκ ἄγεσθαί τε καὶ σύρεσθαι.

[5.32] Ἐκράτυνε δὲ τόνδε τὸν λόγον κὰν τῷ δεκάτῳ τῶν Νόμων, ταῦτα εἰπών·

Τῆς δὲ γενέσεως τοῦ ποιοῦ τινος ἀφῆκε ταῖς βουλήσεσιν ἐκάστων ἡμῶν αὐτῶν τὰς αἰτίας· ὅπῃ γὰρ ἂν ἐπιθυμῇ, καὶ ὁποῖος ἂν ᾖ τὴν ψυχὴν, ταύτῃ σχεδὸν ἐκάστοτε καὶ τοιοῦτος ἡμῶν γίνεται ἅπας ὥς τὸ πολὺ.

Καὶ μετὰ βραχέα δὲ καὶ ταῦτα προστέθεικεν·

Μείζω δὲ δὴ ψυχὴ κακίας καὶ ἀρετῆς ὁπότεν μεταλάβῃ διὰ τὴν αὐτῆς βούλησιν τε καὶ ὁμιλίαν γενομένην ἰσχυράν, ὁπότεν μὲν ἀρετῇ θείᾳ προσμίξασα γίνηται διαφερόντως τὰ

Ἐς kevésssel később ismét:

Annyit azonban tudunk, hogy a bennünk lakozó szenvedélyek mint valami fonalak vagy zsinórok rángatnak bennünket, és ellentétes természetük folytán egymással ellentétes cselekvések felé húzgálnak bennünket, s ezen dől el erény és bűn. Mert azt mondja a megfontolás, hogy a vonzások közül mindig egyet kell követnünk, s attól soha el nem szakadva ellene kell szegülnünk a többi fonal húzásának: ez az egy vonzás pedig a józan megfontolás vezetése.⁶⁷

Ezáltal Platón világosan igazolta, hogy sem gonosz természetet nem kaptunk osztályrészül, hogy mi, emberek szükségszerűen és kényszerítve vétekezzünk, sem Klóthó fonala nem vezet bennünket,⁶⁸ sem pedig a csillagok állása nem sarkall minket cselekvésre. A lélek azonban tusakodik önmagával, és hatalma van a győzelemre is, amennyiben az erény felé akar hajlani. A kívánság vonzza ugyan maga felé, a bátorság pedig az ellentétes irányba; az értelemnek azonban megvan a képessége arra, hogy engedelmeskedjék vagy sem, hiszen kocsisként a vezérlés a feladata,⁶⁹ nem pedig az, hogy őt vezessék vagy ráncigálják.

Ezt a tanítást meg is erősítette a *Törvények* tizedik könyvében, amikor ezt mondja:

Hogy pedig ki-ki milyenné lesz, megengedte, hogy ennek oka mindegyikünknek az akarata legyen. Mert mindegyikünk ahová vágyik, és amilyen lelkeségű, csaknem mindig oda is jut és olyan lesz a sorsa.⁷⁰

Kevésssel odébb ezt is hozzáteszi:

Ha pedig a lélek nagyobb változáson megy át akár kiválóság, akár gyarlóság tekintetében, mind a saját hajlandósága, mind a másokkal való érintkezés hatása folytán, ha az isteni erényhez

⁶⁷ Platón, *Törvények* I, 644e (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 27, 4.

⁶⁸ Klóthó a görög mitológiában Zeusznek és Anankénak (a szükségszerűségnek, más források szerint Themisznak, a rend istennőjének) leánya, a három Moira (a római vallásban: Párka) egyike. Két húgával, Atroposszal és Lakheszisszel együtt alakítják a sorsot. Klóthó neve Fonót jelent: ő fonta az emberek életének fonalát, amelyet Lakheszisz, az *osztó* mért ki, majd a *hajlíthatatlan* Atroposz vágott el, ha elérkezett az idő.

⁶⁹ A kocsi- illetve szekérhajtás (ἡνιοχεῖν) képével szerzőnk egyértelműen a *Phaidrosz* 245a–249e-re utal, ahol Platón a lelket szárnyas fogat és kocsisa

együttes képességéhez hasonlítja: az istenek lovai és hajtóik derekak, az emberekéi kettős fogatok, amelyek közül az egyik ló szép és derék, a másik pedig hitvány gebe. A két ló jelképezi az emberi akarat kétféle irányultságát, amelyet ekképpen mindig küzdelem árán kell az erény útján megtartani. A fenti szövegben éppen a vezérlő értelem (λογισμός), ti. a gyeplőt tartó kocsihajtó felelősségéről van szó.

⁷⁰ Platón, *Törvények* X, 904b–c (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 26.

τοιαῦτα, διαφέροντα καὶ μετέλαβε τόπον ἄγιον, ὅλη μετακοσμηθεῖσα εἰς ἀμείνω τινὰ τόπον ἕτερον· ὅταν δὲ τάναντία, κατὰ τάναντία μεθιδρύσατο τὸν αὐτῆς βίον.

[5.33] Κάνταῦθα παραπλησίως ἐδίδαξεν, ὥς τῇ βουλήσει τῆς ψυχῆς ἀπένειμεν ὁ ποιητῆς τῶν κρειττόνων καὶ τῶν χειρόνων τὴν αἵρεσιν. Τὸ μὲν γὰρ τῆς γνώμης αὐθαίρετον τῇδε ῥέπειν ἢ ἐκείσε παρασκευάζει, ἢ δὲ ὁμιλία καὶ τὸ ἔθος ἰσχυρὰν τὴν ἔξιν ἐργάζεται. Ὅταν οὖν ἀρετῆς ἐρασθεῖσα τὴν ταύτης ἰδέαν ἐκμάξηται, εἰς ἕτερόν τινα μεταβαίνει τόπον ἄγιόν τε καὶ πολλῶ τῶν παρόντων ἀμείνονα· τὴν δὲ κακίαν ἐλομένη καὶ τὸν ἐπονείδιστον βίον ἀσπασαμένη, λαγχάνει πάλιν τὸν κατάλληλον χῶρον.

[5.34] Κὰν τῷ δευτέρῳ δὲ τῆς Πολιτείας ξυνῳδὰ τούτοις ξυνέγραψε· λέγει δὲ ταῦτα·

- Οὐκοῦν ἀγαθὸς ὁ θεὸς τῷ ὄντι γε, καὶ λεκτέον οὕτω;
- Τί μήν;
- Οὐδὲν δὲ τῶν ἀγαθῶν βλαβερόν· ἢ γάρ;
- Οὐ μοι δοκεῖ.
- Ἄρα τὸ μὴ βλαβερόν βλάπτει;
- Οὐδαμῶς.
- Ὅ δὲ μὴ βλάπτει κακόν τι ποιεῖ;
- Οὐδαμῶς.
- Οὐδ’ ἂν τινος εἴη κακοῦ αἴτιον;
- Πῶς γάρ;
- Τί δέ; ὠφέλιμον τὸ ἀγαθόν;
- Ναί.
- Αἴτιον ἄρα εὐπραγίας;
- Ναί.
- Οὐκ ἄρα γε πάντων αἴτιον τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ τῶν μὲν εὖ ἐχόντων πάντων, τῶν δὲ κακῶν ἀναίτιον.
- Παντελῶς γε, ἔφη.

[5.35] – Οὐκ ἄρα, ἦν δ’ ἐγώ, ὁ θεός, ἐπεὶ ἀγαθός, πάντων ἂν εἴη αἴτιος, ὥς οἱ πολλοὶ λέγουσιν, ἀλλ’ ὀλίγων μὲν τοῖς ἀνθρώποις αἴτιος, πολλῶν δὲ ἀναίτιος· πολὺ γὰρ ἐλάττω τὰ ἀγαθὰ τῶν κακῶν ἡμῖν, καὶ τῶν μὲν ἀγαθῶν οὐδένα

csatlakozva lesz maga is erényben kiválónvá, akkor helyét is valami különösen szent hellyel cseréli fel, mert átviszik valami más, különb helyre. Ha ellenben ellenkező irányban változik meg, életét is az előbbivel ellenkező tájakra kell áthelyeznie.⁷¹

Platón tanítása a szabad akaratról és a felelősségről

Ezután Platón hasonlóképpen tanítja, hogy a Teremtő az akarat révén a jó és a rossz közötti választás képességével is felruházta a lelket. Az értelem szabad akarata egyik vagy másik irányba indítja azt, a gyakorlat és a szokás pedig megszilárdítja annak állapotát. Amennyiben az erény szerelmese, annak ideáját ölti magára, és más – szent, és a jelenleginél sokkal jobb – helyre távozik. Ha viszont a gonoszságot választotta és tisztességtelen életet kíván folytatni, az ellenkező hely lesz osztályrésze.

Az *Állam* második könyvében szintén a fentiekkel egybehangzóan fogalmazott, hiszen ezt mondja:

- [SZÓKRATÉSZ:] Márpedig az Isten lényegileg jó, tehát így is kell róla beszélni. [ADEIMANTOSZ:] Hogy is lehetne másképp?
- Ami pedig jó, az sohasem ártalmas. Igaz?
 - Azt hiszem, igaz.
 - S ami nem ártalmas, árthat-e az?
 - Semmi esetre sem.
 - S ami nem árt, tehet-e az rosszat?
 - Nem tehet.
 - S ami nem tesz rosszat, az, ugyebár, nem is lehet oka semmi rossznak?
 - Hogy is lehetne?!
 - S most nézzük más oldalról a dolgot: hasznos-e az, ami jó?
 - Igen.
 - S oka is az ember jó helyzetének?
 - Igen.
 - Nos, tehát nem mindennek oka a jó, hanem ami jól van, annak oka, ami ellenben rosszul, annak nem oka.
 - Minden bizonnyal.
 - Mivel pedig az Isten jó, ő sem lehet mindennek az oka, amint ezt általában mondják, sőt csak kevés dolognak oka az emberek életében, igen soknak azonban nem oka, hiszen életünkben sokkal kevesebb a jó, mint a rossz. S a jót valóban senki másnak

⁷¹ Platón, *Törvények* X, 904 d–e. Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 27.

ἄλλον αἰτιατέον, τῶν δὲ κακῶν ἄλλα ἅττα δεῖ ζητεῖν αἷτια,
ἀλλ' οὐ τὸν θεόν.

– Ἀληθέστατα, ἔφη, δοκεῖς μοι λέγειν.

– Οὐκ ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, ἀποδεκτέον οὔτε Ὀμήρου οὔτε ἄλλου
ποιητοῦ ταύτην τὴν ἁμαρτίαν ἀνοήτως περὶ τοὺς θεοὺς
ἁμαρτάνοντος καὶ λέγοντος, ὥς

δύο πίθοι κατακείται ἐν Διὸς οὔδει
κηρῶν ἔμπλειοι, ὁ μὲν ἐσθλῶν, αὐτὰρ ὁ δειλῶν·
καὶ ὃ μὲν ἂν μίξας ὁ Ζεὺς ἀμφοτέρω δῶ,
ἄλλοτε μὲν τε κακῷ ὃ γε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἐσθλῷ.

[5.36] Οὕτω δὲ καὶ τὰ ἄλλα τὰ τοιαῦτα καὶ Ὀμήρου καὶ
Ἡσιόδου καὶ μέντοι καὶ Αἰσχύλου. Εἶτα ἐπάγει·

– Κακῶν δὲ αἷτιον φάναι τὸν θεόν, ἀγαθὸν ὄντα, διαμαχητέον
παντὶ τρόπῳ, μήτε τινὰ λέγειν ταῦτα ἐν τῇ ἑαυτοῦ πόλει, εἰ
μέλλει εὐνομήσεσθαι, μήτε τινὰ ἀκούειν, μήτε νεώτερον μήτε
πρεσβύτερον, μήτε ἐν μέτρῳ μήτε ἄνευ μέτρου μυθολογοῦντα,
ὥς οὔτε ὅσα ἂν λεγόμενα, εἰ λέγοιτο, οὔτε ξύμφορα ἡμῖν
οὔτε ξύμφωνα αὐτοῖς.

– Ξύμψηφός σου εἰμι, ἔφη, τούτου τοῦ νόμου, καί μοι
ἀρέσκει.

– Οὗτος μέντοι, ἦν δ' ἐγώ, εἰς ἂν εἶη τῶν περὶ θεοῦ νόμων
τε καὶ τύπων, ἐν οἷς δεήσει τοὺς τε λέγοντας λέγειν καὶ
τοὺς ποιοῦντας ποιεῖν, μὴ πάντων αἷτιον τὸν θεόν, ἀλλὰ
τῶν ἀγαθῶν.

[5.37] Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ πεποιηκότος ἡμᾶς Θεοῦ καὶ περὶ ἡμῶν
δὲ γε αὐτῶν καὶ φρονεῖν καὶ δοξάζειν ὁ Πλάτων ἐδίδαξε καὶ τοὺς
κακῶν αἷτιον εἶναι τὸν Θεὸν λέγοντας ἐξελαύνειν ἐκέλευσε· καὶ
γὰρ ἀνόσιον εἶναι τόνδε τὸν λόγον φησὶ καὶ ἀξύμφορον ἡμῖν καὶ
ἀξύμφωνον ἑαυτῷ. Εἰ γὰρ ἀγαθὸς ὁ Θεός, ὥσπερ οὖν ἀγαθός, κοινὸς
γὰρ οὗτος ὁ λόγος, οὐκ ἄρα κακῶν αἷτιος ὁ ἀγαθὸς γένοιτ' ἂν.

[5.38] Εἰ δὲ ἀναίτιος ὁ Θεὸς τῶν γινομένων κακῶν – κακὰ
δὲ κυρίως ὀνομάζομεν οὐ τὰ παρὰ πολλῶν νομιζόμενα, πενίαν
καὶ νόσον καὶ τᾶλλα, ὅσα τούτοις ἐστὶ παραπλήσια, ἃς ξυμφορὰς

nem szabad tulajdonítanunk, a rossz okát ellenben mindig vala-
mi másban kell keresnünk, nem pedig az istenben.

– Azt hiszem, teljesen igazad van.

– Nem szabad tehát hitelt adnunk sem Homérosznak, sem
más költőnek, aki az istenek felől oktanul ilyen téves
tanokat hirdet:

Két hordó fekszik Zeusz küszöbén: az egyik
tele szerencsés, a másik nyomorúságos sorssal;
s akinek aztán a kettőből keverve ad Zeusz,
az hol bajban leledzik, hol meg szerencséiben.⁷²

Ekképpen nem szabad hitelt adni Homérosz, Hésziodosz, sőt
Aiszkhülosz más efféle beszédeinek sem. Platón később hozzáteszi:

– Az ellen az állítás ellen azonban, hogy az Isten, aki jó, bárkinek
is rosszat okozhatna, mindenképpen a végsőkéig kell harcolnunk;
senki ilyesmit ne hangoztasson a maga államában, ha azt akarja,
hogy ott egészséges viszonyok uralkodjanak, és senki, se fiatal,
se öreg, ne hallgasson ilyen meséket, se versben, se prózában;
mert ha ilyesmi elhangzana, az nem volna sem istennek tetsző,
sem nekünk hasznos dolog, sőt még csak következetes sem.

– Egyetérték veled e törvény kapcsán, nekem is nagyon tetszik.

– Szóval ez volna egyike az Istenre⁷³ vonatkozó törvényeknek
és elveknek, s ennek értelmében kellene beszélniük a beszélők-
nek, s költeniük a költőknek: hogy az Isten nem mindenek,
hanem csupán a jónak az oka.⁷⁴

Platón így tanított bennünket gondolkodni és vélekedni mind a mi
teremtő Istenünk, mind pedig önmagunk felől, és megparancsolta,
hogy üzzük el azokat, akik Istent tartják a rossz okának. Szerinte
ugyanis az ilyen vélekedés istentelen is, számunkra elfogadhatatlan,
sőt önellentmondásos. Mert ha Isten jó – amiképpen tényleg az, ebben
mindnyáján egyetértünk –, akkor jóként nem lehet oka a rossznak.

Ha tehát Isten nem oka a bekövetkező rossznak – szabatosan nem
nevezzük gonosznak a sokak által idesorolt eseményeket, mint például
a nélkülözést, betegséget és a velük járó egyéb jelenségeket, amelyeket

⁷² Platón, *Állam* II, 379b–d (Szabó Miklós fordítása). A Homérosz-idézet az *Íliász* XXIV, 527–530-ból van, némileg eltérő szöveggel. Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 3, 9–14.

⁷³ Platónnál: „istenekre”. A mondat végén azonban Isten Platónnál is egyes számban jelenik meg.

⁷⁴ Platón, *Állam* II, 380b–c (Szabó Miklós fordítása nyomán). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 3, 17–18.

ὀνομάζειν φίλον τισίν, ἀλλὰ κακίαν καὶ ἀκολασίαν, καὶ τὰς ἄλλας παρανομίας – ὅφ' ἡμῶν δὲ ταῦτα τολμᾶται, ἡμεῖς ἄρα τούτων αἴτιοι, καὶ οὐχ ὁ τάναντία νομοθετήσας Θεός· ταῦτα γὰρ ἡμᾶς φρονεῖν καὶ Σωκράτης καὶ Πλάτων ἐδίδαξαν.

[5.39] Οὗτοι καὶ τὸ λογικὸν τῆς ψυχῆς θεοειδὲς προσηγόρευσαν, καὶ ἔστιν ἀκοῦσαι Σωκράτους τῷ Ἀλκιβιάδῃ λέγοντος, καὶ ταῦτά γε ὁ Πλάτων ξυνέγραψεν·

- Ἐχομεν οὖν εἰπεῖν ὅ τι τῆς ψυχῆς ἐστὶ θεϊότατον ἢ τοῦτο περὶ ὃ εἰδέναι τε καὶ φρονεῖν ἔστιν;
- Οὐκ ἔχομεν.
- Τῷ θεῷ οὖν τοῦτο ἔοικεν αὐτῆς· καὶ τις εἰς τοῦτο βλέπων καὶ πᾶν τὸ θεῖον γνούς, θεόν τε καὶ φρόνησιν, οὕτω καὶ ἑαυτὸν γνοίῃ μάλιστα.

[5.40] Παραπλήσια δὲ κἂν τῷ Φαίδωνι λέγει·

- Θῶμεν γάρ, ἔφη, δύο εἶδη τῶν ὄντων, τὸ μὲν ὁρατὸν, τὸ δὲ ἀειδές.
- Θῶμεν, ἔφη.
- Καὶ τὸ μὲν ἀειδὲς αἰεὶ καὶ κατὰ ταῦτα ἔχον, τὸ δὲ ὁρατὸν μηδέποτε κατὰ ταῦτά;
- Καὶ ταῦτα θῶμεν, ἔφη.
- Φέρε δὴ, ἢ δ' ὅς, ἄλλο τι ἡμῶν αὐτῶν τὸ μὲν σῶμά ἐστι, τὸ δὲ ψυχή;
- Οὐδὲν ἄλλο, ἔφη.
- Πότερον οὖν ὁμοιότερον τῷ εἶδει φαμὲν εἶναι καὶ ξυγγενέστερον τὸ σῶμα;
- Παντί, ἔφη, τοῦτό γε δῆλον, ὅτι τῷ ὁρατῷ.

[5.41] – Τί δὲ ψυχῆ; ὁρατὸν ἢ ἀειδές;

- Οὐχ ὑπὸ ἀνθρώπων γε, ὦ Σώκρατες, ἔφη.
- Ἀλλὰ μὴν ἡμεῖς γε τὰ ὁρατὰ καὶ τὰ μὴ τῇ τῶν ἀνθρώπων φύσει ἐλέγομεν, ἢ ἄλλη τινὶ οἰεῖ;
- Τῇ τῶν ἀνθρώπων.
- Τί οὖν περὶ ψυχῆς λέγομεν; ὁρατὸν ἢ ἀόρατον εἶναι;

némelyek szeretnek sorscsapásnak nevezni, hanem a gonoszságot és a féltelenséget, illetve az egyéb törvénytelenégeket értjük ide – akkor mi vagyunk azok, akik ilyesmire vetemednek, tehát mi vagyunk felelősök mindezekért, és nem az ezek ellenkezőjét parancsoló Isten. Mind Szókratész, mind Platón így tanított bennünket ezekről elmélkedni.

Platón számára a lélek az istenség része

Egyesek a lélek értelmes részét isteni fajtájúnak nevezik. Sőt, Szókratészt is hallhatjuk, amint ilyet mond Alkibiadésznek, amelyet Platón jegyzett fel:

[SZÓKRATÉSZ:] – Tudunk-e mondani a lélekben istenibb részt, mint azt, amelyben a tudás és a gondolkodás található?

[ALKIBIADÉSZ:] – Nem, nem tudunk.

– A léleknek tehát ez a része Istenhez hasonlatos, és aki ebbe tekintve ismerné fel mindazt, ami isteni: az Istent és a gondolkodást, az ezen a módon önmagát is a lehető legjobban megismerné.⁷⁵

Tulajdonképpen ugyanazt mondja a *Phaidón*-ban is:

- Tehát tegyük fel, ha úgy tetszik – szól –, hogy két fajtája van a létezőknek: az egyik látható, a másik pedig láthatatlan.
- Tegyük fel – szól Kebész.
- És a láthatatlan mindig ugyanaz, a látható pedig soha nem ugyanaz?
- Tegyük fel ezt is – szól.
- No és tovább – szól Szókratész –, mibennünk magunkban, egyrészt van a testünk, másrészt pedig a lelkünk?
- Pontosan így van – szól.
- Tehát a két fajta közül mit mondjunk, melyikkel van inkább rokonságban a test?
- Ez mindenkinek világos – szól –, hogy a láthatóval.
- És a lélek miféle fajta? Látható vagy láthatatlan?
- Az emberek által nem látható, Szókratész – szól.
- De mi a láthatót és a nem láthatót emberi természet szerint mondjuk; vagy úgy gondolod, más szerint?
- Nem, az emberi természet szerint.
- Tehát mit mondunk a lélekről? Látható vagy nem látható?

⁷⁵ Platón, *Első Alkibiadész* 133c (Brunner Ákos fordítása). A két Alkibiadész-dialógus platóni szerzősége vitatott. Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 27, 5; vö.

Tertullianus, *A lélekről* I, 2–4, ahol a latin szerző nem sokra tartja Szókratésznek a lélekről szóló okfejtését.

- Οὐχ ὁρατόν.
- Ἀειδὲς ἄρα;
- Ναί.
- Ὁμοιότερον οὖν ἄρα ψυχὴ σώματος ἐστὶ τῷ αἰδεῖ, τὸ δὲ σῶμα τῷ ὁρατῷ;
- Πᾶσα ἀνάγκη, ὦ Σώκρατες.

[5.42] Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τοιαῦτα διεξελθὼν, ἐπήγαγεν·

- Ποτέρῳ οὖν ἡ ψυχὴ ἔοικεν;
- Δηλαδή, ὦ Σώκρατες, ὅτι ἡ μὲν ψυχὴ τῷ θεῷ, τὸ δὲ σῶμα τῷ θνητῷ.

Καὶ αὖ πάλιν μετ’ ὀλίγα·

- Τί οὖν; Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἄρα οὐχὶ σώματι μὲν ταχὺ διαλύεσθαι προσήκει, ψυχῇ δ’ αὖ τὸ παράπαν ἡ ἀδιαλύτῳ εἶναι ἢ ἐγγύς τι τούτων;
- Πῶς γὰρ οὐ;

[5.43] Εἶτα εἰπὼν, ὅπως τὸ σῶμα διαλύεται, ἐπήγαγεν·

- Ἡ δὲ ψυχὴ εἰς τὸ αἰδὲς ἢ εἰς τοιοῦτον ἕτερον τόπον τινὰ οἰχομένη γενναῖον καὶ ἄριστον καὶ αἰδεῖ, εἰς Ἄιδου φοιτᾷ ὡς ἀληθῶς παρὰ τὸν ἀγαθὸν καὶ φρόνιμον θεόν, οὗ ἂν θεὸς ἐθέλῃ, αὐτίκα καὶ τῇ ἐμῇ ψυχῇ ἰτέον, αὕτη δὲ ἡμῖν ἡ τοιαύτη καὶ οὕτω πεφυκυῖα ἀπαλλαττομένη τοῦ σώματος εὐθὺς διαπεφύσεται καὶ ἀπόλωλεν, ὥς φασιν οἱ πολλοὶ ἄνθρωποι; Πολλοῦ γε δεῖ, ὦ φίλε Κέβης τε καὶ Σιμμία· ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον ὧδε ἔχει.

Καὶ τὰ ἐξῆς δὲ τῆς αὐτῆς ἔχεται διανοίας καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἀθανασίαν δείκνυσι διαρρήδη.

[5.44] Τοσαύτην καὶ ξυγγραφεῖς καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ καὶ ψυχῆς περὶ καὶ σώματος καὶ αὐτῆς γε τῆς τοῦ ἀνθρώπου ξυστάσεως πρὸς ἀλλήλους ἐσχήκασιν ἔριν καὶ διαμάχην, οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα πρεσβεύοντες, οἱ δὲ τούτων τε κάκείνων ἐναντίαν δόξαν ὠδίνοντες. Οὐ γὰρ τάληθες μαθεῖν ἐπεθύμησαν,

⁷⁶ Πλάτων, *Phaidón* 79a–c (Kerényi Grácia fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 27, 6–8.

⁷⁷ Πλάτων, *Phaidón* 80a (Kerényi Grácia fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 27, 13.

- Nem látható.
- Tehát láthatatlan?
- Igen.
- Tehát a lélek jobban hasonlít a láthatatlanhoz, mint a test, a test pedig a láthatóhoz.
- Feltétlenül így van, Szókratész.⁷⁶

Majd miután sok más kérdést kifejtett, így folytatja:

- Tehát a kettő közül melyikhez hasonlít a lélek?
- Világos, Szókratész, hogy a lélek az istenihez, a test pedig a halandóhoz.⁷⁷

És újfent, kevéssel alább:

- Tehát akkor? Ha ezek így vannak, vajon nem a test sajátossága-e, hogy gyorsan feloszlik, a léleké viszont, hogy teljességgel feloszthatatlan, vagy valami efféle?
- Hogyan lenne így?⁷⁸

Miután megtárgyalta a test feloszlásának mikéntjét, így folytatja:

- A lélek pedig, a láthatatlan, mely egy ilyen másik, nemes és tiszta és láthatatlan helyre, Hadészhoz költözik, valóban a „láthatatlanhoz”, a jó és bölcs istenhez, ahova, ha Isten akarja, az én lelkemnek is el kell csakhamar jutnia – ez a bennünk levő, ilyen természetű, ilyen lélek a testtől megválva tüstént szerteoszlan és elpusztulna, ahogy a legtöbb ember mondja? Távolról sem, kedves Kebészem és Szimmiaszom, hanem sokkal inkább így van.⁷⁹

A továbbiakban pedig ugyanabban az értelemben érvel, és világosan bizonyítja a lélek halhatatlanságát.

Ilyen mértékű a történetírók, filozófusok és költők közötti viszály és nézeteltérés a test és a lélek, valamint az ember összetétele vonatkozásában: némelyek ezért, mások azért kardoskodnak; az egyik tábor a másikénak ellentmondó véleményért száll síkra. Hiszen nem az igazság megismerésére törekszenek, hanem a talmi dicsőség

⁷⁸ Πλάτων, *Phaidón* 80b–c (Kerényi Grácia fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 27, 14.

⁷⁹ Πλάτων, *Phaidón* 80d–e (Kerényi Grácia fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XI, 27, 16–17.

ἀλλὰ κενοδοξία καὶ φιλοτιμία δουλεύσαντες καινῶν εὐρεταὶ κληθῆναι δογμάτων ἐπεθύμησαν.

[5.45] Διὰ δὴ τοῦτο καὶ τὸν πολὺν ὑπομεμενήκασιν πλάνον, τῶν ὕστερον ἐπιγενομένων ἀνατετροφώτων τῶν πρεσβυτέρων τὰς δόξας. Καὶ Ἀναξίμανδρος μὲν, τελευτήσαντος ἤδη τοῦ Θάλεω, τοῖς ἐναντίοις ἐχρήσατο δόγμασιν· καὶ Ἀναξιμένης δὲ μετὰ τὸν Ἀναξιμάνδρου γε θάνατον ταῦτο τοῦτο πεποίηκε· καὶ Ἀναξαγόρας δὲ ὡσαύτως.

[5.46] Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἔτι ζῶντι τῷ Πλάτῳ προφανῶς ἀντετάξατο καὶ τὸν κατὰ τῆς Ἀκαδημίας ἀνεδέξατο πόλεμον καὶ οὔτε τὴν διδασκαλίαν ἐτίμησεν, ἥς φιλοτιμῶς ἀπέλαυσεν, οὔτε τοῦ πολυθρυλήτου ἀνδρὸς ἠδέσθη τὸ κλέος οὔτε τὸ ἐν τοῖς λόγοις κράτος ἔδεισεν, ἀλλ’ ἀνέδην πρὸς αὐτὸν παρετάξατο, οὐκ ἀμείνοσιν ἐκείνων, ἀλλὰ πολλῶ γε χείροσι χρησάμενος δόγμασιν.

[5.47] Καὶ γὰρ δὴ τὴν ψυχὴν ἐκείνου φάντος ἀθάνατον, οὗτος ἔφη θνητὴν· καὶ τὸν Θεὸν εἰρηκότος ἐκείνου προμηθεῖσθαι τῶν πάντων, οὗτος τὴν γῆν, ὅσον ἦκεν εἰς λόγους, τῆς θείας κηδεμονίας ἐστέρησε· τὰ γὰρ δὴ μέχρι σελήνης ἰθύνειν ἔφη τὸν Θεόν, τὰ δὲ γε ἄλλα ὑπὸ τὴν εἰμαρμένην τετάχθαι· καὶ ἄλλα δὲ πάμπολλα ἐνεόχμωσεν, ἃ λέγειν ἐπὶ τοῦ παρόντος παρέλκον ὑπείληφα.

[5.48] Ἐκεῖνοι μὲν οὖν τὰς ἀλλήλων εἰκότως καταλελύκασιν δόξας· τὸ γὰρ δὴ ψεῦδος οὐ μόνον τῇ ἀληθείᾳ πολέμιον, ἀλλὰ

⁸⁰ Eusebiosz, *Praep. ev.* II, 13-ban arra utal, hogy az ortodox püspöki székhelyek gyakorlatával ellentétben az ún. gnosztikus közösségekben az utódlás nem volt biztosítéka a tanítás változatlan továbbadásának.

⁸¹ Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* V, 66. A fenti megállapítás részben helytálló abban az értelemben, hogy Arisztotelész még Platón életében eltávolodott mestere gondolataitól, különösen az ideatantól. Tanítványa bírálatának hatása érződik is Platón kései munkáin, amelyekben éppen az ideatan elhalványulása tapasztalható. Mindazonáltal kettejük kapcsolata mindvégig szívélyes maradt. Arisztotelész Platónnal szembeni állítólagos tiszteletlenségének jeleit szerzőnk feltehetően az alábbihoz hasonló kijelentésekben vélhette felfedezni: „ha mindkettő a barátunk [ti. Platón és az igazság], akkor illő, hogy az igazságot részesítsük előnyben” (Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika* 1096a). Az ideatan bírálata közben elhangzó megjegyzés egyébként nem eredeti változatában, hanem Isaac Newton újrafogalmazásában vált elterjedt: „Amicus Plato, amicus Aristoteles, magis amica veritas”, azaz „Platón a barátom, Arisztotelész a barátom, de még nagyobb barátom az igazság”. (Newton, *Quaestiones quaedam philosophicae*, 1661). Végül Theodórosz azon megállapítása, hogy Platón tanításához képest Arisztotelész sokkal silányabb tanokkal állt elő, szinte magától értetődik. Az ógyház tanítóinak zöme sokkal közelebb állt Platón, „az attikai Mózes” (ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 22, 150, 4) rendszeréhez, mint Arisztotelész feszes logikai konstrukcióihoz. A váltás a középkori nyugati

és hiúság rabjaiként azt kívánják, hogy őket az új tanítások feltalálóiaként emlegessék.

Éppen emiatt maradtak meg sok tévelygésben is, amikor az utódok megcáfolták az idősebb mestereik véleményeit. Thalész halála után Anaximandrosz az övével ellenkező tanításokat hirdetett. Anaximenész ugyanezt tette Anaximandrosz halála után, Anaxagorász nemkülönben.⁸⁰

Arisztotelész pedig még Platón életében nyíltan szembefordult mesterével, és belevetette magát az Akadémia elleni küzdelembe: nem becsülte az oktatást, amelynek oly lelkes haszonélvezője volt; nem volt tekintettel a neves férfiú hírnevére, nem tisztelte a tanításában rejlő tekintélyt, hanem nyíltan szembeszegült vele, és nemhogy azoknál jobb, hanem sokkal silányabb tanokkal állt elő.⁸¹

Platón például a lelket halhatatlannak tartotta, Arisztotelész viszont halandónak. Platón szerint Isten a mindenségre visel gondot. Arisztotelész – amennyire szavai alapján megítélhető – kizárta a földet az isteni gondviselésből, és azt állította, hogy Isten uralma a Holdig terjed, a többi égtest pedig a sors alá van vetve.⁸² Még számos egyéb újítást is bevezetett, amelyek tárgyalásától jelenleg eltekintünk.

Az emberi természet a Szentírás szerint. A teremtés

Nyilvánvaló, hogy a filozófusok romba döntötték egymás rendszereit, hiszen a hamisság nyilván nemcsak az igazságnak,

teológiában érhető tetten. Noha ezt nem lehet abszolút értelemben kijelenteni, bizonyos megszorításokkal mégis elgondolkodtató az a megállapítás, hogy a keresztyén teológia rendszerének első ezer esztendejében inkább Platón uralkodik, a második évezredben viszont Arisztotelész kerül előtérbe.

⁸² Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 5, 1; XV, 34, 2 és XIII, 13, 4. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 90; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XXV, 2. Arisztotelésznek ahhoz a kijelentéséhez, hogy nem ismeri el a Hold innenső oldalán munkálkodó gondviselést, ld. *Curatio* 6.7. Kelemen a peripatetikusokkal kapcsolatban írja a következőket: „Azt hiszem, nem nehéz itt felidézni a peripatetikusok elgondolását sem. Bizony ez a filozófiai iskola az eretnokség atyja, minthogy nem gondol a mindenség Atyjával, hanem a lelket véli mindenek fölött valónak; vagyis a világ lelkét Istennek feltételezve belegabalyodik önnön tételébe. A gondviselést ugyanis egészen a Holdig terjedőnek határozza meg; majd istennek vélve a világot, ennek ellentmond, és úgy dönt, hogy az Isten nem részese az istenségnek.” Alex. Kelemen, *Protreptikosz* V, 66 (Tóth Vencel fordítása): Alexandriai Kelemen, *Protreptikosz, Buzdítás a görögökhöz*, Ókeresztény örökségünk 10 (Budapest: Jel, 2006), 130–131.

καὶ αὐτὸ ἐαυτῷ· ἡ δὲ γε ἀλήθεια ξύμφωνος ἐαυτῇ καὶ μόνον ἔχουσα τὸ ψεῦδος πολέμιον.

[5.49] Αὐτίκα τοίνυν ἔστιν εὑρεῖν καὶ περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως καὶ Μωϋσέα τὸν νομοθέτην καὶ Δαυὶδ τὸν προφήτην καὶ τὸν γενναῖον Ἰὼβ καὶ Ἡσαΐαν καὶ Ἱερεμίαν καὶ ἅπαντα τὸν τῶν προφητῶν χορὸν καὶ Ματθαῖον καὶ Ἰωάννην καὶ Λουκᾶν καὶ Μάρκον καὶ Πέτρον καὶ Παῦλον καὶ πάντα τῶν ἀποστόλων τὸν θίασον ξυνφδὰ πάντας ἀνθρώπους διδάσκοντας.

[5.50] Οὐ γὰρ ἔστιν ἀκοῦσαι τῶν μὲν τούτους, τῶν δὲ ἐκείνους λεγόντων αὐτόχθονας, οὐδὲ τῶν μὲν θνητὴν ἀποφαινομένων, τῶν δὲ ἀθάνατον τὴν ψυχὴν, οὐδὲ τούτων μὲν αὐτοκράτορα τῶν παθῶν καλούντων τὸν λογισμόν, ἐκείνων δὲ ἀνδραποδῶδη καὶ δοῦλον ὀνομαζόντων· ἅπαντες γὰρ ξυμφώνως διδάσκουσιν, ἀπὸ γῆς μὲν καὶ ὕδατος καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων διαπλασθῆναι τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν οὐ προϋπάρχουσιν εἰς τοῦτο καταπεμφθῆναι, ἀλλὰ μετὰ τὴν τούτου δημιουργηθῆναι διάπλασιν·

Ἐπλασε γάρ φησιν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς· καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν.

[5.51] Νοητέον δὲ τὸ ἐμφύσημα οὐκ ἐκροήν τινα πνεύματος ἐκ στόματος γενομένην – ἀσώματον γὰρ δὴ τὸ θεῖον καὶ ἀπλοῦν καὶ ἀξύνθετον – ἀλλὰ τὴν φύσιν αὐτῆς τῆς ψυχῆς, ὅτι πνεῦμά ἐστι νοητὸν τε καὶ λογικόν.

[5.52] Ταῦτα μὲν οὖν ὁ νομοθέτης ἐν τῇ κοσμογονίᾳ ξυνέγραψε· τὰ παραπλήσια δὲ κἂν τοῖς νόμοις διδάσκει.

Περὶ γὰρ δὴ τῆς ἐγκύμονος τῆς ἔκ τινων πληγῶν ἀμβλωσκούσης διαλεγόμενος, διαμορφοῦσθαι πρότερον ἐν τῇ νηδύϊ λέγει τὸ βρέφος, εἶθ' οὕτω ψυχοῦσθαι, οὐ θύραθεν ποθεν τῆς ψυχῆς εἰσκρινομένης, οὐδέ γε ἐκ τῆς γονῆς φυομένης, ἀλλὰ τῷ θεῷ ὄρω κατὰ τὸν ἐξ ἀρχῆς ἐντεθέντα ἐν τῇ φύσει νόμον δεχομένης τὴν γένεσιν.

[5.53] Τοῦτο καὶ ὁ γενναῖος Ἰὼβ ἐν τοῖς πολυθρυλήτοις ἀγῶσι πρὸς τὸν ἀγωνοθέτην καὶ ποιητὴν διαλεγόμενος ἔφη·

⁸³ Érdekes, hogy szerzőnk éppen az igazság arisztotelészi ismérére, ti. az önmagával való megegyezés és az ellentmondás-mentesség logikai alapelveire hivatkozik, amikor a filozófusok – jelesen éppen Platón és Arisztotelész – közötti ellentmondásokat bírálja.

hanem önmagának is ellensége. Az igazság viszont egybehangzik önmagával, és csak a hamisság az ő ellensége.⁸³

Ugyanakkor például egyezést találunk az emberi természetről szóló tanítás vonatkozásában is Mózes a törvényadó, Dávid a próféta, a nemes lelkű Jób, Ézsaiás, Jeremiás és a próféták egész kara, Máté, János, Lukács, Márk, Péter, Pál és az apostolok teljes közössége között, akik az egész emberiséget tanították.

Nem hallunk ugyanis olyan állítást, hogy emezek vagy amazok őshonosak, sem olyat, hogy egyesek szerint a lélek halandó, mások szerint halhatatlan. Emezek nem mondják, hogy az értelem teljhatalommal bír a szenvedélyek felett, amazok pedig, hogy a szenvedélyek teljes rabja. Mindnyájan egybehangzóan tanítják ugyanis, hogy a test földből, vízből és a többi elemből alkottatott, a lélek pedig nem létezett, mielőtt a testbe küldetett volna,⁸⁴ hanem a test megalkotása után teremtetett:

Formálta, úgymond, az Isten az embert a földnek porából, és leheltet az ő arcába életnek leheletét: így lett az ember élőlényé.⁸⁵

Ezen a lehelésen nem valami szájon keresztül történő szélkibocsátást kell érteni – hiszen az isteni valóság testetlen, egyszerű és összetétel nélküli – hanem magának a léleknek a természetét, amely értelmes és gondolkodó szellem.

A törvényadó Mózes tehát ezeket írta meg a kozmogóniájában. Hasonlóképpen tanít a törvények által is.

Nemzés

Valamely várandós asszonyról szólva, aki ütések következtében elveszíti magzatát, a Szentírás azt állítja, hogy a magzat először a méhben formálódik, utána betelik lélekkel, de a lélek nem valahonnet kívülről érkezik beléje, és nem a magból származik, hanem a természet törvénye szerint kezdettől megszabott isteni rendelésből veszi eredetét.⁸⁶

A nemes lelkű Jób is ezt mondja híres szenvedései közepette, amikor bírójához és teremtetőjéhez szól:

⁸⁴ Theodóréosz itt tudatosan elhatárolódik a lelkek preegzisztenciájának órigenészi gondolatától.

⁸⁵ 1Móz 2, 7.

⁸⁶ Vö. 2Móz 21, 22.

Μνήσθητι, ὅτι πηλὸν με ἔπλασας, εἰς δὲ γῆν με πάλιν ἀποστρέφεις. Ἡ οὐχ ὥσπερ γάλα με ἤμελξας, ἔπηξας δέ με ἴσα τυρῶ; δέρμα καὶ κρέας ἐνέδυσάς με· ὀστέοις δὲ καὶ νεύροις ἐνείράς με· ζωὴν δὲ καὶ ἔλεον ἔθου παρ' ἐμοί· ἡ δὲ ἐπισκοπὴ σου ἐφύλαττέ μου τὸ πνεῦμα.

[5.54] Διὰ δὲ τούτων ἔδειξε μὲν τὴν γαμικὴν ὁμιλίαν, ἔδειξε δὲ τῆς παιδοποιΐας τὰς ἀφορμὰς καὶ τὸν σμικρὸν ἐκεῖνον θορὸν εἰς μυρίας ιδέας μεταμορφούμενον καὶ τηνικαῦτα τὴν ψυχὴν δημιουργουμένην τε καὶ ξυναπτομένην τῷ σώματι, καὶ μέντοι καὶ μετὰ τὰς ὠδῖνας τὴν θεῖαν ἐπικουρίαν φρουροῦσαν καὶ κυβερνῶσαν. Βοᾷ δὲ καὶ ὁ θεσπέσιος Δαυίδ·

[5.55] χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με· συνέτισόν με, καὶ μαθήσομαι τὰς ἐντολάς σου.

Καὶ κατὰ ταῦτόν καὶ τῆς ποιήσεως ἀναμνησθεὶς τὸν ποιητὴν καὶ τυχεῖν παρ' αὐτοῦ ξυνέσεως ἰκετεύει. Καὶ ἅπαντες δὲ οἱ προφηταὶ ξύμφωνα τούτοις τῆς ἀνθρωπείας πέρι διδάσκουσι φύσεως.

Ὡς ἂν δὲ μή τις ὑπολάβῃ ἄλλως μὲν Ἑλληνας φῦναι, ἄλλως δὲ Ρωμαίους, καὶ Αἰγυπτίους ἐτέρως, καὶ Πέρσας καὶ Μασσαγέτας καὶ Σκύθας καὶ Σαυρομάτας ἄλλης οὐσίας μετεληχέναι, ἐδίδαξεν ὁ τὴν κοσμογονίαν συγγράψας τὴν ἡμετέραν, ὥς ἄνδρα ἓνα ἀπὸ γῆς ὁ ποιητὴς διαπλάσας καὶ ἐκ τῆς τούτου πλευρᾶς τὴν γυναικα δημιουργήσας, ἐκ τῆς τούτοις ὁμιλίας ἅπασαν τὴν οἰκουμένην ἀνθρώπων ἐπλήρωσε τῶν παίδων τῶν ἐκείνων καὶ τῶν ἐκγόνων κατὰ μέρος αὐξησάντων τὸ γένος.

[5.56] Πᾶστον μὲν γὰρ ἦν αὐτῷ προστάξει καὶ αὐτίκα πᾶσαν γῆν καὶ θάλατταν τῶν οἰκητόρων ἐμπλησαι· ἀλλ' ἵνα μὴ διαφόρους ὑπολάβωσιν εἶναι τῶν ἀνθρώπων τὰς φύσεις, ἐκ τοῦ ἐνὸς ἐκείνου ζεύγους τὰ μυρία φῦλα τῶν ἀνθρώπων γενέσθαι ἐκέλευσεν. Ταύτη τοι καὶ τὴν γυναικα οὐχ ἐτέρωθεν ποθεν διέπλασεν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀνδρὸς τὰς τῆς γενέσεως λαβὼν ἀφορμὰς, ἵνα μηδὲ αὐτὴ φύσιν ἔχῃ ἐτέραν ὑπολαμβάνουσα τὴν ἐναντίαν τοῖς ἀνδράσιν ὁδεύῃ.

⁸⁷ Jób 10, 9–12.

⁸⁸ Zsolt 119, 73 (LXX: Zsolt 118, 73).

⁸⁹ Az emberi faj egységéhez ld. 1Móz 1, 27, ill. 2, 24.

⁹⁰ Vö. Küroszi Theodóretosz, *Az Úr emberré válásáról IV: Miért teremtette Isten az asszonyt Ádám bordájából?* „Miután így megformálta az első embert és nevet

Emlékezzél, hogy mint valami agyagedényt, úgy készítettél, és ismét porrá tennél engem? Nem úgy öntél-e engem, mint a tejet, és mint a sajtot, megoltottál engem? Bőrrel és hússal ruháztál fel, csontokkal és inakkal befedettél engem. Életet és kegyelmet szerezteél számomra, és a te gondviselésed őrizte az én lelkemet.⁸⁷

E szavakkal jellemezte a házaseleti közösséget, felmutatta a nemzés eredetét, ama kis magot, amely számtalan formává változik, majd a lelket, amelyet Isten a testtel együtt teremt és azzal egyesít, illetve jelezte a szülés utáni oltalmazó és vezérlő isteni segítséget. Az Istentől ihletett Dávid így kiált fel:

A te kezeid teremtettek és erősítettek meg engem; oktass, hogy megtanuljam parancsolataidat.⁸⁸

Ekképpen emlékezteti Teremtőjét arra, hogy ő is a teremtménye, és arra kéri, hogy bölcsességet kaphasson tőle. A próféták mind ezzel egybehangzóan tanítanak az emberi természetről.

Az emberi faj és a nemek egysége

Azért, hogy senki se feltételezze, hogy a görögök egyféleképpen, a rómaiak másféleképpen, az egyiptomiak ismét másképpen jöttek a világra, vagy tán a perzsák, a masszagéták, a szkíták és a szarmaták más lényegben részesültek volna, a mi kozmogóniánk szerzője azt tanítja, hogy a Teremtő egyetlen férfit formált a földből, és az ő oldalából teremtette meg a nőt. E párnak az egyesüléséből népesítette be az egész lakott földet emberekkel, majd gyermekeik és leszármazottaik révén részenként szaporította az emberi fajt.⁸⁹

Egyszerű lett volna számára, hogy parancsával egyből benépesítse az egész földet és a tengert lakosokkal. És hogy ne véljék különbözőnek az emberek természetét, elrendelte, hogy az emberek számtalan törzse mind ettől az egy emberpártól eredjen. Ugyanezen okból az asszonyt sem alkotta másként, hanem a férfiből vette eredetének kezdetét, hogy ő se vélje magát más természetűnek, s így a férfiakétól különböző útra térjen.⁹⁰

adott neki, mindjárt teremtett neki segítőt, támogatót, élettársat. De ennek megformálásához nem csupán a földből vett anyagot, mint Ádáméhoz, hanem Ádám egyik oldalbordáját vette, és erre, mintegy alapzatra és tartóra alkotta meg a

[5.57] Διά τοι τοῦτο καὶ τοὺς αὐτοὺς νόμους καὶ ἀνδράσι προσφέρει καὶ γυναιξίν, ἐπειδήπερ ἐν τῷ τοῦ σώματος σχήματι καὶ οὐκ ἐν τῇ ψυχῇ τὸ διάφορον. Λογικὴ γὰρ κἀκείνη ὥς οὗτος καὶ ξυνιέναι δυναμένη καὶ τὸ πρακτέον ἐπισταμένη, καὶ τί μὲν φυγεῖν, τί δὲ μετελθεῖν, παραπλησίως εἰδυῖα, ἔστι δὲ ὅτε καὶ τοῦ ἀνδρὸς ἄμεινον τὸ ξυνοῖσιν μέλλον εὐρίσκουσα καὶ ἀγαθὴ ξύμβουλος γινομένη· ὅθεν οὐ μόνον ἀνδράσιν, ἀλλὰ καὶ γυναιξίν εἰσιτητὸν εἰς τοὺς θεῖους νεῶς, καὶ τῶν θεῶν μυστηρίων μεταλαχεῖν οὐ τοῖς μὲν ὁ νόμος ἐπιτρέπει, τὰς δὲ κωλύει, ἀλλὰ καὶ ταύτας τελεῖσθαι καὶ μυσταγωγεῖσθαι παραπλησίως ἐκείνοις παρακελεύεται, καὶ μέντοι καὶ τῆς ἀρετῆς τὰ ἅλλα καὶ ταύταις πρόκειται ὥς ἐκείνοις, ἐπειδὴ τῆς ἀρετῆς οἱ ἄγωνες κοινοί.

[5.58] Οὐ μὴν οὐδὲ τῶν γλωττῶν τὸ διάφορον τῇ φύσει λυμαίνεται· καὶ γὰρ καὶ ἐν Ἑλλήσι καὶ ἐν βαρβάροις ἔστιν ἰδεῖν καὶ ἀρετῆς φροντιστὰς καὶ κακίας ἐργάτας. Τῷδε μέντοι καὶ Ἑλληνες συμφωνοῦσι τῷ λόγῳ. Καὶ γὰρ Ἀνάχαρσιν θαυμάζουσιν, ἄνδρα Σκύθην, οὐκ Ἀθηναῖον οὐδὲ Ἀργεῖον οὐδέ γε Κορίνθιον οὐδὲ Τεγεάτην ἢ Σπαρτιάτην, καὶ τοὺς Βραχμᾶνας ὑπεράγανται, Ἰνδοὺς ὄντας, οὐ Δωριέας οὐδὲ Αἰολέας οὐδέ γε Ἴωνας· ἐπαινοῦσι δὲ καὶ Αἰγυπτίους ὥς σοφωτάτους· πολλὰς γάρ τοι καὶ παρὰ τούτων ἔμαθον ἐπιστήμας.

[5.59] Οὕκουν ἢ τῶν γλωττῶν ἑτερότης πημαίνει τὴν φύσιν. Καὶ γὰρ τοὺς Ἰππημολγοὺς δικαιωτάτους ἐκάλεσεν Ὀμηρος· Θρακικὸν δὲ τοῦτο τὸ γένος· καὶ Κῦρον τὸν Καμβύσου, Πέρσην ὄντα πατρόθεν καὶ Μῆδον μητρόθεν, ἐπὶ φρονήσει καὶ σωφροσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ ἀνδρείᾳ Ξενοφῶν ὁ Γρύλλου τεθαύμακεν.

női természetet; nem azért, mert híján volt az anyagnak, hiszen csupán az akarata elegendő volt a mindenség megteremtéséhez, hanem azért, mert az ember természetébe bele akarta helyezni az egyetértés kötelékét.” (Vanyó László ford.).

⁹¹ A férfiak és nők kegyes életvitelre való képességeinek hasonlóságához ld. még Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 19, 122.

⁹² Anakharsziszhoz ld. a *Curatio* 1.25-höz fűzött jegyzetet. Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 77.

⁹³ A Brahmanokhoz, India legmagasabb kasztjához ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 68; III, 7, 60. Ld. még a *Curatio* 1.25-höz fűzött jegyzetet.

⁹⁴ A kancafejőknek (hippémolgoszoknak) és tejivóknak nevezett szkíta törzshöz ld. Homérosz, *Íliász* XIII, 1–6:

Zeusz miután Hektórt s népét a hajók fele vitte,
ott is hagyta a fáradalom s örökös hadivész közt;

Ugyanezen okból azonos törvényeket állított fel férfiak és nők számára, hiszen csak testük formájában különböznek, lélekben viszont nem. A férfihoz hasonlóan a nő is értelmes lény, képes a megértésre, tudja, mi a teendő, mit kerüljön, mit kövessen. Sőt, az is megesik, hogy a férfinál jobban tudja, mi a helyes út, meg is találja azt, miközben jó tanácsadóvá válik. Így hát nemcsak a férfiak, hanem a nők is bejáratosak a szent templomokba. A törvény, amely megengedi a férfiaknak, hogy részt vegyenek az isteni misztériumokban, nem tiltja ezt a nőknek sem, hanem a férfiakhoz hasonlóan őket is biztatja a beavatásra és a titkokban való részvételre. Az erény jutalmát szintén felkínálja nekik, mint a férfiaknak, hiszen ők is kiveszik részüket az erényért való küzdelemből.⁹¹

A nyelvi különbségek nem bontják meg az emberi faj egységét

A nyelvek különbözősége sem rontja meg az emberi természetet. Tulajdonképpen mind a görögök, mind a barbárok között találunk erényes bölcseket és gonosztevőket. Még a görögök is egyetértenek ezzel a megállapítással. Ők ugyanis Anakharsziszt csodálják,⁹² a szkíta férfit, aki nem volt athéni, sem argoszi, sem korinthoszi, sem tegeai vagy spártai. Rajonganak a Brahmanokért, akik indiaiak,⁹³ nem dórok, nem aiolok, se nem iónok. Szintén dicsérik az egyiptomiakat is, mint a legbölcsebbeket: hiszen tőlük tanultak meg számos tudományt.

A nyelvek sokfélesége tehát nem teszi tönkre az emberi természetet. Homérosz a kancafejőket nevezte a legigazabbaknak: ők pedig trák nemzetség.⁹⁴ Xenophón, Grüllosz fia csodálta Küroszt, Kambüszész fiát – aki apai ágon perzsa, anyai ágon méd volt – az észességéért, józanságáért, igazságosságáért és férfiasságáért.⁹⁵

ő maga meg ragyogó szemeit másmerre vetette,
messze lovas thrákok tájékát vette szemügyre,
harcos műsz népét s tejivó jó kancafejőket
és az igazszívű abiosz népnek mezejét is;

(Devecseri Gábor fordítása)

Vö. Alex. Kelemen, *Paidagógosz* I, 6, 36: „Az Ige allegóriája a tej. Homérosz is, bár akaratlanul, ilyesvalamire utal azzal, hogy az igaz embereket ‘tejivóknak’ hívja.” Tóth Vencel fordítása in: Alexandriai Kelemen, *Paidagógosz. A Nevelő, Ókeresztény örökségünk* 18 (Budapest: Jel, 2013), 65.

⁹⁵ Xenophón, *Kürosz nevelkedése* III, 1: „Otthon Küroszról folyt a szó, bölcsességéről, állhatatosságáról, szelidségéről beszéltek, sokan a szépségét és dőlceget termetét dicsérték.” (Fein Judit fordítása).

[5.60] Τοιγάρτοι ξυνομολογοῦσι καὶ οἱ Ἕλληνες, καὶ παρὰ τοῖς βαρβάροις εἶναι τινα ἐπιμέλειαν ἀρετῆς, καὶ μὴ κωλύειν τήνδε τὴν κτῆσιν τῆς φωνῆς τὸ διάφορον. Καὶ γὰρ ἅπαντες τῆς ἀληθείας οἱ κήρυκες, προφηταὶ φημι καὶ ἀπόστολοι, τῆς μὲν Ἑλληνικῆς οὐ μετέλαχον εὐγλωττίας, ἔμπλεοι δὲ τῆς ἀληθινῆς ὄντες σοφίας, πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, καὶ Ἑλληνικοῖς καὶ βαρβαρικοῖς, τὴν θεῖαν διδασκαλίαν προσήνεγκαν καὶ πᾶσαν γῆν καὶ θάλατταν τῶν ἀρετῆς περὶ καὶ εὐσεβείας ξυγγραμμάτων ἐνέπλησαν.

[5.61] Καὶ νῦν ἅπαντες τῶν φιλοσόφων τοὺς λήρους καταλιπόντες τοῖς τῶν ἀλίων καὶ τελωνῶν ἐντροφῶσι μαθήμασι καὶ τὰ τοῦ σκυτοτόμου ξυγγράμματα περιέπουσι καὶ τῆς μὲν Ἰταλικῆς καὶ Ἰωνικῆς καὶ Ἑλεατικῆς ξυμφορίας οὐδὲ τὰς προσηγορίας ἐπίστανται, ἐξήλειψε γὰρ αὐτῶν ὁ χρόνος τὴν μνήμην, τῶν δὲ γε προφητῶν, πλείοσιν ἢ χιλίοις καὶ πεντακοσίοις ἔτεσι τούτων πρόσθεν γεγεννημένων, τὰς προσηγορίας ἐν τῷ στόματι περιφέρουσιν.

[5.62] Καὶ μέντοι καὶ τοὺς ἔτι τούτων παλαιότερους, τὸν Ἀβραάμ φημι καὶ τοὺς τούτου παῖδας, καὶ τοὺς ἐκείνων ἀρχαιότερους, τὸν Ἄβελ, τὸν Ἑνώχ, τὸν Νῶε καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσους ἀριδῆλους ὁ ἀξιάπαινος ἀπέφηνε βίος· τῶν δὲ μετὰ τοὺς προφήτας γεγεννημένων ἐπτὰ σοφῶν καὶ τῶν ἐκείνους διαδεξαμένων οὐδὲ οἱ τὴν Ἑλληνικὴν ἀσπαζόμενοι γλῶτταν ἴσασι τὰ ὀνόματα.

[5.63] Καὶ τί λέγω τοὺς νῦν; καὶ γὰρ τοῖς πάλαι πολλὴ περὶ τούτων ἀμφιλογία γεγένηται. Οἱ μὲν γὰρ τούτοις Περιάνδρον ξυντάττουσι τὸν Κορίνθιον, οἱ δὲ Ἐπιμενίδην τὸν Κρήτην, οἱ δὲ Ἀκουσίλαον τὸν Ἀργεῖον, οἱ δὲ Ἀνάχαρσιν τὸν Σκύθην, ἄλλοι δὲ Φερεκύδην τὸν Σύριον, ὁ δὲ γε Πλάτων Μύσωνα τὸν Χηνέα.

Következésképpen a görögök is elismerik, hogy a barbároknak is gondjuk van az erényre, a nyelvek eltérő mivolta pedig nem akadályozza annak megszerzését. Az igazság összes hírnökei – itt a prófétákra és az apostolokra gondolok – nem birtokolták ugyan a görög ékesszólás művészetét, de telve voltak igaz bölcsességgel, s minden néphez – görögökhöz és barbárokhoz egyaránt – eljuttatták az isteni tanítást, továbbá az erényről valamint a kegyességről szóló írásaikkal megtöltötték az egész földet és a tengert.

Most pedig az összes filozófus elhagyja az esztelenségeket, gyönyörködik a halászok és vámszedők tanításában, és a cserzővarga⁹⁶ írásaira figyelmeztet. Ők még az itáliai, ión és eleai iskolák neveit sem ismerték (hiszen azok emlékét eltörölte az idő), de ajkukon hordozzák a próféták neveit, akik több, mint ezeröttszáz évvel korábbiak a filozófusoknál.

Továbbá ne is említsük azokat, akik még korábbiak; Ábrahámról és az ő gyermekeiről beszélek, és azokról, akik náluk is régebben éltek: Ábelről, Énóchról, Noéről és a többiekről, akik dicséretre méltó életvitelükért váltak híresekké. Ezzel szemben még a görög nyelv rajongói sem ismerik a hét bölcsnek és utódaiknak neveit, pedig ők a próféták után éltek.

De mit is beszélek a mostaniakról? Hiszen még a régi korokban is sok kétértelműség övezte e kérdést. Némelyek idesorolták a korinthuszi Periandroszt,⁹⁷ mások a krétai Epimenidészt,⁹⁸ ismét mások az argoszi Akouszilaoszt⁹⁹ vagy a szkíta Anakarsziszt, mások a szüroszi Phereküdeszt.¹⁰⁰ Platón a khéneai Müszónt sorolta a hét bölcs közé.¹⁰¹

⁹⁶ Szerzőnk a sátorkészítéssel foglalkozó Pál apostolt nevezi cserzővargának, illetve bőrművesnek.

⁹⁷ Periandrosz, Korinthusz türannosza kapcsán ld. a *Curatio* 2.108-hoz a delphoi E magyarázataként fűzött jegyzetet.

⁹⁸ A Kr. e. 600 körül Kréta szigetén élt knósszoszi Epimenidész nevét a neki tulajdonított paradoxon tette híressé. Mivel azt hirdette, hogy Zeusz halhatatlan, földíjei azonban kételkedtek ebben, így szólt: „A krétaiak mindig hazugok, gonosz vadak, rest hasak. (Κρήτες αἰεὶ ψεύσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.)” A kijelentés népszerűbb változata: „Minden krétai hazudik.” A paradoxon onnan adódik, hogy Epimenidész maga is krétai volt. A paradoxont egyébként Pál apostol is idézi, amikor a Kréta szigetén szolgáló Tituszhoz küld levelet: „Azt mondta valaki közülük, az ő saját prófétájuk, hogy a krétaiak mindig hazugok, gonosz vadak, rest hasak. E bizonyosság igaz: annak okáért fedd őket kímélés nélkül, hogy a hitben épek legyenek.” (Tit 1, 12–13). Nem véletlen az sem, hogy Pál a Tituszhoz

írt levél élén „az igazmondó”, azaz „nem hazug” Istenről (ὁ ἀψευδὴς θεός) tesz bizonyosságot.

⁹⁹ Az argoszi születésű Akouszilaosz, Kabrasz vagy Szkabrasz fia a Kr. e. VI. század második felében élt. A *Suda* szerint genealógiákat állított össze, de ezek jobbára Hésziodosz műveinek prózai változatai. Állítása szerint az információkat valamilyen bronz tábláról szerezte, amelyekre a kertjében bukkant rá. Ión dialektusban írt, de munkáiból csak töredékek maradtak fent. Platón a legkorábbi szerző, aki említést tesz róla (*Lakoma* 178b).

¹⁰⁰ Phereküdeszhez ld. a *Curatio* 1.12-höz fűzött jegyzetet.

¹⁰¹ Müszón, Sztrümón türannosz fia szintén a Kr. e. VI. században élt, Lakonia vagy Kréta Khénea nevű falujában. A források szerint földműveléssel foglalkozott. Platón a *Protagorász* 343a-ban említi őt a hét görög bölcs között.

[5.64] Τούτους μὲν οὖν καὶ οἱ πέλας ὄντες ἡγνοήκασιν· τὸν δὲ Ματθαῖον καὶ τὸν Βαρθολομαῖον καὶ τὸν Ἰάκωβον, καὶ μέντοι καὶ τὸν Μωϋσέα καὶ τὸν Δαυὶδ καὶ τὸν Ἡσαΐαν καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους τε καὶ προφῆτας οὕτως ἴσασιν ὥς τὰς τῶν παίδων προσηγορίας. Αὐτίκα τοίνυν καὶ κωμωδοῦσιν ὥς βάρβαρα τὰ ὀνόματα· ἡμεῖς δὲ αὐτῶν τὴν ἐμπληξίαν ὀλοφυρόμεθα, ὅτι δὴ ὀρῶντες βαρβαροφώνους ἀνθρώπους τὴν Ἑλληνικὴν εὐγλωττίαν νενικηκότας, καὶ τοὺς κεκομψευμένους μύθους παντελῶς ἐξεληλάμενους, καὶ τοὺς ἀλιευτικούς σολοικισμοὺς τοὺς Ἀττικούς καταλελυκότας συλλογισμοὺς, οὐκ ἐρυθριῶσιν οὐδ' ἐγκαλύπτονται, ἀλλ' ἀνέδην ὑπερμαχοῦσι τῆς πλάνης, καὶ ταῦτα ὀλίγοι ὄντες καὶ ἀριθμηθῆναι ῥαδίως δυνάμενοι καὶ οὐδὲ τῆς Ἑλληνικῆς εὐστομίας μετέχοντες, ἀλλὰ τοσαῦτα, ὥς ἔπος εἰπεῖν, βαρβαρίζοντες ὅσα φθέγγονται, παίδευσιν δὲ ἄκραν καὶ λαμπρότητα λόγων ὑπολαμβάνοντες, εἰ ὁμνύντες εἶποιεν „Μὰ τοὺς θεοὺς” καὶ „Μὰ τὸν ἥλιον”, καὶ τοιούτους τινὰς τοῖς λόγοις ἐπιπλάττειεν ὅρκους.

[5.65] Εἰ δὲ οὐκ ἀληθῆ λέγω, εἶπατε, ὦ ἄνδρες, τίνα Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος ἔσχε διάδοχον τῆς αἰρέσεως; τίνα δὲ Παρμενίδης ὁ Ἐλεάτης; τίνα Πρωταγόρας καὶ Μέλισσος; τίνα Πυθαγόρας ἢ Ἀναξαγόρας; τίνα Σπεύσιππος ἢ Ξενοκράτης; τίνα Ἀναξίμανδρος ἢ Ἀναξίμενης; τίνα Ἀρκεσίλαος ἢ Φιλόλαος; τίνες τῆς Στωϊκῆς αἰρέσεως προστατεύουσιν; τίνες τοῦ Σταγειρίτου τὴν διδασκαλίαν κρατύνουσιν; τίνες κατὰ τοὺς Πλάτωνος πολιτεύονται νόμους; τίνες τὴν ὑπ' ἐκείνου συγγραφεῖσαν πολιτείαν ἡσπάσαντο;

[5.66] Ἀλλὰ τούτων μὲν τῶν δογμάτων οὐδένα διδάσκαλον ἡμῖν ἐπιδεῖξαι δυνήσεσθε, ἡμεῖς δὲ τῶν ἀποστολικῶν καὶ προφητικῶν δογμάτων τὸ κράτος ἐναργῶς ἐπιδείκνυμεν· πᾶσα γὰρ ἡ ὑφήλιος τῶνδε τῶν λόγων ἀνάπλεως. Καὶ ἡ Ἑβραίων φωνὴ οὐ μόνον εἰς τὴν Ἑλλήνων μετεβλήθη, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ῥωμαίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ Περσῶν καὶ Ἰνδῶν καὶ Ἀρμενίων καὶ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν καὶ συλλήβδην εἰπεῖν εἰς ἀπάσας τὰς γλώττας, αἷς ἅπαντα τὰ ἔθνη κεχρημένα διατελεῖ.

[5.67] Καὶ ὁ μὲν σοφώτατος Πλάτων, περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς παμπόλλους λόγους διεξελθὼν, οὐδ' Ἀριστοτέλην τὸν

ὅκεν már nem ismerik a mai kortársaink. De Mátét, Bertalant, Jakobot, sőt Mózeszt, Dávidot, Ézsaiást meg a többi prófétát és apostolt úgy ismerik, mint saját gyermekeik nevét. Gúnyt is űznek ezekből a nevekből, mondván, hogy barbár nevek. Mi azonban mosolygunk esztelenségükön, mert nyilván látjuk, hogy a barbár nyelven beszélő emberek legyőzték a görög ékesszólást, teljesen száműzték a díszes mítoszokat, és a halászok beszédhibái lefőzték az attikaiak szüllogizmusát.¹⁰² A mi bírálóink nem pirulnak ezen, nem takarják el az arcukat, hanem makacsul megmaradnak a tévelygésben. Aztán kevesen is vannak, így könnyen megszámálhatók, no meg nincsenek is megáldva a görög ékesszólással, hanem, hogy egyenesen kimondjuk, barbár módra beszélnek, valahányszor kiejtenek egy-egy szót, és úgy tartják, hogy a legmagasabb műveltség és legkifinomultabb beszédstílus az, ha esküdözés közben azt mondhatják: „Az istenekre!”, illetve: „A napra! Hélioszra!”, és efféle szitokszavakkal cicomázhatják beszédüket.

A Szentírás helyreállítja az emberi természet egységét

Ha pedig nem szólok igazat, mondjátok meg nekem, ó férfiak, ki volt az utóda a kolophóni Xenophanésznek az iskola élén? Ki követte az eleai Parmenidészt? Hát Püthagorászt és Melisszoszt? Ki volt Püthagorász vagy Anaxagorász utóda? És Speuszipposzé vagy Xenokratészé? Anaximandroszé, Anaximenészé? Kik következtek Arkeszilaosz vagy Philolaosz után? Kik voltak a sztoikusok vezetői? Kik követik a sztageirai tanítását? Kik élnek Platón *Törvényei* szerint? Kik ragaszkodnak az általa megírt *Állam* eszméjéhez?

Nos, nem tudtok egyetlen tanítót sem mutatni nekünk, aki a fenti tanokat követi, mi pedig világosan igazolni tudjuk az apostoli és prófétai tanítások erejét. Hiszen a Nap alatt minden hely tele van az ő beszédekkel. A héber szöveget nemcsak görögre fordították, hanem a rómaiak, egyiptomiak, perzsák, indusok, örmények, szkíták és szarmaták nyelvére is, és hogy tömören fogalmazzak: minden olyan nyelvre, amelyet minden nép folyamatosan használ.

A legbölcsebb Platón bőven kifejtette ugyan a lélek halhatatlanságáról szóló tanítását, de utódát, Arisztotelészt nem tudta meggyőzni

¹⁰² Vö. Tatianosz, *Beszéd a hellének ellen* I, 2–3. A fenti szövegben szójáték is van, hiszen a halászok beszédhibája (sολοικισμός) legyőzi szabatos attikai érvelést (συλλογισμός).

φοιτητὴν ἔπεισε τόνδε στέρξαι τὸν ὄρον· οἱ δὲ ἡμέτεροι ἀλιεῖς καὶ τελῶναι καὶ ὁ σκυτοτόμος καὶ Ἑλληνας ἔπεισαν καὶ Ῥωμαίους καὶ Αἰγυπτίους καὶ ἀπαξαπλῶς ἅπαν ἔθνος ἀνθρώπων, ὅτι καὶ ἀθάνατος ἡ ψυχὴ καὶ λόγῳ τετιμημένη καὶ κρατεῖν τῶν παθῶν δυναμένη καὶ ὀλιγωροῦσα, οὐ βιαζομένη, παραβαίνει τοὺς νόμους· καὶ αὖ πάλιν πρὸς τὸ βέλτιον νεύουσα, τῆς προτέρας ἀπαλλάττεται κακίας καὶ τοὺς θεῖους πάλιν ἀναμάττεται χαρακτῆρας.

[5.68] Καὶ ἔστιν ἰδεῖν ταῦτα εἰδότας τὰ δόγματα οὐ μόνους γε τῆς ἐκκλησίας τοὺς διδασκάλους, ἀλλὰ καὶ σκυτοτόμους καὶ χαλκοτύπους καὶ ταλασιουργοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀποχειροβιώτους· καὶ γυναικας ὡσαύτως οὐ μόνον τὰς λόγων μετεσχηκυίας, ἀλλὰ καὶ χερνήτιδας καὶ ἀκεστρίας, καὶ μέντοι καὶ θεραπαίνας· καὶ οὐ μόνον ἄστοί, ἀλλὰ καὶ χωριτικοὶ τήνδε τὴν γνῶσιν ἐσχήκασιν· καὶ ἔστιν εὐρεῖν καὶ σκαπανέας καὶ βοηλάτας καὶ φυτουργοὺς καὶ περὶ τῆς θείας διαλεγόμενους Τριάδος καὶ περὶ τῆς τῶν ὄλων δημιουργίας καὶ τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν εἰδότας Ἀριστοτέλους πολλῶ μᾶλλον καὶ Πλάτωνος,

[5.69] καὶ μέντοι καὶ ἀρετῆς ἐπιμελουμένους καὶ κακίαν ἐκκλίνοντας καὶ τὰ κολαστήρια δεδιότας τὰ προσδοκώμενα καὶ τὸ θεῖον δικαστήριον ἀνενδοιάστως προσμένοντας καὶ τῆς αἰωνίου πέρι καὶ ἀνωλέθρου φιλοσοφοῦντας ζωῆς καὶ τῆς τῶν οὐρανῶν ἕνεκα βασιλείας πάντα πόνον ἀσπαστῶς αἰρουμένους, καὶ ταῦτα οὐ παρ' ἄλλου του μεμαθηκότας, ἀλλὰ παρ' ἐκείνων, οὓς ὑμεῖς βαρβαροφώνους ἀποκαλεῖτε· καὶ οὐδὲ Ἀναχάρσιδος ἐπαῖετε λέγοντος·

Ἐμοὶ πάντες Ἑλληνες σκυθίζουσιν.

[5.70] Τοῦτο γὰρ ἀτεχνῶς ἔοικε τοῖς εἰρημένοις ὑπὸ τοῦ σκυτοτόμου τοῦ ἡμετέρου·

Ἐὰν γὰρ μὴ γνῶ τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς, ἔσομαι τῷ λαλοῦντί μοι βάρβαρος, καὶ ὁ λαλῶν ἐν ἐμοὶ βάρβαρος.

Τῷ ὄντι γὰρ ὥσπερ τοῖς Ἑλλησιν Ἰλλυριοὶ καὶ Παῖονες καὶ Ταυλάντιοι καὶ Ἀτίντανες βαρβαρίζειν δοκοῦσιν, οὕτως αὖ ἐκείνοις καὶ τοῖς ἄλλοις, ὅσοι τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ἐπαῖειν οὐ δύνανται, ἢ Ἀτθῆς καὶ Δωρὶς καὶ Αἰολίς καὶ Ἰᾶς βάρβαροι εἶναι δοκοῦσιν.

¹⁰³ Jusztinosz, *Első apológia* XVI, 8; *Második apológia* X, 8. Athenagorász, *Kérvény* XI, 3. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 59. Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 41.

¹⁰⁴ Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 16, 77.

¹⁰⁵ 1Kor 14,11.

arról, hogy megelégedjen e meghatározással. Ellenben a mi halászaink, vámszedőink és cserzővargánk mind a görögöket, mind a rómaiakat, mind pedig az egyiptomiakat és az összes emberi nemzetséget meggyőzték egyszer s mindenkorra arról, hogy a lélek halhatatlan, értelemmel ékesített, továbbá képes uralkodni a szenvedélyeken, és hanyagságból, kényszerítés nélkül szegi meg a törvényeket. Továbbá, ha újfent a jó felé hajlik, akkor elkülöníti magát az előző gonoszságtól, és újfent felölti az isteni dolgok formáját.

Látható az is, hogy e tanításokat nem csupán az egyház tanítói ismerik, hanem a cserzővargák, rézművesek, takácsok és más kézművesek. Szintúgy a nők is: nem csupán a műveltek, hanem a szövőasszonyok, varrónők, sőt a szobalányok is. Ezzel az ismerettel nemcsak a városlakók, hanem a vidékiek is rendelkeznek. Sőt, találkozhatunk akár kubikosokkal, ökörhajcsárokkal és kertészekkel, amint a Szentháromságról beszélgetnek; ők sokkal többet tudnak Arisztotelésznél és Platónnál a világegyetem teremtéséről és az emberi természetéről.¹⁰³

Ezek az emberek gondot fordítanak az erényre és elfordulnak a gonoszságtól; félnek a jövődöbéli büntetéstől, de habozás nélkül várják az isteni végítéletet; az örök és romolhatatlan életéről elmélkednek, és a mennyek országáért minden szenvedést készséggel elfogadnak. Mindezeket pedig nem valaki mástól tanulták, hanem azoktól, akiket ti barbár beszédűeknek neveztek, miközben Anakharszisz szavára sem vagytok hajlandók figyelmezn:

Számomra minden görög szkítául beszél.¹⁰⁴

Ez a mondat nagyon hasonlít a mi cserzővargánk kijelentéséhez:

Hogyha azért nem tudom a szónak értelmét, a beszélőnek idegen [barbár] leszek, és a beszélő is idegen előttem.¹⁰⁵

Tulajdonképpen, ahogyan a görögök számára az illírek, a paionok, a taulantiak és az atintanok barbár nyelvűeknek tűnnek, ugyanúgy az ő számukra és mások számára, akik nem értenek görögül, az attikai, a dór, az aiol vagy az iász nyelv barbárnak tűnik.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Paionia Makedóniától északra, Trákiától pedig nyugatra volt. A taulantiakat Octavianus hódította meg. Atintania Epirusztól keletre, az Aóosz (latinul Aous) folyó völgyének középső részén található, a mai Görögország északnyugati és Albánia délnyugati részén.

[5.71] Ὅτι γὰρ τὴν αὐτὴν ἔχει πᾶσα γλῶττα διάνοιαν – μία γὰρ δὴ πάντων ἀνθρώπων ἡ φύσις – ἡ πεῖρα διδάσκαλος. Ἔστι γὰρ εὐρεῖν καὶ παρὰ τοῖς βαρβάροις καὶ τέχνας καὶ ἐπιστήμας καὶ τὰς ἐν πολέμοις ἀνδραγαθίας· ἐνιοὶ δὲ τούτων καὶ σοφώτερα Ἑλλήνων πολλάκις ἐξευρίσκουσι μηχανήματα καὶ λόχους ἀμείνους καὶ πανουργότερας ἐνέδρας.

[5.72] Εἰσὶ δὲ οἱ καὶ τὴν Ἑλλήνων εὐέπειαν βραχυλογία νικῶσιν. Τοῦτο γὰρ δὴ καὶ Πέρσαις μαρτυροῦσι καὶ οἱ παλαιοὶ ξυγγραφεῖς, καὶ εἴ τις νῦν πρεσβεύων ἢ στρατηγῶν ἢ ἐμπορίαν τινὰ μετιῶν αὐτοῖς ξυνεγένετο. Φασὶ γὰρ αὐτοὺς ὁξέως φωρᾶν τὰς τῶν λόγων κλοπὰς καὶ ὀλίγα φθεγγομένους τοὺς προσδιαλεγόμενους νικᾶν, καὶ ξυλλογιστικοὺς ἄγαν εἶναι καὶ διαλύειν ἱκανοὺς τὰ παρ' ἐτέρων πλεκόμενα καὶ παροιμίαις σοφωτάταις καὶ αἰνίγμασι κεχρησθαι, οὐκ ἐπειδὴ τοὺς Χρυσίππου καὶ Ἀριστοτέλους ἀνέγνωσαν λαβυρίνθους, οὐδὲ ὅτι Σωκράτης αὐτοὺς καὶ Πλάτων τόδε τὸ εἶδος ἐπαιδευσάτην· οὔτε γὰρ ῥητορικοῖς οὔτε φιλοσόφοις ἐνετράφησαν λόγοις, ἀλλὰ μόνην ἔσχον τὴν φύσιν διδάσκαλον.

[5.73] Τοὺς δὲ γε Ἰνδοὺς καὶ τούτων πολλῶ σοφωτέρους εἶναι φασιν. Καὶ οἱ Νομάδες δέ, οἱ ἡμέτεροι πρόσχωροι – τοὺς Ἰσμαηλίτας λέγω, τοὺς ἐν ταῖς ἐρήμοις βιοτεύοντας καὶ μηδὲν τῶν Ἑλληνικῶν ξυγγραμμάτων ἐπισταμένους – ἀγχινοῖα καὶ ξυνέσει κοσμοῦνται καὶ διάνοιαν ἔχουσι καὶ ξυνιδεῖν τάληθές δυναμένην καὶ διελέγξαι τὸ ψεῦδος.

[5.74] Περί δὲ Αἰγυπτίων περιττὸν οἶμαι λέγειν· καὶ γὰρ αὐτοὶ τῶν φιλοσόφων οἱ πρῶτοι κρείττους εἶναι τούτους ἔφασαν τῶν ὀνομαστοτάτων γεγεννημένων παρ' Ἑλλήσιν. Ρωμαῖοι δὲ καὶ ποιητὰς ἔσχον καὶ ξυγγραφέας καὶ ῥήτορας· καὶ φασιν οἱ ταύτην γε κάκειν ἡσκημένοι τὴν γλῶτταν καὶ πυκνότερα τῶν Ἑλληνικῶν τὰ τούτων ἐνθυμήματα εἶναι καὶ ξυντομωτέρας τὰς γνώμας.

[5.75] Καὶ ταῦτα λέγω οὐ τὴν Ἑλλάδα σμικρύνων φωνήν, ἧς ἀμηγέπη μετέλαχον, οὐδὲ ἐναντία γε αὐτῇ ἐκτίνων τροφεῖα, ἀλλὰ τῶν ἐπὶ ταύτῃ μεγαλαυχουμένων ξυστέλλων τὴν γνάθον καὶ τὴν ὄφρυν καταστέλλων καὶ διδάσκων μὴ κωμῶδεῖν γλῶτταν τῇ ἀληθείᾳ λαμπρυνομένην μηδὲ γε βρενθῦεσθαι ἐπὶ λόγοις κομμωτικῇ τέχνῃ πεποικιλμένοις, τῆς δὲ ἀληθείας γεγυμνωμένοις, ἀλλὰ

Minden nyelvnek ugyanaz az értelme, hiszen az emberiség természete egy – tanítja a tapasztalat. A barbárok között is találni mesterségeket, tudományokat és katonai megvalósításokat. Némelyek közülük még a görögöknél is elmésebb harci gépeket találtak fel, jobb hadicseleket, ravaszabb támadási módozatokat dolgoztak ki.

Némelyek még a görögöket is felülmúlják ékesszólásuk rövidségével. Ezt a perzsák kapcsán a régi történetírók is tanúsítják, és jelenleg is ismerik azok, akik diplomáciai, katonai vagy kereskedelmi kapcsolatba kerülnek velük.¹⁰⁷ Ezek arról számolnak be, hogy a perzsák nagyon értenek a szavak csűrös-csavarásához, és kevés szóval is legyúrik vita-feleiket; bámulatos szüllogizmusokat alkalmaznak, rendkívül ügyesen érvelnek, és másoktól kölcsönzött bölcs mondásokkal, talányos kijelentésekkel hozakodnak elő, anélkül, hogy olvasták volna Khrüszipposz vagy Arisztotelész labirintusait,¹⁰⁸ vagy hallgatták volna Szókratész és Platón idevágó tanítását. Ők sem szónokok, sem filozófusok előadásain nem nevelkedtek, hanem csak a természet volt a tanítójuk.

Továbbá azt mondják, hogy az indiaiak még a perzsáknál is bölcsebbek. A nomádok pedig, a mi szomszédaink – az izmaelitákról beszélek,¹⁰⁹ akik a sivatagban élnek, és semmit nem ismernek a görög irodalomból – éleselméjűséggel és belátással ékeskednek, értelemmel bírnak, képesek felismerni az igazságot és megcáfolni a hamisságot.

Az egyiptomiakról, úgy vélem, fölösleges szólni, hiszen a filozófusok legkiválóbbjai is elismerték, hogy ők a legnevesebb görögöknél is különbek. A rómaiak a maguk rendjén költőkkel, történetírókkal és szónokokkal rendelkeznek. A mindkét nyelvet ismerők szerint a rómaiak a görögöknél is mélyrehatóbban gondolkodnak, ugyanakkor velősebben fogalmaznak.

Mindezeket nem a görög nyelv lekicsinylési szándékával mondom, amelyben úgymond magam is részt veszek, sem pedig hálátlan nem vagyok az abban való neveltetésemért, hanem csupán be kívánom tömni azok száját, akik dicsekednek vele, csillapítom gőgjüket, és megtanítom őket arra, hogy ne gúnyolják az igazsággal tündöklő nyelvet, se ne ágáljanak művészien díszített, de igazságtól megfosztott beszédekkel,

¹⁰⁷ A perzsák államrendjét és Kürosz alatti szólásszabadságát Platón is méltányolja. Ld. *Törvények* III, 693d–694b.

¹⁰⁸ Khrüszipposz logikájának labirintusához ld. pl. Johannes Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, 4 kötet (Leipzig: 1921–1924), II, 76–94.

¹⁰⁹ A szaracénoknak nevezett izmaelitákról, a szíriai sivatag arab törzseiről szerzőnk gyakran megemlékezik a szerzetesekről írt *Historia religiosában* (ld. pl. VI, 4; XXVI, 13; XVIII, 21).

θαυμάζειν τοὺς τῆς ἀληθείας ὑποφήτας, κομμοῦν μὲν καὶ δαιδάλ-
λειν εὐεπεία τοὺς λόγους οὐ διδαχθέντας, γυμνὸν δὲ δεικνύντας
τῆς ἀληθείας τὸ κάλλος καὶ τῶν ἀλλοτρίων καὶ ἐπεισάκτων
ἀνθέων ἥκιστα δεηθέντας.

[5.76] Παράθετε τοίνυν, ὦ φίλοι ἄνδρες, τῷ ὕθλῳ τῶν φιλοσόφων
τὴν ἀπλὴν τῶν ἀλίων διδασκαλίαν, καὶ ἀθρήσατε τὸ διάφορον· καὶ
τὰς πολλὰς τῶν ὑμετέρων βίβλων ἀριθμήσαντες μυριάδας, τὴν τῶν
λόγων ἀσθένειαν καταμάθετε. Οὐδεὶς γὰρ οὔτε τοῖς ποιητικοῖς
μύθοις οὔτε ταῖς τῶν φιλοσόφων ἡκολούθησε δόξαις· τῶν δὲ θείων
λογίων καὶ τὴν ξυντομίαν θαυμάσατε καὶ τὴν δύνάμιν ἀνυμνήσατε
καὶ μάθετε θείων δογμάτων ἀλήθειαν, σώματος θείαν διάπλασιν,
ψυχῆς φύσιν ἀθάνατον καὶ τὸ ταύτης λογικὸν ἡγούμενον τῶν
παθῶν καὶ τὰ πάθη ἀναγκαῖα τῇ φύσει καὶ χρήσιμα.

[5.77] Ἡ τε γὰρ ἐπιθυμία προυργιαιτάτη, καὶ ὁ θυμὸς ὡσαύτως,
ὁ ταύτης ἀντίπαλος. Δι' ἐκείνην μὲν γὰρ καὶ τῶν θείων ὀριγνώ-
μεθα καὶ τῶν ὀρωμένων ὑπεροπῶντες τὰ νοητὰ φανταζόμεθα καὶ
ἐπὶ γῆς βαδίζοντες τὸν ἐν οὐρανοῖς δεσπότην ἰδεῖν ἱμερόμεθα
καὶ ἀρετῆς ἐφιέμεθα, καὶ μέντοι καὶ διαζῶμεν καὶ ἐδωδῆς
μεταλαγχάνομεν καὶ ποτῶν, καὶ πρὸς τούτοις αὔξεται διὰ τῆς
ἐννόμου παιδοποιΐας τὸ γένος.

[5.78] Ὁ δέ γε θυμὸς ξυνεργὸς ἐδόθη τῷ λογισμῷ, ἵνα τῆς
ἐπιθυμίας κωλύῃ τὴν ἀμετρίαν. Ἐπειδὴ γὰρ καὶ πέρα τῶν κειμέ-
νων ὄρων ἄττειν ἐπιχειρεῖ, ξυνέξευξεν αὐτῇ οἶόν τινα πῶλον τὸν
θυμὸν ὁ ποιητὴς ἀνθέλκοντα, ὅταν γε ἐκείνη πέρα τῆς χρείας
προβαίνειν βιάζεται. Καὶ καθάπερ ἀντίπαλον μὲν τῷ ψυχρῷ τὸ
θερμόν, κεραννύμενα δὲ ἀλλήλοις κρᾶσιν ἀρίστην ἐργάζεται, οὕτως
ἡ ἐπιθυμία καὶ ὁ θυμὸς, ἀλλήλοις κεραννύμενα καὶ ὑπ' ἀλλήλων
κολαζόμενα, τῆς ἀρετῆς τὴν ἀρίστην ἀπεργάζεται κρᾶσιν.

[5.79] Ἐχει δὲ τῶν δρωμένων τὸ κράτος ὁ λογισμὸς, ὥστε καὶ
ταύτην ἐπέχειν καὶ τοῦτον αὖ νύττειν, ἢ τοῦτόν γε ἄγχειν καὶ
διεγείρειν ἐκείνην. Καὶ γὰρ ἡ ἐπιθυμία τοῦ θυμοῦ παύει τὴν
ἀμετρίαν, καὶ ὁ θυμὸς αὖ πάλιν κολάζει τῆς ἐπιθυμίας τὴν
ἀπληστίαν. Ταῦτα μὲν οὖν ἀποτελεῖται, τοῦ λογισμοῦ τὰς ἡνίας
ἐπιστημόνως κατέχοντος· ἦν δὲ οὗτος, ἢ τῷ χαλαρῷ καὶ λείῳ

hanem csodálják azokat, akik felmutatják az igazságot, noha nem
tanulták, hogyan kell beszédüket ékes kifejezésekkel felcicomázni;
ehelyett a maga mezítelenségében mutatják fel az igazság szépségét, és
a legkevésbé van szükségük külső és díszes szóvirágokra.

A tanítás összefoglalása: az emberi cselekvés

Hasonlítsátok össze, kedves barátaim, a filozófusok fecsegését a ha-
lászok egyszerű tanításával, és figyeljétek meg a különbséget. Számol-
játok össze könyveitek ezreit, és ismerjétek fel tartalmuk erőtlenségét.
Hiszen senki sem követte sem a költők mítoszait, sem a filozófusok vé-
leményeit. Csodáljátok viszont az isteni kijelentések rövidségét, dicsőít-
sétek azok erejét, és sajátítsátok el az isteni tanítások igazságát: a test
Isten általi megformálását, a lélek halhatatlan természetét, amelynek
értelmes része uralkodik a szenvedélyek felett, és a szenvedélyeket,
amelyek szükségesek és hasznosak az emberi természet számára.

A vágyakozó résznek például nagyon fontos szerepe van,
ellenpárjának, a haragvónak úgyszintén. Az elsőnek köszönhetően
áhítózunk az isteni dolgokra és lenézzük a láthatókat; elképzeljük az
elgondolhatókat, a földön jártunkban kívánjuk látni mennyei
Urunkat, és vágyakozunk az erényre. Továbbá életünk során
részesülünk eledelből és italból, mindemellett pedig az emberi faj
sokasodik a törvényes nemzés révén.

A haragvó lélekész az értelem munkatársául adatott, hogy fékezze
a kívánság mértéktelenségét. Mivel a kívánság megpróbálja átlépni a
megszabott határokat, a Teremtő, mint valami csikót, közös hámba
fogta azt a haragvó résszel, hogy erőt vegyen rajta, valahányszor a
szükség határát kívánná átlépni.¹¹⁰ És amiképpen a hideg ellentéte a
forrónak, a kettő elegyítése azonban kellemes vegyületet eredményez,
ekképpen a kívánság és a harag, egymással keverten és egymást
kölsönösen fékezve valósítják meg az erény legjobb keverékét.

Az értelemnek hatalma van a cselekedetek fölött, így vissza tudja
fogni a kívánságot és ébreszteni a haragot, vagy elfojtani ezt és fölkel-
teni amazt. És mivel a kívánság csillapítja a harag mértéktelenségét, a
maga rendjén a harag is visszafogja a kívánság önzését. Ez pedig akkor
megy teljeseedésbe, ha az értelem hozzáértő módon tartja kézben a
gyeplőt. Ha azonban az értelmet elbűvöli a kívánság lazasága és

¹¹⁰ Az itt olvasható leírás a fentebb már említett platóni hasonlatra emlékeztet: a
szárnyas fogat és kocsisa a lélek kétféle irányultságát jelképezi. Ld. Platón,
Phaidrosz 253c.

τῆς ἐπιθυμίας καταθελχθεὶς ἢ τῷ θυμῷ ἄττοντι παρὰ καιρὸν
ξυνεξορμήσας, χαυνότερας ἢ προσῆκε τὰς ἡνίας ἐάσει, οἱ μὲν
ἀτάκτως καθάπερ ἵπποι θεοῦσιν ἐνδακόντες τὸν χαλινόν, ὁ δὲ
συρόμενος φέρεται, καταγέλαστός τε καὶ ἐπονείδιστος τοῖς ὀρῶσι
γινόμενος. Ταῦτη τοι καὶ δίκας εἰσπράττεται, ὥς ἐθελοντῆς
ὑπομείνας τὸ πάθος.

[5.80] Καὶ γάρ τοι καὶ οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι τοὺς πλημμελοῦντας
κολάζουσι, καὶ ὁ Θεὸς τοῖς ἁμαρτάνουσι τὸ ἄσβεστον ἠπέιλησε
πῦρ. Οὐκ ἂν δὲ οὔτε ὁ Θεός, ἀγαθὸς γε ὢν καὶ δίκαιος, ποινὴν
τοὺς παράνομον βίον ἀσπαζομένους εἰσέπραξεν, εἴπερ ἄρα κατ’
ἀνάγκην ἡμάρτανον, οὔτε τῶν ἀνθρώπων οἱ σοφώτατοι τοιοῦτους
ἂν ἔθεσαν νόμους, εἴπερ ἦδεσαν οὐ γνώμη τὰ ἀνθρώπεια τελούμενα
πλημμελήματα, οὔτε μὴν οἱ τὸ ἄρχειν λαχόντες τὰς ὠμοτάτας ἂν
βασάνους τοῖς τὰ πονηρὰ τολμῶσι προσέφερον, εἴπερ ἐγνώκεσαν
οὐχ αἰρέσει γνώμης, ἀλλ’ εἰμαρμένης ἢ φύσεως ἀνάγκη
παραβαθέντας τοὺς νόμους. Εἰ δὲ ξυγγνώμην τοῖς πλημμελοῦσιν οὐ
νέμουσι, διδάσκουσιν ἄντικρυς, ὥς γνώμης ἔργον ἢ πονηρία.

[5.81] Ταῦτα καὶ περὶ τῆς τὰνθρώπου φύσεως φρονεῖν καὶ
ἐδιδάχθημεν καὶ διδάσκομεν· καὶ ἀγάμεθα ὀρῶντες τὴν ἐν ἡμῖν
φαινομένην τοῦ ποιητοῦ σοφίαν, τὰς διαφοροὺς τῶν αἰσθήσεων
ἐνεργείας ἐξ ἐνὸς μὲν ἐγκεφάλου προφερομένας, ἄλλην δὲ αὐτῷ
καὶ ἄλλην προσφερούσας ἀντίληψιν, τὴν μὲν ὀράσεως, τὴν δὲ
ἀκροάσεως, καὶ ἄλλην ὁσφρήσεως, καὶ ἐτέραν γεύσεως, καὶ
ἄλλην ἀφῆς· καὶ αὖ πάλιν τῶν μορίων ἀπάντων τὴν χρείαν, καὶ
τῶν φαινομένων καὶ τῶν κεκρυμμένων, καὶ τὴν μνήμην
πάμπολλα καὶ διάφορα δεχομένην καὶ μὴ ξυγχέουσιν, ἀλλ’
ἀκήρατα ταῦτα διατηροῦσαν καὶ προφέρονσαν, ὅποιά περ ἐδέξατο
πάντα καὶ πρόπαλαι, καὶ τὰς πολλὰς ἐπιστήμας οὐ λυμαινομένης
ἀλλήλαις, ἀλλ’ ἐκάστην εἰς καιρὸν δεικνυμένην.

[5.82] Ὅταν δὲ ταῦτα καὶ τὰ τούτοις προσόμοια καταμάθωμεν,
μετὰ τοῦ προφήτου βοῶμεν·

Ἐθαυμαστώθῃ ἡ γνώσις σου ἐξ ἐμοῦ, ἐκραταιώθῃ οὐ μὴ
δύνωμαι πρὸς αὐτήν.

Τίς γὰρ ἱκανὸς ἐξικέσθαι λόγος ἢ τῆς ἐν τῷ σώματι
φαινομένης ἁρμονίας ἢ τῆς ἐν τῇ ψυχῇ θεωρουμένης σοφίας;

¹¹¹ Vö. Zsolt 139, 6 (LXX: Zsolt 138, 6).

renyhesege, illetve ha a harag nem a megfelelő időben serkenti
küzdelemre, és ekképpen megengedi, hogy a gyeplő lazább legyen a
kelléténel, a szenvedélyek, mint a lovak, rendetlenül vágatnak,
harapdálják a zablát, a vezérlő értelmet pedig erővel vonsozlják, amely
a szemlélők előtt nevetségessé válik és megszégyenül. Mindez méltán
történik vele, hiszen szándékosan engedett a szenvedélynek.

Az emberi törvények éppen ezért büntetik a vétkeket, és Isten
ezért fenyegeti a bűnösöket olthatatlan tűzzel. Hiszen jó és igazságos
lévén, Isten sem mérne büntetést azokra a törvénytelen életet
folytatókra, akik kényszerűségből vétkeztek, sem a legbölcsebb
emberek nem hoznának ilyen törvényeket, ha azt látnák, hogy az
emberi vétkeket nem szándékosan vitték végbe. A vezetők sem
mernék kiszabni a legkeményebb büntetéseket a gonosztevőkre, ha
úgy tudnák, hogy azok nem az értelmük szabad akaratából, hanem
sorsszerűségből vagy a természet kényszere folytán hágták át a
törvényeket. De ha a vétkesek fölött nem elnéző ítéletet hoznak,
ezzel nyilván azt tanítják, hogy a gonoszság az akarat munkája.

Következtetés

Így tanítottak bennünket vélekedni az emberi természetről, és mi
is ezt tanítjuk. Ámulva szemléljük a Teremtő bennünk megjelenő
bölcességét, az érzékek különféle működését, amely egyetlen
központból, az agyból érkezik, és ahhoz egyik vagy másik érzetet
továbbítja: a látás érzetét, a hallását, a szaglását, az ízlelését,
valamint a tapintását. Továbbá csodáljuk minden testrész hasznát, a
látható és az elrejtett szervekét egyaránt; az emlékezőképességet,
amely számtalan különböző részletet befogad, de nem keveri össze,
hanem sértetlenül megőrzi és előhossa azokat úgy, amiképpen
egykoron vagy még korábban befogadta őket. Mindezek az
ismeretek pedig nem ártalmasak egymásra, hanem mindenik az
alkalmas időben kerül felszínre.

Valahányszor ezeket és az ehhez hasonló dolgokat szemléljük,
kiáltsunk mi is együtt a prófétával:

Csodálatos előttem a te tudásod: magasságos, nem érthetem
azt.¹¹¹

Ugyan milyen kifejezéssel lehetne méltán illetni a testben
megnyilvánuló harmóniát vagy a lélekben szemlélhető bölcességet?

πολλῶν γὰρ δὴ τούτων πέρι καὶ Ἱπποκράτει καὶ Γαληνῷ
ξυγγραφέντων, καὶ μέντοι καὶ Πλάτωνι καὶ Ξενοφῶντι καὶ
Ἀριστοτέλει καὶ Θεοφράστῳ καὶ μυρίοις ἑτέροις, τῶν εἰρημένων
πολλαπλάσια παραλέλειπται, τῶν ὑπὸ τῆς θείας γεγονότων
σοφίας τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἐφικέσθαι μὴ δυναμένης. Οὗ δὴ
 χάριν καὶ ὁ προφήτης ἐφ' οἷς μὲν κατέλαβεν, ὕμνησεν, ἐφικέσθαι
δὲ τῶν ἐν ἡμῖν θεωρουμένων ἀπάντων οὐ δυναθεῖς, τὴν ἥτταν
σαφῶς ὡμολόγησεν, ἀρκεῖν νομίσας εἰς ὕμνωδιαν ἀξίαν τὴν
τοιαύτην ὁμολογίαν.

Erről nyilván sokat írt Hippokratész, Galénosz, nemkülönben Platón,
Xenophón, Arisztotelész, Theophrasztosz¹¹² és még számtalanul
sokan mások. És amit elmondtunk, édeskevés ahhoz képest, amit
mondani kellene, hiszen az emberi értelem nem képes megragadni
azt, amire az isteni bölcsesség létrehozta. Éppen ezért a próféta is
inkább megénekelte azt, amit be tudott fogadni, de mivel képtelen
volt megragadni azt, ami mindnyájunkban szemlélhető, nyilvánosan
elismeri vereségét, úgy gondolván, hogy ez a vallomás valóban
méltyó a megéneklésre.

¹¹² Hippokratész írásainak egy részét az alexandriai könyvtárban őrizték. A
pergamoni születésű Galénosz (Kr. u. kb. 130–200) filozófus és orvos volt, 162
körül Rómában tanított. A tudomány számos területén maradandót alkotott.

Theophrasztosz (Kr. e. 372–287) Platón és Arisztotelész tanítványa volt, filozófus
és természettudós. Tőle származik *A növények története* című munka is.

Περὶ τῆς θείας προνοίας

[6.1] Τῶν τὸν θαλάττιον βίον ἀσπαζομένων οἱ μὲν τὰς φορτίδας ἐρέττουσιν, οἱ δὲ ταύτας τοῖς οἴαξι διευθύνουσιν, καὶ μέντοι καὶ πᾶς ἀλιευτῆς ἐφ' ἀλιάδος ὀχοῦμενος χαλᾷ δίκτυον καὶ θηρεύει τοὺς τῶν ὑδάτων τροφίμους, καὶ ἄλλος ἐπὶ πέτρας ἰδρυμένος καθίησιν ὀρμιᾶν καὶ δελεάζων περιπεῖρει τῷ ἀγκίστρῳ τῶν ἰχθύων τινάς· εἰσὶ δὲ οἱ καὶ ναυαγία χρῶνται καὶ ὑποβρύχιοι γίνονται, ἣ ἐξ ἀβουλίας παρὰ καιρὸν ἀναχθέντες ἢ διὰ θράσος τῆς ζάλης κατατολμήσαντες.

[6.2] Ταῦτα δὲ οὐ τηνάλλως ὕθλων διεξῆλθον, ἀλλὰ τῶν τῇ κτίσει προσπταιόντων καὶ τῶν ἐν ταύτῃ πρυτανευομένων ἀνέδην κατηγορούντων ἐπιδείξει τὴν ἄνοιαν διὰ τινος εἰκότος πειρώμενος. Καὶ γὰρ τὴν κτίσιν οἱ μὲν ὀρῶσι καὶ τὸν ποιητὴν ἀνυμνοῦσιν, οἱ δὲ πλεῖον ἢ δεῖ θαυμάζοντες ἡλιθίως θεοποιοῦσι· καὶ οἱ μὲν τῶν γινομένων ἕκαστον ὑπεράγανται καὶ τὸν τῶν ὄλων ὀρῶσι κυβερνήτην ἄριστά γε ἰθύνοντα καὶ τὴν ἐπὶ τοῖς οἴαξι φαινομένην εὐφημοῦσι σοφίαν, οἱ δὲ τοῖς γινομένοις ἅπασιν νεμεσῶσι, καὶ τῶν δρωμένων αὐτοῖς οὐδὲν τὸ παράπαν ἀρέσκει, ἀλλὰ καὶ πλούτου κατηγοροῦσι καὶ κωμωδοῦσι πενίαν καὶ μέμφονται νόσῳ καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας δυσχεραίνουσι, καὶ ξυλλήβδην εἰπεῖν οὐδὲν αὐτοὺς ἥδει τῶν γινομένων, οὐκ εὐκληρία, οὐ δυσκληρία, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐετηρίαν καὶ τὴν τῆς γῆς δυσκολαίνουσιν ἀκαρπίαν, καὶ ὁμοίως αὐτοὺς ἀνιᾷ καὶ πολυπαιδία καὶ ἀπαιδία καὶ εἰρήνη καὶ πόλεμος.

[6.3] Οὗ δὴ εἵνεκα τῶν τῆς προνοίας πηδαλίων κατηγοροῦσι· μᾶλλον δὲ παντελῶς αὐτήν, ὅσον ἦκεν εἰς αὐτούς, ἐξελαύνουσι· καὶ εἰμαρμένην καὶ πεπρωμένην καὶ τύχην καὶ μοίρας εἰσάγουσι καὶ τὴν βιαίαν ἀνάγκην ἐφιστῶσιν ἑκάστῳ καὶ ταύτην φασὶ παρὰ γνώμην ποιεῖν καὶ τοὺς ἀνδροφόνους καὶ τοὺς τοιχωρύχους καὶ τῶν γάμων τοὺς ἐπιβούλους.

Hatodik könyv: Az isteni gondviselésről

A tengeri életmódot folytatók némelyike a kereskedők evezőseként dolgozik, mások a kormánynál állva igazgatják a hajót; minden halász pedig, aki a sós tengeren hajózik, kidobja hálóját és halássza a tenger táplálékait, miközben a másik a sziklán ülve kiveti a zsineget, csaltit helyez a horogra, hogy halat foghasson. Vannak viszont, akik hajótörést szenvednek, a tenger mélyére kerülnek, akár mert meggondolatlanságból idő előtt tengerre szálltak, akár mert vakmerően szembeszálltak a viharral.¹

Mindezeket nem üres beszédnek szántam, hanem szemléletes példával próbáltam felmutatni azok esztelenségét, akik szembe-szegülnek a teremtéssel és féktelenül becsmérlik a benne uralkodó gondviselést. Némelyek a teremtés láttán dicsőítik a Teremtőt; mások viszont a kelleténél jobban csodálják a teremtet, és botorul istenítik. Ismét mások minden eseményt túlságosan nagyra értékelnek, és a világegyetem irányítóját látván dicsérik a kiváló és egyenes kormányzásban megnyilvánuló bölcsességét. Olyanok is vannak, akik minden eseménnyel elégedetlenek, és egyáltalán semmi nem felel meg nekik, ami velük történik: elítélik a gazdagságot, kigúnyolják a szegénységet, panaszkodnak a betegségre, de nem szenvedhetik az egészségeseket. Röviden szólva, semmilyen esemény nem nyeri el tetszésüket: sem a jó-, sem a balszerencse; ugyanúgy duzzognak mind a jó, mind pedig a rossz termés miatt, és bosszankodnak a sok gyermek vagy a gyermektelenség, a háború vagy a béke láttán.²

Ez okból bírálják a gondviselés kormánylapátjait, sőt, amennyiben rajtuk állna, inkább teljesen ki is iktatnák azt. Helyette bevezetik a végzetet, a sorsot, a szerencsét és a Moirákat; mindenre alkalmazák a kényszerítő szükségszerűséget,³ sőt azt állítják, hogy akaratuk ellenére ez teszi az embereket gyilkosokká, tolvajokká és házasságtörökké.⁴

¹ Vö. Theodórétoz, *De providentia* III.

² Theodórétoz, *De providentia* VII, 4–7.

³ A végzethez (εἰμαρμένη) ld. David Amand, *Fatalisme et liberté dans l'Antiquité grecque. Recherches sur la survivance de l'argumentation morale antifataliste de Carnéade chez les philosophes grecs et les théologiens chrétiens des quatre premiers siècles* (Louvain: Bibliothèque de l'Université, 1945), 4–6 (Platón), ill. 6–13 (sztoikusok). A sorshoz (πεπρωμένη) vö. A. Magris, *The Cult of Tyche*, 2 kötet (Trieste: 1984). Tyche (lat. Fortuna) kultusza különösen Antiochiában volt népszerű. A Moirákhöz ld. William Chase Greene, *Moirai: Fate, Good and Evil in*

Greek Thought (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1944). A szükségszerűséghez (ἀνάγκη), különösen az atomisták (Leukipposz és Démokritosz) vonatkozásában ld. Aetiosz, *Placita* I, 25, 3.

⁴ Szerzőnk a *Curatio* 12.87-ben visszatér a szükségszerűség és a szabad akarat kérdésére. Ld. még A. Dihle, 'Liberté et destin dans l'antiquité tardive', *Revue de théologie et philosophie* 121 (1989), 129–147.

[6.4] Φέρει τοίνυν πάλιν τὰς Ἑλληνικὰς ἐξετάσωμεν δόξας, καὶ τοῖς ἀποστολικοῖς ταύτας καὶ προφητικοῖς παραθῶμεν δόγμασιν. Ἀλλὰ τοὺς μὲν ποιητὰς μετὰ τῶν δυσσεβῶν καταλίπωμεν μύθων· καὶ γὰρ τούτων ὁ κορυφαῖος τὸν τῶν θεῶν κορυφαῖον ὀλοφυρόμενον δείκνυσιν, ὥς ἐπαμῦναι τῷ παιδὶ μὴ δυνάμενον, ἀλλὰ τῶν τῆς Κλωθοῦς νημάτων ἡττώμενον καὶ ἀναλῦσαι ταῦτα βουλόμενον μὲν, ὑπὸ δὲ τῆς Ἀτρώπου καὶ τῆς Λαχέσεως κωλυόμενον καὶ τούτου χάριν ὀλοφυρόμενον καὶ κωκύοντα καὶ γόον πολὺν ἀναμιγνύντα τοῖς λόγοις.

[6.5] Οὗτος καὶ τὸν Ποσειδῶνα δέδειχε τίσασθαι μὲν βουλόμενον τῶν Κεφαλλήνων τὸν στρατηγόν, ὅτι τυφλὸν εἰργάσατο τὸν Πολύφημον, οὐ δυνάμενον δὲ νικῆσαι τὴν εἰμαρμένην, ἐπειδὴ περ εἴμαρτο τῷ Λαέρτου τὴν Ἰθάκην ἰδεῖν. Τούτους τοίνυν καταλιπόντες, τὸν τῶν φιλοσόφων ἔσμὸν παραγάγωμεν.

⁵ Zeusz mentőakcióját Héra és Pallasz Athéné akadályozzák meg, nyilván a sorsra (a Moirákra) történő hivatkozással. Ld. Homérosz, *Íliász* XVI, 431–461:

Horgaseszű Kronosz úr fia látta s szánta is őket,
és Hérát, a hugát s feleségét hívta eképen:
„Jaj nékem, Szarpédónt, kit legjobb szeretek, most
így leigázza a Moira, Menoitiadész keze által.
Kettőt gondol a szívem, amíg így hánytorog elmém:
élve ragadjam-e őt föl a könnyes harc közepéből
és Lükié dús népe közé vigyem és tegyem aztán,
vagy leigázzam már Patroklosz hős keze által.
Válaszul így szólt most a tehénszemű Héra, az úrnő:
„Rettenetes Kronidész, hogy tudtál szólni ily szót?
Földi halandó férfit, a régen sorsnak adottat
újra föloldoznád a riasztóhangu haláltól?
Tedd; de mi többiek ezt mindnyájan nem helyeseljük.
Mást mondok neked én, te pedig vesd jól a szivedbe:
Szarpédónt ha te élve bocsátod a háza ölébe,
gondold meg, nehogy aztán isten más is akarja
drága fiát hazaküldeni onnan a vad viadalból:
éppen elég harcol Priamosz nagy vára körül most
gyermeke istennek, s bennük majd nagy harag ébred.
Hogyha olyan kedves neked ő, s úgy szánja a szíved,
akkor ugyan mégis csak hagyd, hogy a vad viadalban
már leigáztassék a Menoitiadész keze által:
ámde mikor már őt elhagyja a lélek, az élet,
küldd hozzá a Halált meg a mézizű Álmot: ezek majd
elviszik őt a teres-népes Lükié mezejére:
ott a barátok, a testvérek balzsamba borítják,
s halmot is, oszlopot is kap, mert ez a holtak adója.”
Szólt; s nem tett másképen az emberek, istenek apja.
Mégis véres esőt hullajtott ekkor a földre,

Ismét megvizsgáljuk tehát a görögök véleményeit, és összehasonlíttjuk azokat az apostoli és prófétai tanításokkal. A költőket és istentelen meséiket viszont kihagyjuk, hiszen Homérosz, az ő korifeusuk úgy mutatja be Zeust, az istenek korifeusát, mint aki siránkozik afelett, hogy képtelen segíteni gyermekén, vereséget szenved Klóthó fonalától, és noha ki akarja oldani azt, Atroposz és Lakheszisz megakadályozzák ebben. Emiatt aztán siránkozik és kesereg, sok sóhajt elegyítve beszédébe.⁵

Homérosz Poszeidónt is úgy tünteti fel, mint aki meg akarja büntetni Odüsszeust, a kephallének vezérét, mert megvakította Polüphemoszt, de nem tudta legyőzni a végzetet, mert elvégeztetett, hogy Laertész fia viszontlátja Ithakát.⁶ Mindezeket tehát mellőzve foglalkozzunk a filozófusok csoportjával.

így tisztelve fiát, kit Patroklosz keze készült
ölni a sűrű-rögű Trójában, messze honától.

Ugyanez a jelenet ismétlődik meg az *Íliász* XXII, 168–185-ben, amikor Zeusz Hektórt próbálja megmenteni:

„Jaj, be nagyon szeretett férfit látok szemeimmel,
mint üzik bástyák körül őt: sír bennem a lélek
Hektórért, ki ökörcombot sokat égete nékem,
sokvölgyű Idé tetején, máskor meg a várnak
legmagasán: és most ott üzi a fényes Akhilleusz
fürge futó lábbal, Priamosz városfala mentén.
Istenek, ezt fontoljátok meg, döntsetek ebben,
mentsük-e őt ki a végromlásból, vagy pedig immár
hagyjuk, hogy, noha hős, végleg letiporja Akhilleusz?”
Így szólt erre az istennő, a bagolyszemű Pallasz:
„Mit mondtál, te sötétfelhős, ragyogó-villámú
édesapánk? A halandót, régen sorsnak-adottat
újra föloldoznád a riasztóhangu haláltól?
Tedd; de mi többiek ezt mindnyájan nem helyeseljük.”
Válaszul erre eképp szólt fellegtorlaszoló Zeusz:
„Bátran, Trítogeneia, derék lányom: hisz e szokat
nem mondtam komolyan, s teneked kedvezni kívánok:
tedd csak, amit jónak tart elméd, és ne habozzál.”

(Devecseri Gábor fordítása)

⁶ Homérosz, *Odüsszeia* I, 63–79:

Erre a fellegtorlaszoló Zeusz válaszul így szólt:
„Lányom, ugyan mily szó szökkent ki fogad kerítésén?
Hát tudnám-e feledni az isteni férfit, Odüsszeust,
őt, ki legelmésebb odalenn, legtöbbet is áldoz
mindig a tágterü égbe lakó örök isteni népnek?

[6.6] Τοὺς μὲν οὖν ἀμφὶ τὸν Διαγόραν φασὶν ἀθέους ἐπίκλην ὀνομασθῆναι διὰ τὸ πάμπαν ἀρνηθῆναι τὸ θεῖον· Πρωταγόραν δὲ ἀμφίβολον περὶ γε τούτων ἐσχηκέναι λέγουσι δόξαν· φάναι γὰρ αὐτὸν εἰρήκασιν οὐκ εἰδέναι, οὔτε εἶπερ εἰσὶ θεοί, οὔτε εἰ παντάπασιν οὐκ εἰσὶν. Ἐπικούρος δὲ ὁ Νεοκλέους καὶ ἡ ἐκείνου ξυμμορία εἶναι μὲν ἔφασαν τὸν Θεόν, πρὸς αὐτὸν δὲ ἀπεστράφθαι καὶ μήτε ἔχειν πράγματα μήτε παρέχειν ἄλλοις ἐθέλειν.

[6.7] Ὁ δὲ γε Νικομάχου μέχρι σελήνης ὑπείληφε τὸν Θεὸν πρυτανεύειν, τῶν δὲ μετὰ ταύτην ἀπάντων ἡμεληκέναι καὶ τῇ τῆς εἰμαρμένης ἀνάγκῃ παραδεδωκέναι τὴν τούτων ἐπιτροπείαν, καὶ οὐ μόνον πλοῦτον καὶ πενίαν καὶ ὑγίειαν καὶ νόσον καὶ δουλείαν καὶ ἐλευθερίαν καὶ πόλεμον καὶ εἰρήνην διανέμειν ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ ἀρετὴν καὶ κακίαν ἀποκληροῦν.

[6.8] Τούτων Οἰνόμαος ὁ Κυνικὸς ἐναργῶς κατηγορήσε, καὶ τὸν Πύθιον μάντιν, ὥς τὰ παραπλήσια χρησιμοδοῦντα, τοῖς κατηγορουμένοις ξυνέευσεν· καὶ τὸ μὲν ξύγγραμμα Φώραν γοήτων ὠνόμασε· λέγει δὲ ὧδε·

Ἀπόλωλε γάρ, τό γε ἐπὶ τοῖς σοφοῖς, ἐκ τοῦ ἀνθρωπείου βίου, ἀπόλωλεν, εἴτε οἵακά τις αὐτό, εἴτε ἔρμα, εἴτε κρηπῖδα ὀνομάζων χαίρει, τῆς ἡμετέρας ζωῆς ἡ ἐξουσία, ἣν ἡμεῖς μὲν αὐτοκράτορα τῶν ἀναγκαιοτάτων τιθέμεθα· Δημόκριτος

Csak hogy a föld övezője Poszeidón, az haragossa szüntelenül, amiért Polüphémoszt megvakította, isteni küklópszot, kinek ott legtöbb a hatalma társai közt, s kit a nimfa hozott a világra, Thoósza, meddő-tengeren-úr Phorküsznak a lánya, egy öblös barlangban ki Poszeidónnal szerelembevegült volt. Akkortól Odüszeuszt föld rendítője Poszeidón el nem emészti, de távoltartja az otthoni földtől. Rajta viszont, most itt együtt leljük meg a módját, hogy juthat haza végre; Poszeidáon a haragját már tegye félre, hisz egymaga úgysem tud civakodva minden öröklétű istennel szembeszegülni.”

(Devecseri Gábor fordítása)

⁷ Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 16, 1. Méloszi Diagorászhoz ld. a *Curatio Bevezetőjéhez*, illetve a *Curatio* 2.112-höz fűzött jegyzeteket.

⁸ Prótagorász, 4. *töredék* (TLG). Eusebiosz, *Praep. ev.* XIV, 3, 7. E kijelentésre szerzőnk már a *Curatio* 2.113 kapcsán is hivatkozott. Ld. az ottani jegyzetet.

⁹ Epikurosz, *Fő tanítások*, 359. *töredék*. Epikurosz több egyházatya is bírálta az isteni gondviselés tagadása miatt. Ld. pl. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 34, 1.

A gondviselést tagadó filozófusok

Azt mondják, hogy Diagorász követőit ateistáknak nevezték, mert teljesen tagadták az istenséget.⁷ Prótagorász kétértelmű véleményyt fogalmazott meg ezzel kapcsolatban. Mint mondják, kijelentette: nem tudja, hogy léteznek-e istenek, vagy egyáltalán nem léteznek.⁸ Epikurosz pedig, Neoklész fia és az ő csoportja kijelentette ugyan, hogy Isten létezik, de visszavonult önmagába, nem akar az ügyekben részt venni, sem pedig másokkal kapcsolatba lépni.⁹

Nikomakhosz fia úgy vélekedett, hogy Isten csak a Holdig terjesztette ki uralmát és nem törődött a Holdon túli létezőkkel,¹⁰ hanem a végzet szükségszerűségének adta át ezek felügyeletét, és nem csupán a gazdagság és szegénység, az egészség és a betegség, a rabszolgaság és a szabadság, a háború és a béke emberek számára való osztogatását, hanem az erény és a gonoszság átörökítését is.

A cinikus Oinomaosz¹¹ nyíltan ledorongolta a fentieket, sőt a többi bírálendő filozófus mellett a püthiai jósnőt is, aki hasonlókat jövendölt. Írásának a következő címet adta: *A szélhámosok leleplezése*. Ekképpen szól:

Az emberi életből – legalábbis a bölcsek kapcsán – elveszett akár a kormány, akár a támaszték, akár az alap (nevezzük, aminek akarjuk), a mi életünk hatalma, amelyet a legszükségszerűbb dolgok önhatalmú irányítójának tételezünk. Démokritosz azonban,

Hippolütoz, *Refutatio* I, 22, 3. Ld. még Dirk Obbink, ‘The Atheism of Epicurus’, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 30 (1989), 187–223.

¹⁰ Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 5, 1. Theodórétoz, *De providentia* II, 3. L. J. Elders, ‘The Greek Christian Authors and Aristotle’, *Doctor Communis* 43 (1990), 26–57.

¹¹ A palesztinai Gadarából származó szír-görög Oinomaosz a Kr. u. II. században élt. Nevét a jósek elleni írt munkája – *A szélhámosok leleplezése* – tette híressé, melyből számos részlet maradt fenn Eusebiosz *Praeparatio evangelicájában* is. A jósdák elleni támadása oly sikeres volt, hogy utólag maga Julianus aposztata császár is elmarasztalja Oinomaoszt az istenek tiszteletének megrontása miatt. Ld. Julianus, VII. *Beszéd: A cinikus Hérakleioszhoz*, 209: „Neki [Oinomaosznak] az a célja, hogy megszüntesse az istenek minden tiszteletét, és meggyalázzon minden emberi bölcsességet” (Τοιούτου δὲ ὄντος τοῦ πράγματος, ὥστε ἀνηρῆσθαι μὲν ἅπασαν τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐλάβειαν, ἡτιμᾶσθαι δὲ πᾶσαν ἀνθρωπίνην φρόνησιν). Theodórétoz még a *Curatio* 8.26-ban is idézi Oinomaoszt. Ld. még Jürgen Hammerstaedt, *Die Orakelkritik des Kynikers Oenomaus* (Frankfurt am Main: Athenäum, 1988).

δέ, εἰ μή τι ἡπάτημαι, καὶ Χρύσιππος, ὁ μὲν δοῦλον, ὁ δὲ ἡμίδουλον ἐπινοεῖ τὸ κάλλιστον τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιδειξαι. Ἀλλὰ τούτων ὁ μὲν λόγος τοσοῦτος, ὅσον ἂν τις ἀξιωῇ, ἄνθρωπος ὢν, ἀνθρώπους. Εἰ δὲ δὴ καὶ τὸ θεῖον ἡμῶν καταστρατεύεται, παπαί, οἷα πεισόμεθα.

[6.9] Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τοιαῦτα εἰπὼν, προστέθεικε καὶ ταῦτα·

Φέρε καὶ ἡμεῖς ἀνταγανακτήσωμεν. Τί δὴ ποτε; Ἐνθα ἂν ἡμῖν δοκῇ, ἔσται τοῦτο καὶ πιστότατον καὶ πρεσβύτατον· ἔνθα δ' ἂν μὴ δοκῇ, ἐκεῖ καταδυναστεύει τι λεληθὸς αὐτοῦ, εἰμαρμένη καὶ πεπρωμένη, διάφορα ἐκάστω ἡμῶν ἔχουσα, τῷ μὲν ἐκ θεοῦ, τῷ δὲ ἐκ τῶν σμικρῶν ἐκείνων σωμάτων τῶν φερομένων ἄνω καὶ παλλομένων κάτω καὶ περιπλεκομένων καὶ διαλυομένων καὶ διῆσταμένων καὶ παρατιθεμένων ἐξ ἀνάγκης;

[6.10] Καὶ αὖ πάλιν μετ' ὀλίγα·

Τούτων δὲ εἵνεκα ταῦτα προσήνεγκα τῷ λόγῳ, ὅτι σε ἐκπέφευγεν, ὃ μάντι, ὢν κύριοί ἐσμεν ἡμεῖς· καὶ ὁ τὰ πάντα εἰδὼς ταῦτα οὐπω ἔγνωσ, ὢν τὰ πείσματα ἀνῆπται ἐκ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.

[6.11] Ταῦτα ὁ Κυνικὸς κατὰ ταὐτὸν τοῦ Πυθίου καὶ Δημοκρίτου καὶ Χρυσίππου κατηγορήσεν, εἰκότως ἀγανακτῶν, ὅτι τοῦ ἡμετέρου νοῦ τὴν ἐλευθέραν ἐξανδραποδίσαντες φύσιν, τῇ τῆς εἰμαρμένης καὶ πεπρωμένης ἀνάγκῃ παρέδωσαν. Τὴν δὲ πεπρωμένην ὁ Χρύσιππος πεπερασμένην ἔφησεν εἶναι καὶ ξυντετελεσμένην διοίκησιν· τὴν δὲ εἰμαρμένην εἰρομένην τινά, εἴτε ἐκ Θεοῦ βουλήσεως, εἴτε ἐξ οἰασδήποτε αἰτίας· τὰς δὲ Μοίρας ὠνομάσθαι ἀπὸ τοῦ μεμερίσθαι καὶ κατανενεμῆσθαι τινα ἡμῶν ἐκάστω· οὕτω δὲ καὶ χρεὼν παρὰ τὸ χρέος εἰρησθαι, τὸ ἐπιβάλλον καὶ καθῆκον κατὰ τὴν εἰμαρμένην.

¹² Oinomaosz, 14. *töredék*, 11–21 (TLG). Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* VI, 7, 2–3. Démokritoszhoz ld. Arisztotelész, *Az élőlények eredetéről* V, 8, 789.

¹³ Oinomaosz, 14. *töredék*, 99–107 (TLG).

¹⁴ Oinomaosz, 14. *töredék*, 111–115 (TLG). Euszebiosz, *Praep. ev.* VI, 7, 20. Ld. még Harold W. Attridge, 'The Philosophical Critique of Religion under the Early Empire', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 16, 1 (1978), 45–78, különösen 56–59.

¹⁵ Itt következik egy hosszabb kölcsönzött rész Euszebiosztól (*Praep. ev.* VI, 8, 8–10), aki a maga rendjén szintén kölcsönöz Diogenianosz, *Adversus Chrysippum* (*Khrüszipposz ellen*) című munkájából. Theodóretosz nem nevezi meg

ha nem tévedek, és Khrüszipposz úgy szeretné feltüntetni, hogy az előbbi szerint ez az emberi dolgok legszebb rabszolgája, a másik szerint félig rabszolgája. Ez a tétel azonban csak annyira hihető, amennyi hitelt ember az embernek adhat. De ha az istenség hadba indul ellenünk, jaj, miket fogunk elszenvedni!¹²

Sok más hasonló megállapítás után ezt is hozzáteszi:

Mi is tiltakozunk hát. De ugyan miért? Ha számunkra úgy tűnik, akkor ez egyszerre a leghitelesebb és legtiszteletreméltóbb. Ha pedig nem úgy tűnik, akkor nemde valami ismeretlen végzet vagy sors uralkodik-e különféleképpen mindenünkben, amely egyrészt Istentől, másrészt azokból a kis testekből származik, amelyek szükségszerűen fel-le mozognak, tekergőznek, szétválnak, eltávolodnak, majd összekerülnek?¹³

És újfent, egy kicsit alább:

Ezt pedig azért illesztettem a beszédemhez, mert te, ó látnok, nem tudod azt, aminek mi urai vagyunk; te, aki mindent ismersz, mégsem ismered azokat a dolgokat, amelyek szálai az akaratkhoz vannak kötve.¹⁴

A cinikus filozófus ezeket vetette szemére a püthiai jósnak, Démokritosznak és Khrüszipposznak, méltán felháborodva amiatt, hogy miután értelmünk szabad természetét rabszolgasorsba döntötték, egyben ki is szolgáltatták a végzet és a sors szükségszerűségének. Khrüszipposz azt állította,¹⁵ hogy a sors kipróbált és tökélyre vitt házirend. A végzet¹⁶ pedig akár Isten akaratából, akár valamilyen más okból szőtt valamiféle szövet. A Moirákat a sorsot mindenki számára kiszabó és szétosztó feladatuk alapján nevezték el.¹⁷ A kötelezettség pedig a kötelezettség fogalmából ered, ami a végzet szerint ránk szabott feladat.¹⁸

Diogenianoszt, aki a pontusi Herakleióban élt Hadrianus idején, de a jóskok kapcsán említést tesz róla a *Curatio* 10, 19–20-ban és 42-ben.

¹⁶ Az εἰμαρμένη – εἰπομένη szójáték a végzet és a szövevényesség (a végzet = egy vég fonal?) bonyolult összefüggését sugallni. A kérdéshez ld. még Noel Deevés Robertson, *Nemesis: the History of a Social and Religious Idea in Early Greece*, PhD Diss., Cornell University, 1964 – UMI (Ann Arbor, Michigan, 1969), 16.

¹⁷ Ld. Lionel Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece* (Stanford: Stanford University Press, 1962), 39–48 és 69–73.

¹⁸ Vö. Aetiosz, *Placita* I, 27–28c.

[6.12] Τὸν δὲ ἀριθμὸν τῶν Μοιρῶν τοὺς τρεῖς χρόνους παραδηλοῦν, ἐν οἷς κυκλεῖται τὰ πάντα καὶ δι' ὧν ἐπιτελεῖται· καὶ Λάχεσιν μὲν κεκληῖσθαι παρὰ τὸ λαγχάνειν ἐκάστω τὸ πεπρωμένον, Ἄτροπον δὲ κατὰ τὸ ἄτρεπτον καὶ ἀμετάθετον τοῦ μερισμοῦ, Κλωθῶ δὲ παρὰ τὸ ξυγκλώθεσθαι καὶ ξυνεῖρεσθαι τὰ πάντα, καὶ μίαν αὐτῶν τεταγμένην εἶναι δόξαν. Τὴν δὲ Πρόνοιαν τοῦτο κεκλήκασι, διότι πρὸς τὸ χρήσιμον οἰκονομεῖ ἕκαστα· Ἀδράστειαν δὲ τὴν αὐτὴν, ὅτι οὐδὲν αὐτὴν ἀποδιδράσκει.

[6.13] Οὐ μόνον δὲ οἱ ἀμφὶ τὸν Δημόκριτον καὶ Χρῦσιππον καὶ Ἐπίκουρον πάντα κατ' ἀνάγκην ἔφασαν γίνεσθαι, ἀνάγκην καλοῦντες τὴν εἰμαρμένην, ἀλλὰ καὶ Πυθαγόρας ὁ πολυθρύλητος ἀνάγκην εἶπε περικεῖσθαι τῷ κόσμῳ. Ὁ δὲ Παρμενίδης τὴν ἀνάγκην καὶ Δαίμονα κέκληκε καὶ Δίκην καὶ Πρόνοιαν· καὶ ὁ Ηράκλειτος δὲ πάντα καθ' εἰμαρμένην εἶρηκε γίνεσθαι· ἀνάγκην δὲ τὴν εἰμαρμένην καὶ οὗτος ὠνόμασεν.

[6.14] Καὶ Χρῦσιππος δὲ ὁ Στωϊκὸς μηδὲν διαφέρειν εἶπε τοῦ εἰμαρμένου τὸ κατηναγκασμένον, εἶναι δὲ τὴν εἰμαρμένην κίνησιν

¹⁹ Bernard C. Dietrich, *Death, Fate, and The Gods; The Development of a Religious Idea in Greek Popular Belief and in Homer* (London: Athlone Press, 1965).

²⁰ Az *Államban* Platón leírja Ananké orsóját, amely a világegyetem szerkezetének jelképéül szolgál. A lyukas korongok a tengely (ti. a Föld) körül növekvő sorban helyezkednek el, és egy-egy égitest pályáját írják le: „Mármost az orsó a maga egészében állandóan egy irányban pereg, de a körben forgó egészen belül lévő hét kör az egésszel ellentétes irányú lassú körforgást végez; éspedig köztük a leggyorsabban mozog a nyolcadik kör; a második helyen következnek a gyorsaságban: a hetedik, a hatodik és az ötödik kör, melyek egyforma sebességgel mozognak; a harmadik helyen van a körforgás sebességében – ők így látták – a negyedik kör, a negyedik a harmadik s az ötödik a második. Az orsó Ananké ölében forog. Mindegyik körön fenn egy-egy szirén ül, aki a körrel együtt körben forog, s közben mindig egy és ugyanazt a hangot hallatja; a nyolc hang aztán egy összhangban zeng össze. Másik három nőalak pedig körben ül, egymástól egyenlő távolságra, mindegyik egy-egy karosszékből: ezek a Moirák, Ananké lányai, fehér ruhában, fejükön szalagdísszel: Lakheszisz, Klóthó és Atroposz, akik a szirénekkal összhangban énekelnek; éspedig Lakheszisz a múltból, Klóthó a jelenről, Atroposz pedig a jövőről. Klóthó a jobb kezével időről időre meg-meglegyinti az orsó külső felületét, s így segít a forgatásban, Atroposz ugyanezt teszi a bal kezével a belső körökön; Lakheszisz pedig mindkét kezével hol a külső, hol a belső köröket lendíti meg.” Platón, *Állam* X, 617a–d (Szabó Miklós fordítása). Ld. még: „Lakheszisz az első, Klóthó a második, Atroposz pedig a harmadik, aki fenntartja számunkra a kiválasztott sorsot – elnevezésükben a megfont sors megőrzése tükröződik, mely megmásíthatatlan érvényességet biztosít számunkra.” Platón, *Törvények* XII, 960 (Kövendi Dénes fordítása).

²¹ Meg kell jegyeznünk, hogy mind a görög *πρόνοια*, mind a latin *providentia* tartalmában és képi kifejezőmódjában mást, sőt lényegesen kevesebbet jelent a

A Moirák száma a három időszakot jelenti, amelyekben minden körös mozgásban halad és általuk teljesedésbe jut.¹⁹ Lakhesziszt *osztó*-nak nevezik, mivel mindenki számára ő osztja a sorsot. Atroposzt a ki-osztott sorsra vonatkozó *hajlíthatatlanságáról* és megváltoztathatatlan-ságáról nevezték el, Klóthót pedig arról, hogy mindeneket összefon és összefűz, így ezek egyetlen elrendelt gondolattá lesznek.²⁰ Ezt Gondviselésnek²¹ hívják, mivel mindent a hasznos kifejtet felé irányít. Adraszteának is mondják, hiszen semmi nem menekülhet meg tőle.²²

Nem csupán Démokritosz, Khrüszipposz és Epikurosz követői állították, hogy minden szükségszerűen történik – szükségszerűségnek nevezték a végzetet –, hanem a neves Püthagorász szintén azt mondta, hogy a világot szükségszerűség veszi körül.²³ Parmenidész a szükségszerűséget Daimónnak, Dikének és Gondviselésnek hívta.²⁴ Hérakleitosz szerint minden a végzet szerint történik, így a végzetet is szükségszerűségnek nevezte.²⁵

A sztoikus Khrüszipposz szerint nincs különbség a végzet és a szükségszerűen bekövetkező dolgok között, hanem a végzet örök,

magyar *gondviselés*nél. A görög és a latin szó elsősorban előrelátást, valamilyen esemény bekövetkeztének előre ismeretét és – bizonyos mértékig – valamiért való látást jelent. Erre a magyar észjárás még mindig azt kérdezi: ha Isten előre tudja, miért nem cselekszik valamit? A *gondviselés* pedig éppen ezt jelenti: nem az előre tudáson, hanem az adott pillanatban bekövetkező nyomorúság (gond) Isten általi átvállalásán (viselésén) van a hangsúly. A szövegben tehát *πρόνοια*-t *gondviselés*-nek fordítjuk ugyan, de ki kell hangsúlyoznunk, hogy különösen a Moirák esetében sokkal inkább végzetes előre tudásról, semmint cselekvő gondviselésről van szó, amelyet az alább következő *Adraszteia* (*Elkerülhetetlen*) kifejezés is megerősít.

²² Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 15, 6. Ld. Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 13. Antiochiai Theophilosz, *Autolükoszhoz* II, 4: „Némelyek a sztoa hívei közül tagadják, hogy egyáltalán létezhetne Isten, vagy pedig ha esetleg van is, úgy tartják, hogy az Isten önmagán kívül senkivel sem törődik. Ezt szemléltette valójában Epikurosz és Khrüszipposz balgasága. Mások azt mondják, hogy véletlenszerű eseménysor a mindenség, a világ kezdetnélküli, s a természet időtlen. Vakmerően kijelentették, hogy Isten mindenre kiterjedő gondviselése nem létezik, úgyhogy Isten nem más, mint az egyedek lelkiismerete. Ismét mások viszont a mindenséget átfogó szellemet tartják Istennek.” (Orosz László fordítása).

²³ Püthagorászhoz ld. Aetiosz, *Placita* I, 25, 2. Démokritoszhoz és Khrüszipposzhoz ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* VI, 7, 17–18.

²⁴ Parmenidész korában a *daimón* akár istent is jelenthetett. A *Szükségszerűség* nevét pedig éppen *Ananké* istennő, a Moirák édesanyja viselte. A *Diké* név szokást, szokásrendet, megfelelő, méltányos cselekvést jelöl. Parmenidészhez ld. Aetiosz, *Placita* I, 25, 3.

²⁵ Ld. Aetiosz, *Placita* I, 27, 1.

αἰδῖον ξυνεχῇ καὶ τεταγμένην. Ζήνων δὲ ὁ Κιτιεὺς δύναμιν κέκληκε τὴν εἰμαρμένην κινητικὴν τῆς ὕλης, τὴν δὲ αὐτὴν καὶ Πρόνοιαν καὶ Φύσιν ὠνόμασεν. Οἱ δὲ τοῦτον διαδεξάμενοι τὴν εἰμαρμένην λόγον ἔφασαν εἶναι τῶν ἐν τῷ κόσμῳ προνοία διοικουμένων, καὶ πάλιν ἐν ἐτέροις συγγράμμασιν εἰρμὸν αἰτιῶν τὴν εἰμαρμένην κεκλήκασιν.

[6.15] Καὶ τὴν τύχην δὲ ὡσαύτως οἱ μὲν θεὸν ὑπέλαβον καὶ ὡς θεὸν ἐσεβάσθησαν· ὁ δὲ Πλάτων αἰτίαν εἶναι εἶπε κατὰ τι ξυμβεβηκὸς γινομένην, καὶ πάλιν ξύμπτωμα φύσεως ἢ προαιρέσεως κέκληκεν. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ ὡσαύτως αἰτίαν ἔφη κατὰ ξυμβεβηκὸς ἐν τοῖς καθ' ὁρμὴν ἔνεκέν τινος γινομένοις ἄδηλόν τε καὶ ἄστατον. Ἀναξαγόρας δὲ καὶ Δημόκριτος καὶ οἱ ἐκ τῆς Ποικίλης ὠνομασμένοι ἄδηλον αἰτίαν ἀνθρωπίνῳ λόγῳ.

[6.16] Φιλῆμων δέ γε ὁ κωμικός, καὶ ταῦτα γέλωτος ὢν ποιητής, ἄντικρυς κατηγορεῖ τῶν θεῶν τὴν τύχην ὑπειληφότων καὶ διαρρήδην βοᾷ·

οὐκ ἔστιν ἡμῖν οὐδεμία Τύχη θεός·
οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ ταυτόματον ὃ γίνεται,
ὡς ἔτυχ' ἐκάστῳ, προσαγορεύεται Τύχη.

Οὔτος καὶ τοὺς οἰωνοῖς ἢ κληδόσι χρωμένους κωμῶδων ἔφη·

ὅταν ἴδω φησίη παρατηροῦντα, τίς ἔπταρεν,
ἢ τίς ἐλάλησεν, ἢ τίς ἐστὶν ὁ προῖων,
ἀπολῶ σκοποῦντα τοῦτον εὐθὺς ἐν ἀγορᾷ.

²⁶ Ld. Aetiosz, *Placita* I, 27, 2.

²⁷ Ld. Aetiosz, *Placita* I, 27, 5. Kitioni Zénónhoz ld. a *Curatio* 3.74-hez fűzött jegyzetet.

²⁸ A görög mitológiában Tükhé a szerencse és a véletlen istennője. A római vallásban a megfelelője Fortuna. Tükhé Ókeánosz és Téthüsz leánya, így a legősibb istenek közé tartozik, aki valamiféle sorsszerű erőként irányítja az eseményeket. Alakja a *Démétérhez intézett második homéroszi himnuszban* (5 skk. és 415skk.) is megjelenik, ahogyan erről a Kr. u. kb. 110 és kb. 180 között élt utazó, Pausanias tudósít (Pausanias, *Göröghon leírása* IV, 30, 4). Jelképe a gömb, amely a szerencse forgandóságára emlékeztet. A világ kettős állapotát (szfairoszát) magyarázó Empedoklész szerint „Ily módon Tükhé akarataiból eszmélnék mindenek (τῆδε μὲν οὖν ἰότητι Τύχης πεφρόνηκεν ἅπαντα).” Empedoklész, 103. *töredék* (TLG).

²⁹ Vö. Aetiosz, *Placita* I, 29, 1. A kérdés bővebb kifejtéséhez ld. Melissa M. Shew, ‘The Phenomenon of Chance in Ancient Greek Thought’, PhD dissertation, University of Oregon, 2008. A dolgozat teljes szövege elérhető az alábbi címen: <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/handle/1794/8545> (megnyitva: 2015. márc. 3).

állandó és elrendelt mozgás.²⁶ Kitioni Zénón a végzetet az anyag dinamikus erejének tartotta, ugyanezt pedig Gondviselésnek és Természetnek nevezte.²⁷ Követői azonban a végzetet a világban uralkodó Gondviselés értelmének tartották, de más írásaikban újfent az okok sorozatának nevezték azt.

A szerencsét hasonlóképpen némelyek istennek tartották és istenként tisztelték.²⁸ Platón valamiféle esetlegességből eredő oknak mondotta, másutt pedig a természet véletlenségének vagy döntésének nevezte.²⁹ Arisztotelész hasonlóképpen esetleges oknak mondta, amely a készítés szerint működő létezőkben láthatatlan és bizonytalan.³⁰ Anaxagorász, Démokritosz és a sztoikusok pedig az emberi értelem számára láthatatlan oknak nevezték.³¹

Philémon, a komédiaköltő, a nevetetés műfajának művésze keményen bírálja azokat, akik a szerencsét istennek vélik, és nyíltan kiáltja:

Semmilyen Szerencsének nevezett istenünk nincs
Nincs ilyen, hanem mindazt, ami ugyanúgy történik
Mindenikkel külön-külön, azt Szerencsének hívják.³²

A jövődölőket és a jószokat is kigúnyolva így szól:

Amikor látom, hogy azt fürkészik, ki tüsszentett,
Vagy ki beszélt, vagy kicsoda lép ki az ajtón,
Azonnal túl akarnék adni rajt’ az agorán.

³⁰ Aetiosz, *Placita* I, 29, 2. Ld. még G. Verbeke, ‘Happiness and Chance in Aristotle’, *Aristotle on Nature and Living Things, Philosophical and Historical Studies Presented to David M. Balme on His Seventieth Birthday*, ed. A. Gotthelf (Bristol: Bristol Classical Press, 1985), 247–258.

³¹ Aetiosz, *Placita* I, 29, 7.

³² Philémon, 137. *töredék*. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 128. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 55. Philémon (Kr. e. kb. 362 – kb. 262) az ún. új attikai vígjáték vagy újkomédia híres költője és komédiairója, Menandrosz és Diphilosz kortársa. Kr. e. 330 táján költözött Athénba, ahol rendkívüli hírnévre tett szert, és sokszor leforrázta fiatal vetélytársát, Menandroszt, akinek finomabb humorát a főváros korabeli közönsége kevesebbre értékelte Philémon látványosabb tréfáinál. II. Ptolemaiosz Philadelphosz egyiptomi udvarában eltöltött rövid tartózkodását leszámítva egész élete Athénban zajlott. Csaknem száz évesen, értelmi képességei birtokában, állítólag a színpadon történt megkoszorúzása közben érte a halál. A fenti idézettel viszont szerzőnk

Αὐτῷ βαδίζει καὶ λαλεῖ καὶ πτάρνυται
ἕκαστος ἡμῶν, οὐχὶ τοῖς ἐν τῇ πόλει.
Τὰ πράγμαθ' ὥς πέφυκεν, οὕτω γίνεται.

[6.17] Καὶ ὁ Μένανδρος δὲ ἐν Δεισιδαίμονι παραπλησίως τοὺς
τὰ τοιαῦτα παρατηροῦντας γελᾷ, λέγων ὥδι·

ἀγαθὸν τι γένοιτό μοι, ὃ πολυτίμητοι θεοί. Ὑποδούμενος
τὸν ἱμάντα τῆς δεξιᾶς ἐμβάδος διέρρηξ'. Εἰκότως, ὃ φλήνα-
φε· σαπρὸς γὰρ ἦν· σὺ δὲ μικρολόγος, οὐκ ἐθέλων καινὰς
πρίασθαι.

[6.18] Οὕτως ἦδεν καὶ οἱ τὸν ἐν γέλῳ καὶ θεάτροις ἀσπασά-
μενοι βίον, ὥς τὰ τοιαῦτα δέγματα καὶ παρατηρήματα λίαν ἐστὶ
καταγέλαστα. Καὶ Ἀντιφῶν δέ, τινὸς δυσχεραίνοντος καὶ οἰωνὸν
χαλεπά τινα σημαίνειν νομίσαντος, ὅτι ἡ ὕς τὰ οἰκεία κατέφαγεν
ἕκγονα·

Χαῖρε, εἶπεν, ἐπὶ τῷ σημείῳ, ὅτι πεινῶσα τὰ σὰ οὐ
κατέφαγε τέκνα.

[6.19] Ἔοικε δὲ τούτῳ καὶ τὸ παρὰ τοῦ Βίωνος εἰρημένον.
Καὶ γὰρ ἐκεῖνος τὰ τοιάδε γελῶν·

Hiszen magának jár, beszél és tüsszent
Mindenikünk, és nem a városlakóknak.
A dolgok a maguk természete szerint történnek.³³

Menandrosz pedig *A babonás emberben* hasonlóképpen kineveti
azokat, akik ilyesmikhez folyamodnak, és ekképpen szól:

Hadd essék meg velem valami jó, ó nagyra becsült istenek!
Míg sarumat fűztem, elszakítottam a jobb szíjamat. Még szép,
te csácsogó, hiszen rothadt volt már! Te pedig fösvény vagy,
hisz nem akartál újat vásárolni.³⁴

Eszerint még a komédia és a színház vonzásában élők is jól tudták,
hogy az efféle aggodalmak és szokások mennyire nevetségesek.
Antiphón pedig, mikor valaki megrökönyödve vélte veszedelmes
jelnek azt, hogy a koca fölfalta a saját kicsinyeit, így szólt:

Örvendj a jelnek, hogy éhségében a nem te gyermekeidet falta
föl.³⁵

Hasonlít erre Bión mondása is, aki mosolyogva szólt ekképpen:

³³ Philémon, 100. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 25. A tüsszentéshez
ld. Origenész, *Kelszosz ellen* IV, 94.

³⁴ Menandrosz, 109. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 24. Menandrosz
(Kr. e. 342–290) az újattikai komédia neves alakja, Philémon fiatalabb kor- és
vetélytársa. Athéni polgárcsalád sarjaként Arisztotelész utódánál, Theophrasztosz-
nál tanult az athéni peripatetikus iskolában. Drámaírói képességeit Alexisz segítésé-
gével fejlesztette. Az athéni ifjaknak (epheboszoknak) kötelező katonai szolgálatot
kellett teljesíteniük. Ezt Menandrosz Epikurosszal együtt töltötte. Athén makedón
megszállása után jó barátságot kötött a város katonai helytartójával, Phaléroni
Démétriosszal. Mikor az athéni demokráciát sikerült ideiglenesen visszaállítani,
Menandrosz élete is veszélyben forgott. Végül Kr. e. 290-ben halt meg: a tengerbe
fulladt. Száznál is több művéből csupán töredékeket ismerünk: a politikai témák
mellőzésével a hétköznapi emberek általános gondjait vitte színre. Plutarkhosz

szerint jobb komédiaköltő volt Arisztophanésznél. Ld. Plutarkhosz, *Moralia*:
Arisztophanész és Menandrosz.

³⁵ Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 24. Kelemen magyarázó mondatot is beiktat,
miszerint Antiphón észrevette, hogy a koca a gazdája fösvényisége miatti éhezéstől
le volt soványodva. Antiphón a Kr. e. III. században élt, előbb Athénben, majd
Dionüszosz türannosz udvarában. Az uralkodó feltehetően Antiphón irányítása
mellett és az ő tanácsaira hallgatva írta meg saját tragédiáit, de mégsem
szenvedhette a mester szókimondó természetét, akit később éppen emiatt ki is
végeztetett. Életművéből csupán néhány apró töredéket ismerünk. Bővebben ld.
Kathleen Freeman, *The Pre-Socratic Philosophers: A Companion to Diels*,
Fragmente der Vorsokratiker, 2nd edn (Oxford: Blackwell, 1859), 371–404.

Τί θαυμαστόν, ἔφη, εἰ καὶ ὁ μῦς τὸν θύλακον διέτραγεν, οὐκ ἔχων ὅ τι φάγη; τοῦτο δὲ ἦν θαυμαστόν, εἰ, ὥσπερ Ἀρκεσίλαος παίζων ἐνεχείρει, τὸν μῦν ὁ θύλακος κατέφαγεν.

[6.20] Καὶ ὁ Διογένης δέ, ὄφεως ὑπέρῳ ἑαυτὸν ἐνειλήσαντος, καὶ τινος τοῦτο θαυμάσαντος καὶ τέρας εἶναι νομίσαντος·

Μὴ θαύμαζε, εἶπεν· ἦν γὰρ παραδοξότερον, εἰ τὸ ὕπερον περὶ ὀρθῷ τῷ ὄφει κατειλημένον ἐθεάσω.

Οὕτω πάλιν οὗτος αὐτὸς ἐν οἰκίᾳ τινὸς μοχθηροῦ ἐπιγεγραμμένον εὐρών·

ὁ τοῦ Διὸς παῖς καλλίνικος Ἡρακλῆς ἐνθάδε κατοικεῖ·
μηδὲν εἰσίστω κακόν.

Καὶ πῶς, ἔφη, ὁ κύριος εἰσελεύσεται τῆς οἰκίας;

[6.21] Οὕτως ἐκωμῶδουν καὶ οἱ τῷ τῆς δεισιδαιμονίας πλάνῳ δεδουλευκότες τοὺς οἰωνοὺς καὶ τὰς κληδόνας καὶ τὰ παρὰ τῶν πολλῶν ἔτι καὶ νῦν νομιζόμενα τέρατα· καὶ πτάρνυσθαι μὲν τοὺς πταίροντας ἔλεγον, οὐκ ἄλλοις τι προσημαίνοντας, ἀλλὰ τὸ ξύνηθες ὑπομένοντας πάθος· καὶ τοὺς διαλεγομένους οὐκ ἄλλοις τι προδηλοῦν, ἀλλὰ περὶ τῶν αὐτοῖς προκειμένων ποιεῖσθαι τοὺς λόγους· καὶ τὸν μῦν ὑπὸ τῆς πείνης ὠθούμενον διατῆσαι τὸν θύλακον, οὐ χρησμόν τινα τῷ τοῦ θυλάκου δεσπότη προλέγοντα· καὶ τοῦ ὑποδήματος τοὺς δεσμοὺς ὡς παλαιοὺς διαρραγεῖναι, οὐχ ὡς χρησμολόγους χαλεπὸν τι προαγορεῦσαι.

³⁶ Arkeszilaosz (Kr. e. 316–241) a Nyugat-kisázsiai Aeolisz tartomány Pitane városában született. Mestere a matematikus Autolükosz volt, akit Arkeszilaosz Szárdiszba is követett. Később Athénban tanult retorikát, majd Theophrasztosz és Krantór tanítványa lett. Kratész utódként ő lett az Akadémia hatodik vezetője Kr. e. kb. 264-ben, és tulajdonképpen a második Akadémia alapítója is, hiszen ekkor kezdődött a híres iskola szkeptikus korszaka. Arkeszilaosz nem rögzítette írásban gondolatait, így csak másodlagos forrásokból és feljegyzésekből ismerünk közülük néhányat. Az érzékek megbízhatatlanságát hirdető szkepticizmusát főleg a sztoikusok bírálták. Cicero szerint Arkeszilaosz fő alapelve az volt, hogy semmit sem ismerhetünk meg (*Arcesilas negabat esse quidquam quod sciri posset*), még azt sem, amit maga Szókratész hagyott hátra (*ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset*). Ld. Cicero, *Academica* I, 12.

³⁷ Bión, 45. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 24. A Fekete-tenger északi partján lévő Olbia városának szülötte, Borüszthenészi Bión (Kr. e. kb. 325 – kb. 250) görög filozófus és szatíráköltő volt, akit eladtak rabszolgának, majd felszabadították. Előnevét szülővárosának folyójáról, Borüszthenészről (ma:

Mit kell csodálkozni azon, hogy az egér szétrágcsálja a zsákot, amikor nincs mit ennie? Ahogy Arkeszilaosz³⁶ tréfásan megjegyezte: az volna az elképesztő, ha a zsák falná föl az egeret.³⁷

Diogenész pedig, amikor valaki egy mozsárra feltekeredett kígyó láttán elcsodálkozott, rossz jelnek vélvén azt, így szólt:

Ne csodálkozz, hiszen az sokkal furcsább volna, ha a kígyót láttad volna egyenesen állni, és a mozsár tekeredne köréje.³⁸

Egy másik alkalommal ugyanő, egy becsstelen ember házában meglátta az alábbi feliratot:

Itt lakik Zeusz fia, a győztes Héraklész;
gonosz ide be ne térjen!

Mire Diogenész: „és a ház ura miképpen tér majd be oda?”³⁹

Így gúnyolták ki a jövődöléseket, jóslásokat és a sokak által mindmáig csodás jeleknek vélt dolgokat azok, akik maguk is a babonáság tévelygésének rabjai voltak. Azt mondják, hogy aki tüsszent, az tüsszent, és nem jelez előre valamit a többiek számára, hanem közönséges meghülésben szenved. A vitatkozók pedig szintén nem jövődölnek valamit másoknak, hanem saját időszerű dolgaikról beszélgetnek. Az egér pedig, amikor éhségében a zsákot rágja szét, semmilyen jóslatot nem közöl a zsák tulajdonosával. Az elhasznált saruszíj szakadása szintén nem valami bonyolult dolgot akar előre jelezni, ahogyan azt a jövődömondók cselekszik.

Dnyeper) kapta. Athénba költözött, ahol szinte minden filozófiai iskolában tanult. Elsősorban cinikus stílusú gúnyversei tették őt híressé. Kifigurázta az emberi ostobaságot, a vallási megrögzöttséget és dicsőítette a bölcséletet. Végigutazta Görögönt és Makedóniát, és bekerült II. Antigonosz Gonaszt udvarának irodalmi körébe. Később Rhodosz szigetén filozófiát tanított, végül az eubioi Khalkiszban fejezte be életét. Cinikus humorát fémjelzik fennmaradt mondásai: „Fölösleges tépnünk a hajunkat fájdalmunkban, hiszen a kopaszság nem gyógyítja meg a szomorúságot.” Cicero, *Tusculani disputationes (Tusculumi eszmecsere)* III, 62. „Noha a fiúk játszadozva kövel hajigálják a békákat, a békák nem játékból pusztulnak el, hanem valósággal.” Plutarkhosz, *Moralia* XII, 66.

³⁸ Diogenész, 282. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 25.

³⁹ Diogenész, 118. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 4, 26. Vö. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 39 és 50.

[6.22] Ταῦτα σαφῶς ἐπιστάμενος καὶ Ἐπίχαρμος ὁ Πυθαγόρειος τούτων μὲν ἀπάντων κελεύει καταφρονεῖν, τὸν δὲ τῶν ὄλων ὀπτῆρα δεδιέναι παρεγγυᾷ· λέγει δὲ οὕτως·

οὐδὲν διαφεύγει τὸ θεῖον· τοῦτο γινώσκειν σε δεῖ. Αὐτός ἐσθ' ἀμῶν ἐπόπτης, ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν θεῶ.

[6.23] Καὶ Δίφιλος δὲ ὁ κωμικός, ἀληθῆ φιλοσοφίαν τῇ κωμῳδίᾳ προσμίξας, τάδε φησίν·

οἶε σὺ τοὺς θανόντας, ὦ Νικήρατε,
 τρυφῆς ἀπάσης μεταλαβόντας ἐν βίῳ,
 πεφευγέναι τὸ θεῖον ὡς λεληθότας;
 Ἔστιν Δίκης ὀφθαλμός, ὃς τὰ πάνθ' ὀρᾷ.
 Καὶ δὴ καθ' Ἄιδην δύο τρίβους νομίζομεν,
 μίαν μὲν δικαίων, ἐτέραν δὲ ἀσεβῶν.

Καὶ μετ' ὀλίγα·

μηδὲν πλανηθῆς· ἔστιν ἐν Ἄιδου κρίσις, ἥνπερ ποιήσει θεὸς ὁ πάντων δεσπότης.

[6.24] Ἐπειδὴ γὰρ οὐχ ἅπαντες οἱ πλημμελοῦντες τῇδε τίνουσι δίκην, οὔτε μὴν οἱ ἀξιόνικοι τῆς ἀρετῆς ἀθληταὶ τὰ τῶν ἀγώνων ἄθλα πάντες πρὸς ἀξίαν ἐνθάδε κομίζονται, μάλα εἰκότως οὗτος τὸν πάντα ἐφορῶντα ἐπέδειξεν ὀφθαλμὸν καὶ τὴν ἐσομένην προηγόρευσε κρίσιν, ἵνα κἀκεῖνα δειμαίνοντες καὶ τοῦτον ὀρᾷν πιστεύοντες, ἅπαντες τοὺς ἀξιεράστους τῆς ἀρετῆς ἀγῶνας ἀσπάσωνται καὶ μὴ δυσχεραίνωσι μὴ ὀρῶντες τῶν πόνων τὰ πύχειρα.

⁴⁰ A feltehetően szürakuszai születésű Epikharmosz (Kr. e. kb. 530–440) az egyik legkorábbi görög komédiáíró. Felnőttkorában Püthagorász követője lett. Dór nyelvjárásban megírt műveiben fellelhető aforizmái alapján filozófusi tekintélyt vívott ki magának. Számos munkájában az isteneket is kifigurázza. Arisztotelész szerint „a tragédiát és a komédiát a dórok tartják saját vívmányuknak. A komédiára a megariaiak tartanak igényt, mondván, hogy náluk a demokrácia idején keletkezett, és a szicíliaiak, mert onnan való Epikharmosz, a költő, aki jóval korábban élt, mint Khionidész és Magnész.” Arisztotelész, *Poētika* III, 1448a (Sarkadi János fordítása). Epikharmoszról bővebben ld. Aug. o. Fr. Lorenz, *Leben und Schriften des Koers Epicharmos, Nebst Einer Fragmentensammlung* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1864); Lucia Rodríguez – Noriega Guillén, *Epicarmo de Siracusa, Testimonios y Fragmentos, Edición crítica bilingüe* (Oviedo: Universidad de Oviedo, 1996).

A fentieket jól ismerte a püthagoreus Epikharmosz is,⁴⁰ és arra int, hogy mindezeket elhagyva féljük a világegyetem mindent látó Urát. Ekképpen szól:

Semmi nem menekülhet az istenség elől. Ezt tudnod kell. Ő a mi felvigyázónk: Istennél semmi sem lehetetlen.⁴¹

Diphilosz, a komédiaköltő, aki vígjátékába igazi bölcsességet is vegyített, így szól:

Úgy véled, ó Nikératosz, hogy azon megholtak, akik
 Életükben elvették minden élvezetüket,
 Elfeledetteként elmenekülhetnek az istenség elől?
 Az Igazságosságnak [Dikének] mindent látó szeme van,
 És nyilván hisszük, hogy két ösvény vezet a Hadészba,
 Az egyik az igazaké, a másik az istenteleneké.⁴²

Majd kevéssel odébb:

Csak semmi tévelygés. Igenis van ítélet a Hadészban, amelyet Isten, a mindenség Ura tart.⁴³

Mivel nem minden bűnös fizet meg idelent a büneiért, sem az erény győzelmet érdemlő bajnokai nem nyerik el mind a maguk jutalmát, Diphilosz nagyon helyesen mutatta fel a mindent látó szemet és hirdette a jövődő ítéletet, hogy mind a büntetéstől való féltükben, mind pedig az Isten látásának hitében mindnyájukat fűtse az erényért való küzdelem szeretete, és ne csüggedjenek amiatt, hogy nem látják fáradozásuk jutalmát.

⁴¹ Epikharmosz, 266. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 100. Vö. Mt 19, 26: „Embereknél ez lehetetlen, de Istennél minden lehetséges.” Ld. még Mk 10, 27; Lk 18, 27.

⁴² Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 121; Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 47. Diphilosz (Kr. e. 355–289) Szinopében született. Philémon és Menandrosz kortársaként az új attikai komédia képviselője. Csaknem száz komédiájából mindössze néhány töredéket ismerünk. Végigbarangolta Göröghont, majd Athénban időzött legtöbbet, ahol művei nagy részét írta és be is mutatta. Természetes és egyszerű nyelvezetének köszönhetően komoly népszerűségre tett szert. Plautusnak Diphiloszt utánzó munkái is a görög szerző népszerűségéről tanúskodnak.

⁴³ Philémon, 246. *töredék* (tehát nem Diphilosz). Vö. Pszeudo-Jusztinosz, *De monarchia* 106a. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 121.

[6.25] Καὶ Πίνδαρος δὲ ὁ Θηβαῖος, ἐρρῶσθαι φράσας εἰμαρμένη καὶ τύχῃ καὶ πεπρωμένη, τὴν παναλκῇ δύναντα τοῦ Θεοῦ διδάσκει τοὺς ἀγνοοῦντας·

θεῶ γάρ, φησι, δυνατόν ἐκ μελαίνης
νυκτὸς ἀμίαντον ὄρσαι φάος,
κελαινεφεῖ δὲ σκότει
καλύψαι καθαρὸν ἀμέρας σέλας.

[6.26] Ὁ δὲ γε Ἀρίστωνος σαφέστερον ἐπιδείκνυσιν ἡμῖν τῶν ὄλων τὸν πρῦταν τῶν τοῦ παντὸς οἰάκων ἐπειλημμένον· λέγει δὲ ταῦτα ἐν τοῖς Νόμοις·

Ὁ μὲν δὴ θεός, ὥς καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, ἀρχὴν καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἀπάντων ἔχων, εὐθεία περαίνει κατὰ φύσιν περιπορευόμενος· τῷ δὲ ἀεὶ ξυνέπεται Δίκη, τῶν ἀπολειπομένων τοῦ θεοῦ νόμου τιμωρός, ἥς ὁ μὲν εὐδαιμονήσειν μέλλων ἐχόμενος ξυνέπεται ταπεινός καὶ κεκοσμημένος· ὁ δὲ τις ἐξαρθείς ὑπὸ μεγαλαυχίας ἢ χρήμασιν ἐπαιρόμενος ἢ τιμαῖς ἢ καὶ σώματος εὐμορφίᾳ ἄμα νεότητι καὶ ἀνοίᾳ φλέγεται τὴν ψυχὴν μεθ' ὕβρεως, ὥς δὴ γε οὔτε ἄρχοντος οὔτε αὖ ἡγεμόνος δεόμενος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοις ἱκανὸς ὢν ἡγεῖσθαι, καταλείπεται ἔρημος θεοῦ· καταλειφθεὶς δὲ καὶ ἔτι ἄλλους τοιοῦτους προσλαβὼν, σκιρτᾷ ταράττων πάντα ἄμα, καὶ πολλοῖς τισιν ἔδοξεν εἶναι τις, μετὰ δὲ χρόνον ὑποσχὼν τιμωρίαν οὐ μεμπτὴν τῇ δίκῃ, ἑαυτὸν τε καὶ οἶκον καὶ πόλιν ἄρδην ἀνάστατον ἐποίησεν.

[6.27] Διὰ τούτων ὁ φιλόσοφος καὶ τὸν τοῦ παντὸς ἔδειξε κηδεμόνα καὶ τὴν ἐπὶ τινων ἔσθ' ὅπῃ μακροθυμίαν καὶ τὴν ἐντεῦθεν τοῖς ἀνοήτοις προσγινομένην λώβην καὶ τὴν εἰς ὕστερον αὐτοῖς ἐπιφερομένην πανωλεθρίαν.

[6.28] Ἐν δὲ τῷ Γοργίᾳ καὶ τὰς τῆς τιμωρίας αἰτίας δηλοῖ, λέγων ὥδι·

⁴⁴ Pindaros, 142. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 708. Eusebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 25. Az előkelő boióthiai származású Pindaros (Kr. e 522/518 – 442/438) a klasszikus görög erkölcsi eszmény és az arisztokratikus világnézet egyik utolsó lírikusa volt, közvetlenül az athéni demokrácia megszilárdulását megelőző időszakban. Igazi költő-vátesz, akinek kardalait, mitológiai elemekkel tarkított költeményeit mindenütt ismerték. Sokat utazott a görög városállamokba és a gyarmatokra. Szicíliában Hierón szürakuszai, később Thérón akragaszi türannosz vendége volt. Hazatérése után thébai lakhelye mellett szentélyeket épített Rhea és Pán számára. Nyolcvan éves korában halt meg Argoszbán. Műveit 17

A thébai Pindaros, miután határozottan óv a Végzet, Szerencse és Sors szavaktól, Isten végtelen hatalmára tanítja a tudatlanokat, hiszen így szól:

Isten képes a sötét éjszakából
tisztá fényt gerjeszteni,
illetve a tiszta nappali fényt
sötét felhőkbe zárni.⁴⁴

A maga rendjén Arisztón fia is felmutatja számunkra a világegyetem kormányzóját, amint kézbe veszi a mindenség kantárát. Ezt mondja a *Törvényekben*:

Az isten, mint a régi mondás is tartja, minden létező kezdetét, végét és közepét kezében tartva, egyenesen haladva végzi természetes körpályáját; nyomában jár szüntelen Diké, aki bünteti azokat, akik mulasztást követnek el az isteni törvénnyel szemben. Őhöz csatlakozik és őt követi kicsinysége tudatában és a világrendbe illeszkedve az, aki boldog akar lenni. Ha ellenben valaki akár vagyona, akár tekintélye, akár testi szépsége folytán felfuvalkodik, és ifjú esztelenségében lelke gögtől ég, mint aki sem előjáróra, sem vezetőre nem szorul, sőt másokat is képes vezetni, az istentől elhagyatva magára marad, és ekkor más hasonló lelkületűeket magához vonva fickándozik és mindent felforgat, és sokak szemében úgy tűnik fel, hogy nagy valaki, de az idő múltán magára vonva Diké büntetését, önmagát, családját, városát teljesen felforgatja és tönkreteszi.⁴⁵

Ekképpen a filozófus bemutatja a mindenség gondviselőjét, az ő némelyek felé gyakorolt hosszútűrését, az esztelenek esetében ebből következő nyomorúságot, illetve a magukra idézett későbbi teljes romlásukat.

A *Gorgiaszban* bemutatja a büntetés okait is, és ekképpen szól:

könyvre osztották fel, ezek közül legteljesebben a négy könyvre rúgó kardalgűjtemény maradt fenn. A többi töredékek közül a legismertebbek az Apollón tiszteletére írt *Paianok*, illetve dithüramboszok. Költészetét a hellenisztikus korban értékelték ismét. Kardalai Horatiust is megihlették. A XVI. század híres svájci reformátora, Ulrich Zwingli is elismerően nyilatkozott Pindaros költészetének erkölcsiségéről, és 1526-ban Bázelen ki is adta Pindaros költeményeit. Goethe és Hölderlin szintén lelkesedtek érte. Első magyar antológiája 1929-ben jelent meg Csengery János fordításában.

⁴⁵ Platón, *Törvények* IV, 715e–716b (Kövendi Dénes fordítása nyomán).

Προσῆκει δὲ παντὶ τῷ ἐν τιμωρίᾳ ὄντι, ὑπὸ ἄλλου ὁρθῶς τιμωρουμένῳ, ἢ βελτίονι γίνεσθαι καὶ ὀνίνασθαι ἢ παραδείγμα ἄλλοις γίνεσθαι, ἵν' ἐκεῖνοι ὁρῶντες πᾶσχοντα, ἃ ἂν πᾶσχη; φοβούμενοι βελτίους γίνωνται. Εἰσὶ δὲ οἱ μὲν ὠφελοῦμενοί τε καὶ δίκην διδόντες ὑπὸ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων οὔτοι, οἱ ἂν ἰάσιμα ἁμαρτήματα ἁμαρτάνωσιν. Ὅμως δὲ δι' ἀλγηδόνων καὶ ὀδυνῶν γίνεται αὐτοῖς ἡ ὠφέλεια, καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Ἄιδου· οὐδὲ γὰρ οἷόν τε ἄλλως ἀδικίας ἀπαλλάττεσθαι. Οἱ δ' ἂν τὰ ἔσχατα ἀδικήσωσι καὶ διὰ τὰ τοιαῦτα ἀδικήματα ἀνίατοι γένωνται, ἐκ τούτων τὰ παραδείγματα γίνεται· καὶ οὔτοι αὐτοὶ μὲν οὐκέτι ὀνίνανται οὐδέν, ἅτε ἀνίατοι ὄντες, ἄλλοι δὲ ὀνίνανται, οἱ τούτους ὁρῶντες διὰ τὰς ἁμαρτίας τὰς μεγίστας καὶ ὀδυνηρότατα καὶ φοβερώτατα πάθη πᾶσχοντας καὶ τὸν αἰὲ χρόνον ἀτεχνῶς παραδείγματα ἀνηρτημένους.

[6.29] Ταῦτα δὲ ἔοικεν ὁ φιλόσοφος ἐκ τῶν θείων σεσυληκέναι λογίων. Ἦκουσε γὰρ πάντως, τίνα Μωϋσῆς ὁ θεσπέσιος εἰρηκέναι ξυνέγραψε τῷ Φαραῶ τὸν Θεόν, ὅτι

εἰς αὐτὸ τοῦτο ἐξήγειρά σε, ὅπως ἐνδείξωμαι ἐν σοὶ τὴν δύναμίν μου, καὶ ὅπως διαγγελῇ τὸ ὄνομά μου ἐν πάσῃ τῇ γῇ.

Παμπονήρῳ γὰρ τοι γεγεννημένῳ ἐκείνῳ παντοδαπὰς κολάσεις ἐπήνεγκεν ὁ Θεός, οὐχ ὥστε ἐκεῖνον ἀποφῆναι βελτίονα, ἥδει γὰρ αὐτοῦ καὶ τὸν νοῦν ἀντίτυπον καὶ τὸ πάθος ἀνήκεστον, ἀλλ' ὅπως τὰ περὶ ἐκείνου διηγήματα πᾶσιν ὠφελείας γένηται παραδείγματα.

[6.30] Καθάπερ γὰρ αἱ πόλεις τρέφουσι τοὺς δημίους, ὥστε τοὺς ἀνδροφόνους καὶ τοιχωρύχους καὶ τοὺς ἄλλα ἄττα παρανομούντας διὰ τούτων κολάζειν, οὐκ ἐπαινοῦσαι μὲν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ λίαν μισοῦσαι τὴν τοῦ βίου προαίρεσιν, ἀνεχόμεναι δὲ τῆς τούτων ὑπηρεσίας διὰ τὴν χρεῖαν, οὕτως ὁ τοῦ κόσμου πρύτανις, οἷα δημίους τινὰς γίνεσθαι ξυγχωρεῖ τοὺς τυράννους, ὥστε διὰ τούτων ποινὴν τοὺς ἀσεβοῦντας καὶ παρανομούντας εἰσπράττειν· ὕστερον δὲ καὶ τούτους αὐτοὺς παντελεῖ παραδίδωσι τιμωρίᾳ, ἐπειδήπερ οὐχ ὥς Θεῶ διακονοῦντες, ἀλλ' οἰκείᾳ πονηρίᾳ δουλεύοντες τὰ δεινὰ ἐκεῖνα δεδράκασιν.

⁴⁶ Πλάτων, *Gorgiasz* 525a–c (Péterfy Jenő fordítása). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 6, 9–11.

⁴⁷ 2Μόζ 9, 16.

A bűnhődő – éspedig jogosan bűnhődő – lélek erre vagy megjavul, és így maga látja bűnhődése hasznát, vagy legalább például szolgál másoknak, hogy szenvedéseitől megrémülve jobb útra térjenek. Akiknek hasznára válik az isten s ember ráróta bűnhődés, azok orvosolható hibákat követtek el; de csak fájdalom és bánat árán szerezhetik meg ezek is az engesztelést, a földön csakúgy, mint az Alvilágban; más módon nem szabadulhatnak az igazságtalanságtól. Azok ellenben, akik iszonyú bűneik miatt gyógyíthatatlanok, csak intő például szolgálnak. Maguknak semmi hasznuk nincs a büntetésükből, mert gyógyíthatatlanok; de van a többinek, amikor a legfájdalmasabb, legszörnyűbb kínok örökkévalóságában látják őket.⁴⁶

A filozófus ezeket a gondolatokat valószínűleg az isteni kijelentésekből ragadta ki. Hiszen nyilván hallotta, mit írt az ihletett Mózes arról, hogy Isten mit mondott a fáraónak:

Ámde azért tartottalak fenn téged, hogy megmutassam néked az én hatalmam, és hogy hirdessék az én nevemet az egész földön.⁴⁷

Isten ugyanis mindenféle büntetést mért e teljesen gonosz emberre, de nem azért, hogy őt megjobbítsa – hiszen tudta, hogy értelme makacs, betegsége pedig gyógyíthatatlan –, hanem hogy a vele történetek mindenki számára hasznos példaként szolgáljanak.

Amiképpen a városok alkalmazzák a nyilvános ítéletvégrehajtókat,⁴⁸ hogy megbüntessék a gyilkosokat, a tolvajokat és más törvényszegőket, és noha nem tartják őket nagy becsben, hanem módfelett megvetik őket a választott életpályájukért, mégis elfogadják szolgáltatukat annak haszna miatt, ugyanígy a világ Kormányzója megengedi egynémely zsarnokoknak, hogy hóhérok legyenek, s ekképpen mintegy általuk megbüntesse az istenteleneket és a törvényszegőket. Később azonban emezekre is rendkívül súlyos büntetést mér, hiszen borzalmas tetteiket nem Isten szolgálatában, hanem önnön gonoszságuk rabjaiként hajtották végre.

⁴⁸ Az ítéletvégrehajtó példáját ld. Khrüszosztomosz, *Catecheses ad illuminandos* (*Tanítások a kereszteleendőkhöz számára*) I, 28, 11, ahol a hóhér a maga gyűlölt szerepében, a keresztyének kivégzőjeként jelenik meg.

[6.31] Οὕτως ἡμαρτηκότα τὸν Ἰσραὴλ τῇ τῶν Ἀσσυρίων ὀμότητι παραδέδωκεν· ἐπειδὴ δὲ οὗτοι τῆς τιμωρίας οὐ διέγνωσαν τὸν σκοπὸν, τῆνικαῦτα καὶ τούτων καταλύσας τὴν δυναστείαν, ἐτέροις δουλεύειν ἠνάγκασεν. Καὶ ταῦτα Ἡσαΐας καὶ Ἰεζεκιὴλ καὶ πάντες οἱ προφηταὶ διαρρήδην διδάσκουσι· παρ’ ὧν, οἶμαι, ὁ Πλάτων τὰς ἀφορμὰς κεκλοφώς, ἔφη τοὺς ἀνιάτως διακειμένους εἰς ὠφέλειαν ἐτέρων παιδεύεσθαι.

[6.32] Κὰν τῷ Φιλήβῳ δὲ πάλιν τὸν περὶ τῆς προνοίας ἐκράτυνε λόγον·

Πάντες γάρ, φησι, συμφωνοῦσιν οἱ σοφοί, ὄντως ἑαυτοὺς σεμνύνοντες, ὥς νοῦς ἐστὶ βασιλεὺς ἡμῖν οὐρανοῦ τε καὶ γῆς· καὶ ἴσως εὖ λέγουσιν· διὰ μικροτέρων δέ, εἰ βούλει, τὴν ἐπίσκεψιν αὐτοῦ τοῦ γένους ποιησώμεθα.

Εἴτα ξυλλογισμοῖς παμπόλλοις χρησάμενος, ἐπήγαγε ταῦτα·

Βούλει δὲ καὶ ἡμεῖς τοῖς πρόσθεν ὠμολογημένοις συμφωνήσωμεν, ὥς ταῦτα οὕτως ἔχει, καὶ μὴ μόνον οἰώμεθα δεῖν τὰ ἀλλότρια ἄνευ κινδύνου λέγειν, ἀλλὰ καὶ συγκινδυνεύωμεν καὶ μετασχῶμεν τοῦ ψόγου, ὅταν ἀνὴρ δεινὸς φῇ ταῦτα μὴ οὕτως, ἀλλ’ ἀτάκτως ἔχειν;

[6.33] Καὶ ἐτέροις δὲ πλείστοις λόγοις χρησάμενος, καὶ ταῦτα προστέθεικεν·

Οὐκοῦν εἰ μὴ τοῦτο, μετ’ ἐκείνου τοῦ λόγου ἂν ἐπόμενοι βέλτιον λέγοιμεν ὥς ἔστιν, ὃ πολλακίς εἰρήκαμεν, ἄπειρόν τε ἐν τῷ παντὶ πολὺ, καὶ πέρας ἱκανόν, καὶ τις ἐπ’ αὐτοῖς αἰτία οὐ φαύλη, κοσμοῦσά τε καὶ ξυνάπτουσα ἐνιαυτοὺς τε καὶ μῆνας καὶ ὥρας, σοφία καὶ νοῦς λεγομένη.

Καὶ ταῦτα δὲ ἐκ τῶν Ἑβραϊκῶν ναμάτων ἀρυσάμενος ἔχει. Ἐκεῖνα γὰρ διδάσκει σαφῶς, ὥς „ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσε τὴν γῆν, ἡτοίμασε δὲ οὐρανοὺς ἐν φρονήσει“, καὶ ἄλλα τὰ τούτων ἀκόλουθα.

[6.34] Ἐν δέ γε τοῖς Νόμοις οὗτος αὐτὸς ὁ φιλόσοφος καὶ διαιρεῖ τῶν ἀγαθῶν τὴν φύσιν καὶ δείκνυσιν τὰ μὲν ἀνθρώπινα, τὰ δὲ θεῖα· λέγει δὲ οὕτως·

Ἰgy szolgáltatta ki Isten a bűnös Izráelt az asszírok kegyetlenségének. De mivel nem értették meg e büntetés célját, Isten emezek birodalmát is elpusztította, és mások szolgálatába vetette őket. Ézsaiás, Ezékiel és a többi próféta nyilván tanítják mindezt. Úgy vélem, Platón tőlük csente el e gondolatok csírát, amikor azt mondja, hogy a gyógyíthatatlan állapotban lévőek mások okulására részesülnek a fenyítésben.

A *Philébosz*-ban újfent megerősíti a gondviselésről mondottakat, hiszen így szól:

A bölcsek egybehangzóan állítják, miközben valójában saját magukat magasztalják, hogy az ész a mi királyunk az égen és a földön. Lehet, hogy jól beszélnek. Mi azonban, ha akarod, kissé bővebben vizsgáljuk meg, hogy milyen nembe tartozik.⁴⁹

Majd számos további érvet felsorakoztatva, így folytatja:

Azt akarod hát, hogy a dolgok mibenlétét tekintve mi is elfogadjuk elődeink egybehangzó véleményét, és nemcsak amennyiben azt gondoljuk, hogy idegen állítást minden kockázat nélkül ismételhetünk; hanem annyiban is, hogy az állításért felelősségben is, gáncsban is osztozkodunk, ha valami merész nyelvű ember azt mondaná: nem így áll a dolog, hanem rend nélkül való minden?⁵⁰

Majd további bőséges eszmefuttatások után még ezeket is hozzáteszi:

Ha tehát nem volna, akkor az okoskodás fonalán helyesebben azt fogjuk mondani, hogy – mint gyakran említettük – a minden-ségben sok a határtalan s elég a határ is, de van emellett valami nem csekély ok, mely beosztja, rendezi az éveket, hónapokat, évszakokat, és ez nevezhető bölcsességnek és észnek.⁵¹

Mindezeket pedig a héber forrásokból merítette. Azok ugyanis világosan tanítják, hogy „az Isten bölcsességgel fundálta a földet, megerősítette az eget értelemmel”,⁵² és így tovább.

Ugyanaz a filozófus a *Törvényekben* megkülönbözteti a javak természetét és bizonyítja, hogy egyesek emberi, mások isteni jótétemények. Ekképpen szól:

⁴⁹ Platón, *Philébosz* 28c (Péterfy Jenő fordítása nyomán).

⁵⁰ Platón, *Philébosz* 29a (Péterfy Jenő fordítása).

⁵¹ Platón, *Philébosz* 30c (Péterfy Jenő fordítása nyomán).

⁵² Péld 3, 19.

Διττὰ δὲ ἀγαθὰ ἐστὶ, τὰ μὲν ἀνθρώπινα, τὰ δὲ θεῖα· ἥρτηται δὲ ἐκ τῶν θείων θάτερα, κἄν μὲν δέξηται τις τὰ μείζονα, κτᾶται καὶ τὰ ἐλάττονα, εἰ δὲ μή, στέρεται ἀμφοῖν. Ἔστι δὲ τὰ μὲν ἐλάττονα ὧν ἡγεῖται ὑγεία, κάλλος δὲ δεύτερον, τὸ δὲ τρίτον ἰσχύς εἰς τε δρόμον εἰς τε τὰς ἄλλας πάσας κινήσεις τῷ σώματι, τέταρτον δὲ πλοῦτος, οὐ τυφλός, ἀλλ' ὅξυ βλέπων, ἃν περ ἔπηται φρονήσει· ὁ δὲ πρῶτον τῶν θείων ἡγεμονοῦν ἐστὶν ἀγαθὸν, ἡ φρόνησις, δεύτερον δὲ μετὰ νοῦ σώφρων ψυχῆς ἔξις, ἐκ δὲ τούτων μετ' ἀνδρείας κραθέντων τρίτον ἃν εἴη δικαιοσύνη, τέταρτον δὲ ἀνδρεία. Ταῦτα δὲ πάντα ἐκείνων ἔμπροσθεν τέτακται φύσει, καὶ δὴ τῷ νομοθέτῃ τακτέον οὕτως. Μετὰ δὲ ταῦτα τὰς ἄλλας προστάξεις τοῖς πολίταις εἰς ταῦτα βλεπούσας αὐτοῖς εἶναι διακελευστέον, τούτων δὲ τὰ μὲν ἀνθρώπινα εἰς τὰ θεῖα, τὰ δὲ θεῖα εἰς τὸν ἡγεμόνα νοῦν ξύμπαντα βλέπει.

[6.35] Εἶτα διδάσκει διὰ πλειόνων, ὥς φύσει μὲν ἀγαθὸν ἀρετὴ μὴ, τὰ δὲ ἄλλα ὁμωνύμως καλεῖται, ὀνόματος μόνου μετέχοντα.

Τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν πολλῶν, φησι, λεγόμενα ἀγαθὰ οὐκ ὁρθῶς λέγεται. Λέγεται γάρ, ὥς ἄριστον μὲν ὑγιαίνειν, δεύτερον δὲ κάλλος, τρίτον δὲ πλοῦτος· καὶ ἕτερα δὲ μυρία ἀγαθὰ λέγεται· καὶ γὰρ ὅξυ ὁρᾶν καὶ ἀκούειν καὶ πάντα ὅσα ἔχεται τῶν αἰσθήσεων εὐαισθητῶς ἔχειν, ἔτι δὲ καὶ τὸ ποιεῖν τυραννοῦντα ὅ τι ἂν ἐπιθυμῇ, καὶ τὸ μὲν τέλος πάσης μακαριότητος εἰς τὸ πάντα ταῦτα κεκτημένον ἀθάνατον εἶναι γενόμενον ὅτι τάχιστα. Ὑμεῖς δὲ καὶ ἐγὼ πῇ τάδε λέγομεν, ὥς ταῦτά ἐστι ξύμπαντα δικαίοις μὲν καὶ ὁσίοις ἀνδράσιν ἄριστα κτήματα, ἀδίκους δὲ κάκιστα ξύμπαντα, ἀρξάμενα ἀπὸ τῆς ὑγείας· καὶ δὴ καὶ τὸ ὁρᾶν καὶ τὸ ἀκούειν καὶ τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ παράπαν ζῆν μέγιστον μὲν κακὸν τὸν ξύμπαντα χρόνον ἀθάνατον ὄντα, κεκτημένον πάντα τὰ λεγόμενα ἀγαθὰ πλὴν δικαιοσύνης τε καὶ ἀρετῆς ἀπάσης, ἔλαττον δέ, ὥς ἂν ὀλίγιστον ὁ τοιοῦτος χρόνον ἐπιζῶη.

[6.36] Καὶ μετ' ὀλίγα·

A javak pedig kétfélék: emberiek és isteniek, s az isteniektől függenek az emberiek. Ha egy állam a nagyobb értékeket befogadja, velük együtt a csekélyebbeket is megszerzi; ha ellenben nem, elesik mindkettőtől. A csekélyebb értékek azok, melyeknek élén az egészség áll, a második helyen a szépség, a harmadik helyen a futáshoz és egyéb testmozgásokhoz való erő, a negyedik helyen pedig a gazdagság, de nem a vak, hanem az éles látású, az ugyanis, amely a belátás mellé szegődik. Az isteni javak között pedig a vezető helyen a belátás áll, a második helyen az ésszel párosuló józan és mértékletes lelki állapot, ezeknek a bátorsággal való párosodásából származik a harmadik: az igazságosság, végül a negyedik a bátorság. A természet maga rendezte be úgy, hogy ezek előbbre valók amazoknál, tehát a törvényhozónak is így kell értékelnie őket. Majd fel kell hívnia rá a polgárok figyelmét, hogy a többi rendelkezés mind ezekre a javakra irányul, s közülük az emberi javak az isteniekre, az isteniek pedig mind vezérükre: az észre.⁵³

Később részletesen tanítja, hogy csak az erény a természetes jó, a többi javakat ugyanúgy nevezzük, de csak a név közös:

A tömeg által annak tartott javak ugyanis nem igazi javak. Mert azt mondják, hogy legjobb dolog az egészség, utána jön a szépség, majd a gazdagság, és még más javakat is emlegetnek; így azt, hogy az ember élesen lát és hall, hogy összes érzékszerveinek teljesen birtokában van, meg hogy a türannosz megteheti, amire éppen vágyik, végül mint minden boldogság teljességét és tetőpontját, azt, ha mindezek birtokában mihamar halhatatlanná lesz az ember. Ti ellenben velem együtt azt tartjátok, hogy mindezek csak igazságos és tiszta emberek, számára becses javak, mindezek, az egészségen kezdve, igazságtalan emberek kezében azonban károsak; a látás, hallás, érzékelés, és egyáltalán az élet akkor a legnagyobb baj, ha valaki az örökkévalóságon át halhatatlan, birtokában az összes úgynevezett javaknak, csak az igazságosságnak és az egész erénynek nem; s már kisebb baj, ha az ilyen ember a lehető legrövidebb ideig él.⁵⁴

Majd kevésbé odébb:

⁵³ Platón, *Törvények* I, 613b–d (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 16, 3–5.

⁵⁴ Platón, *Törvények* II, 661a–c (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 21, 2–4.

Ἐγὼ μὲν γὰρ λέγω σαφῶς τὰ μὲν κακὰ λεγόμενα ἀγαθὰ τοῖς δίκαιοις εἶναι, τοῖς δὲ ἀδίκοις κακὰ· τὰ δὲ ἀγαθὰ τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἀγαθὰ, τοῖς δὲ κακοῖς κακὰ.

Κἀγὼ δὲ κομιδῇ τήνδε ἄγαμαι τὴν διαίρεσιν. Μέγιστον γὰρ ἀληθῶς ἀγαθὸν τό γε εἶδέναι, τί μὲν κυρίως ἀγαθόν, τί δὲ τοῦτο λέγεται μὲν, γίνεται δὲ πῇ μὲν τοιοῦτο, πῇ δὲ τοῦναντίον, ὑπὸ τῶν ἢ εὖ καὶ καλῶς μετιόντων ἢ τὴν ἐναντίαν γνώμην ἀσπαζομένων.

[6.37] Καὶ γὰρ ὑγίεια καὶ κάλλος καὶ ῥώμη σώματος, καὶ μέντοι καὶ πλοῦτος τοὺς μὲν ὦνησέ τε καὶ ἔδειξε τῶν κτημάτων ἀξίους, τοῖς δὲ ὄργανα πονηρίας καὶ ἀκρασίας ἐγένετο· σωφροσύνη δὲ καὶ δικαιοσύνη καὶ τᾶλλα ὅσα τούτοις παραπλήσια, τῆς ψυχῆς ἐστὶ κτήματα, ἃ πᾶσιν ἐστὶ τοῖς ἔχουσιν ὀνησιφόρα καὶ οὐδένα σίνεται τῶν κεκτημένων, τοῖς δὲ τοιούτοις καὶ τὰ λεγόμενα ἀγαθὰ ξύμφορα κτήματα· δίκαιων γὰρ καὶ σωφρόνων οἰκονόμων τυγχάνει, τὰ δὲ γε διὰ τούτων ἄριστα γινόμενα κάκιστα φαίνεται, πονηροῖς περιπεσόντα καὶ παρανόμοις· καὶ γὰρ ὁρῶσιν ἃ μὴ δεῖ, καὶ ἀκούουσιν ὧν οὐ δεῖ, καὶ τὰς ἄλλας αἰσθήσεις εἰς ἀκολασίαν παιδεύουσιν.

[6.38] Μὴ τοίνυν, ὦ φίλοι ἄνδρες, ξυγχέωμεν τῶν πραγμάτων τὰς φύσεις, ἀλλὰ διαγνώμεν, τί μὲν ἀληθῶς ἀγαθόν, τί δὲ κακόν, τί δὲ γε τὴν μέσσην τούτων κάκεινων εἴληχε τάξιν· καὶ μὴ καλῶμεν εὐδαίμονας τοὺς πλουτοῦντας καὶ ῥωμαλέους καὶ δυναστείαν περιβεβλημένους τινά· κακοδαίμονας γὰρ ἀληθῶς καὶ τρισαθλίους προσγορεῦειν προσήκει τοὺς τούτων μὲν μετεληχότας, ὕλην δὲ ἀποφάναντας αὐτὰ κακίας καὶ πονηρίας.

[6.39] Ὅταν οὖν ἴδωμεν παμπόνηρον ἄνθρωπον πλούτῳ περιεόμενον, μὴ τρισόλβιον ὀνομάζωμεν, ἀλλὰ δέιλαιον, ὅτι τοῦ παρανόμως βιοῦν ἔχει πολλὰς ἀφορμὰς· καὶ ὅταν ἕτερον ἐπεικῇ εἶναι δοκοῦντα θεασώμεθα δυσκληρίᾳ τινὶ καὶ πενίᾳ ξυνεξευγμένον, μήτε ἄθλιον ὑπολάβωμεν μήτε ἄδικον τὴν τοῦ Θεοῦ προμήθειαν νομίσωμεν.

[6.40] Πρῶτον μὲν γὰρ οὐ πάντως τῷ ὄντι δίκαιος ὁ δοκῶν εἶναι δίκαιος· ἐτέρως γὰρ καὶ ταῦτα ὁρᾷ καὶ διακρίνει ὁ πάντα γε ὁρῶν ὀφθαλμός. Καὶ τοῦτο Σαμουὴλ τὸν προφῆτην αὐτὸς ἐδίδαξεν ὁ τῶν ὄλων ὀπτήρ·

Világosan megmondom: amit az emberek bajnak tartanak, az javára válik az igazságosoknak, de baj az igazságtalanoknak; a javak pedig a jó emberek számára valóban jók, a gonoszok számára ellenben rosszak.⁵⁵

Teljesen egyetérték ezzel a megkülönböztetéssel. A legnagyobb jótétemény valóban annak tudása, hogy mi a valódi jótétemény és miért nevezik annak; miképpen válik jótéteménnyé, illetve annak ellentétévé attól függően, hogy a jó és szép, illetve az azzal ellentétes gondolkodással fogjuk-e fel azt.

Az egészség, a szépség, a testi erő, sőt még a gazdagság is előny volt némelyek számára, és igazolta a vagyonra való alkalmasságukat; mások számára viszont a gonoszság és az izgágaság eszközévé lett. A belátás, az igazságosság és az ehhez hasonlóak viszont a lélek tulajdonát képezik: minden birtokosuk számára hasznosak, és semmilyen kárt nem okoznak nekik. Számukra egyben a jótéteménynek mondott hasznos tulajdont képeznek, hiszen igazságos és bölcs intézőkké lettek. Másrészt a fentiek nemes cselekedetei gonoszoknak tűnnek a gonosz életvitelűek és a törvényszegők számára, mert ők azt látják, amit nem kell, és azt hallják, ami tilos, így a többi érzéküket is a mértéktelenség felé irányítják.

Drága barátaim, éppen ezért nem szabad összekevernünk a dolgok természetét, hanem meg kell különböztetnünk a valódi jót a gonosztól, illetve attól, amit e kettő közé kell rendelnünk. És ne nevezzük a gazdagokat, a testileg erőseket, illetve a bizonyos hatalommal felruházottakat „boldogoknak”. Őket inkább valóban szerencsétleneknek és háromszorosan nyomorultaknak kell neveznünk, amennyiben e tulajdonokat a gonoszság és galádság alapjául használják.

Amikor teljesen gonosz embert látunk, akit fölvet a gazdagság, ne nevezzük azt háromszorosan áldottnak, hanem nyomorultnak, mivel bőven van lehetősége a törvénytelen életre. Hasonlóképpen, ha egy másik, szerénynek látszó embert szemlélünk, akit szerencsétlenség és szegénység köt gúzsba, ne tartsuk őt nyomorultnak, se Isten gondviselését ne véljük igazságtalannak.

Először is nem mindenki igaz, aki igaznak tűnik. A mindent látó szem ugyanis másképp látja és ítéli meg ezeket a dolgokat. A világegyetem felvigyázója is erre tanítja Sámuel prófétát, mondván:

⁵⁵ Platón, *Törvények* II, 661c–d (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Eusebiosz, *Praep. ev.* XII, 21, 5.

Οὐχ ὥς ἄνθρωπος, γάρ φησιν, ὁρᾷ, οὕτως ὁρᾷ ὁ Θεός·
ἄνθρωπος μὲν γὰρ εἰς πρόσωπον, Θεὸς δὲ εἰς καρδίαν.

[6.41] Ἵνα δὲ καὶ θῶμεν ἀληθῶς εἶναι δίκαιον τὸν δυσποτμία
τινὶ κατεχόμενον, ἐκεῖνό γε πᾶσιν ἐπίδηλον, ὥς οὐδεμίαν ἐκ τῆς
δυσημερίας εἰσδέξεται βλάβην, φέρειν ὥς ἀρετῆς ἀθλητῆς πεπαιδευ-
μένος τὰ δυσχερῆ. Ὡς περ γὰρ οἱ πονηρία ζυζῶντες καὶ τὰ καλού-
μενα ἀγαθὰ πονηρίας ἀποφαίνουσιν ὄργανα, οὕτως οἱ τῆς ἀρετῆς
ἐρῶντες καὶ τὰ κακὰ νομιζόμενα φιλοσοφίας τῆς ἀληθοῦς κατα-
σκευάζουσιν ὕλας.

[6.42] Οὕτω δὴ τούτων ἕκαστον διακρίνοντας, οὔποτε τὸν Θεὸν
ἄδικον ὀνομάσομεν, ἀλλὰ ξυνομολογήσομεν ὁρθῶς ἔχειν, ἅπερ ὁ
Πλάτων ἐν τῷ Θεαιτήτῳ ξυνέγραψεν, ὅτι

θεὸς οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἄδικος, ἀλλ' ὥς οἶόν τε δικαιοτάτος,
καὶ οὐκ ἔστιν ὁμοιότερον οὐδὲν ἢ ὅς ἂν ἡμῶν γένηται ὅτι
δικαιοτάτος περὶ τούτου.

[6.43] Πάλιν δὲ κὰν τῷ δεκάτῳ τῶν Νόμων ἰᾶσθαι πειρᾶται
τοὺς τῆς θείας προνοίας οὐ προσιεμένους τὸν λόγον· λέγει δὲ
ταῦτα·

Τὸν δὲ ἡγούμενον θεοὺς μὲν εἶναι, μὴ φροντίζειν δὲ τῶν
ἀνθρωπίνων πραγμάτων, παραμυθητέον ὧδε· ὦ ἄριστε, δὴ
φῶμεν, ὅτι μὲν ἡγῇ θεοὺς εἶναι, συγγένειά τις θεία πρὸς
τὸ ζύμφυτόν σε ἄγει τιμᾶν καὶ νομίζειν εἶναι· κακῶν δ'
ἀνθρώπων καὶ ἀδίκων τύχαι, ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ, ἀληθείᾳ μὲν
οὐκ εὐδαίμονες, δόξῃ δὲ εὐδαιμονιζόμεναι σφόδρα ἀλλ' οὐκ
ἐμμελῶς, ἄγουσί σε πρὸς ἀσέβειαν.

[6.44] Εἴτα διεξελθὼν τὴν νομιζομένην τῶν ἀδίκων εὐκληρίαν,
ἐπιφέρει καὶ ταῦτα·

Ἀλλ' οὐδὲν τάχα ἂν εἴη χαλεπὸν ἐνδείξασθαι τοῦτό γε, ὥς
ἐπιμελεῖς σμικρῶν εἰσι θεοὶ οὐχ ἥττον, μᾶλλον δὲ ἢ τῶν
μεγέθει διαφερόντων. Ἦκουε γάρ που καὶ παρῇν τοῖς νῦν

Mert Isten nem azt nézi, amit az ember; mert az ember azt nézi,
ami szeme előtt van, de Isten azt nézi, ami a szívben van.⁵⁶

És hogy valóban igaznak tartsuk azt, akit valamiféle szerencsétlen-
ség ért, ez mindenek számára bizonyíték, hogy akit az erény bajnokának
neveltek, az semmilyen kárt nem hoz fel a szerencsétlenségéből azért,
hogy elviselje nyomorúságát. Mert amiképpen a gonoszul élők a jónak
nevezett dolgokat a gonoszság eszközeiként mutatják fel, akképpen az
erény szerelmesei még a gonosznak vélt dolgokat is az igaz bölcsesség
kellékeivé alakítják.

Ha tehát alkalmazzuk ezeket a különbségtételeket, akkor soha
nem fogjuk Istent igazságtalannak nevezni, hanem egyetértünk
azzal, amit Platón írt a *Theaitétosz*-ban:

Isten soha, semmiképp sem igazságtalan, hanem a lehető
legigazságosabb; és nem más ez a hasonulás, mint az, hogy
mentől igazságosabbá válik az ember.⁵⁷

A *Törvények* tizedik könyvében újfent megpróbálja gyógyítani
azokat, akik nem fogadják el az isteni gondviselés gondolatát. Így
fogalmaz:

Most pedig annak kell a lelkére beszélnünk, aki hisz ugyan az
istenekben, de úgy véli, hogy nem törődnek emberi dolgokkal:
„Jóember, ha hiszel az istenekben, talán vonz az istenivel való
rokonság a veled rokon felé, hogy tiszteld és higgy a
létezésében. De a gonosz és igazságtalan emberek magán- és
közéleti szerencséje – ezek valójában ugyan nem boldogok,
csak a közvélemény tartja őket helytelenül bár, de nagy hangon
boldognak – vonz téged az istentelenség felé.”⁵⁸

Miután bemutatta az igazságtalanok úgynevezett sikerét, ezeket is
hozzáteszi:

Azt talán nem is olyan nehéz kimutatni, hogy az istenek a kis
dolgokkal nem kevésbé törődnek, mint a kimagaslóan nagyokkal.
Hiszen ellenfelünk jelen volt és így hallhatta a most elhangzottak

⁵⁶ 1Sám 16, 7.

⁵⁷ Platón, *Theaitétosz* 176c (Kárpáthy Csilla fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 16.

⁵⁸ Platón, *Törvények* X, 899d–e (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 1.

δὴ λεγομένοις, ὥς ἀγαθοί γε ὄντες πᾶσαν ἀρετὴν τὴν ἀπάντων ἐπιμέλειαν, οἰκαιοτάτην αὐτῶν οὔσαν, κέκτηνται.

[6.45] Εἴτα ξυλλογισμοῖς κρατύνας τὸν λόγον ἐπήγαγεν·

Μὴ τοίνυν τὸν θεὸν ἀξιῶμέν ποτε θνητῶν δημιουργῶν φαυλότερον, οἷ τὰ προσήκοντα αὐτοῖς ἔργα, ὅσῳ περ ἂν ἀμείνους ᾧσι, τοσοῦτῳ ἀκριβέστερα καὶ τελεώτερα μιᾷ τέχνῃ σμικρὰ καὶ μεγάλα ἀπεργάζονται· τὸν δὲ θεόν, ὄντα τε σοφόν, βουλόμενόν τε ἐπιμελεῖσθαι, δυνατόν εἶναι, καὶ δυνάμενον μὲν ῥᾶον ἐπιμεληθῆναι, σμικρῶν δὲ ὄντων μηδαμῇ ἐπιμελεῖσθαι δυνατόν εἶναι, καθάπερ ἀργὸν ἢ δειλὸν τινα διὰ πόνους ῥαθυμοῦντα.

[6.46] Ἐπειτα ἐπιφέρει·

Μηδαμῶς δόξαν τοιαύτην περὶ θεοῦ, ᾧ ξένη, ἀποδεχόμεθα· οὐδαμῇ γὰρ οὔτε ὅσιον οὔτε ἀληθές τὸ διανόημα διανοοῖτ' ἄν.

Καὶ πάλιν μετ' ὀλίγα·

Πᾶς γὰρ ἰατρὸς καὶ πᾶς ἔντεχνος δημιουργὸς παντὸς μὲν ἔνεκα πάντα ἐργάζεται πρὸς τὸ κοινῇ ξυντεῖνον βέλτιον· μέρος μὲν εἵνεκεν ὅλου, καὶ οὐχ ὅλον εἵνεκεν μέρους ἀπεργάζεται· σὺ δ' ἀγανακτεῖς, ἀγνοῶν ὅπῃ τὸ περὶ σέ ἄριστον τῷ παντὶ ξυμβαίνει.

[6.47] Καὶ μετὰ πλείστους λόγων ἐλιγμοὺς ἐπήγαγεν·

Ὁ αὐτὸς δὲ λόγος σοι καὶ περὶ ἐκείνων ἂν εἴη, τῶν οὓς σὺ κατιδὼν ἐκ σμικρῶν μεγάλους γεγονότας ἀνοσιουργήσαντας ἢ τι τοιοῦτο πράξαντας ᾤθης ἐξ ἀθλίων εὐδαίμονας γεγόνέναι, καὶ ὥς ἐν κατόπτροις αὐτῶν ταῖς πράξεσιν ἡγήσω καθεωρακέναι τὴν πάντων ἀμέλειαν θεῶν, οὐκ εἰδὼς αὐτῶν τὴν ξυντέλειαν, ὅπῃ πώποτε τῷ παντὶ ξυμβάλλεται.

⁵⁹ Platón, *Τὸρvények* X, 900c–d (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 5.

⁶⁰ Platón, *Τὸρvények* X, 902e–903a (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 19.

⁶¹ Platón, *Τὸρvények* X, 903a (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 20.

során, hogy jók az istenek, minden erénnyel ékesek, s így a mindenről való gondoskodás lényükhöz bensőleg hozzátartozik.⁵⁹

Majd a gondolatot érvekkel erősítve így folytatja:

Ne tartsuk tehát éppen az istent gyarlóbbnak halandó mesterembereknél, akik a maguk dolgát, mennél különbek, annál pontosabban és teljesebben elvégzik, és nem tesznek különbséget a kicsik és a nagyok között; s akkor az Isten, aki a legbölcsebb, és akar is és képes is gondoskodni – mint valami rest és ügyefogyott ember, aki a fáradságtól félve veszi könnyen a dolgokat –, ne törődnék azokkal, amikről pedig könnyebb gondoskodni, hiszen kicsinyek, hanem csak a nagy dolgokkal törődnék?⁶⁰

Majd hozzáteszi:

Semmi esetre sem fogadhatunk el ilyen nézetet az istenek felől, barátom; mert sem istennek tetsző, sem igaz nem volna az ilyen gondolat.⁶¹

És újfent, kevéssel odébb:

Minden orvos és hozzáértő mesterember az egész kedvéért csinál mindent, minden erejével arra törekedve, ami az egész számára a legjobb; tehát a részt az egész kedvéért, s nem az egészet a rész kedvéért készíti el; te azonban elégedetlenkedsz, mert nem látod be, hogy számodra az a legjobb, ami a mindenség számára megfelelő.⁶²

Majd számos kitérő után hozzáteszi:

Ugyanez érvényes azokra is, akiknek gáztetteik ellenére alacsony sorsból magasba emelkedését látva, azt hitted, hogy nyomorultakból boldogokká lettek, és az ő sorsukban, mint tükörben – úgy vélted – megpillantottad az istenek egyetemes nemtörődömségét, mert nem látod a részeknek egy célra való összeműködését, hogyan járulnak a nagy egészhez.⁶³

⁶² Platón, *Τὸρvények* X, 903c (Kövendi Dénes fordítása nyomán). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 22–23.

⁶³ Platón, *Τὸρvények* X, 905b–c (Kövendi Dénes fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 52, 30.

[6.48] Διὰ δὴ τούτων ἀπάντων καὶ τῆς προνοίας τὸ δίκαιον ἔδειξε, καὶ ὥς ἕκαστον τῶν γινομένων τῷ παντὶ καθέστηκε ξύμφορον. Οὐ γὰρ τοῦ μικροτάτου γε μορίου χάριν τὸ ὅλον γεγένηται, ἀλλὰ τὰ μόρια συμπληροῖ τὴν τοῦ παντὸς ἁρμονίαν· οὐδὲ διὰ μίαν δακτύλου ἐνὸς σκυταλίδας ὅλον διεπλάσθη τὸ σῶμα, ἀλλὰ διὰ τὸ σῶμα καὶ οἱ δάκτυλοι καὶ αἱ τούτων ξυνηρμόσθησαν σκυταλίδες.

[6.49] Ἐπειδὴ τοίνυν θνητὴ μὲν γέγονε τῶν ἀνθρώπων ἡ φύσις, θνητὴ δὲ οὕσα πολλῶν ἐστὶν ἐνδεής, καὶ γεωργίας καὶ φυτουργίας καὶ ναυτιλίας, καὶ μέντοι καὶ οἰκοδομικῆς καὶ χαλκευτικῆς καὶ ὑφαντικῆς καὶ σκυτοτομικῆς καὶ ναυπηγικῆς τέχνης καὶ τῶν ἄλλων ὅσαι ξυνεργοῦσι πρὸς τὴν ἀναγκαίαν τοῦ σώματος θεραπείαν, μάλα γε εἰκότως ὁ τοῦ παντὸς κηδεμὼν τοῖς μὲν πενίαν, τοῖς δὲ ξυνεκλήρωσε πλοῦτον, ἵνα οἱ μὲν τὰς ὕλας παρέχωσιν, οἱ δὲ τὰς χειρὰς ἡσκημένους πρὸς τὰς τέχνας.

[6.50] Ἐξήρτησε δὲ τῆς πενίας διὰ τῆς χρείας τοὺς ἐπὶ πλούτῳ βρενθυομένους τῶν ὅλων ὁ πρύτανις. Δέονται γὰρ οὐκ ἀρτοποιῶν οὐδὲ ὀψοποιῶν μόνον καὶ οἰνοχόων, ἀλλὰ καὶ οἰκοδόμων καὶ γεωργῶν καὶ ταλασιουργῶν καὶ σκυτέων, οἱ δὲ γε φιλότιμοι καὶ ζωγράφων καὶ πλαστουργῶν καὶ τῶν ἄλλων, οἱ περιφανεστέρας ἀποφαίνουσι τῶν πλουτούντων τὰς οἰκίας· δέονται δ' αὖ πάλιν καὶ οἱ χειρώνακτες τῶν εὐπόρων καὶ χρήματα χορηγούντων καὶ ὠνουμένων τὰ παρ' ἐκείνων δημιουργούμενα.

[6.51] Οἱ δὲ τήνδε τὴν διαφορὰν δυσχεραίνοντες καὶ χαλεπαίνοντες, ὅτι μὴ πάντες τῶν αὐτῶν μετεσχέκαμεν, ἐγκαλείωσαν καὶ τοῖς ζωγράφοις, ὅτι μὴ ἐνὶ χρώματι γράφουσιν, ἀλλ' ἐκ διαφόρων τὰς εἰκόνας δαιδάλλουσι· κατηγορεῖωσαν δὲ καὶ τῶν λυροποιῶν, καὶ μέντοι καὶ αὐτῶν γε τῶν μουσικῶν, ὅτι μὴ ἴσῃν ἀφιᾶσιν ἅπασαι ἡχὴν αἱ χορδαί, ἀλλ' ἄλλην μὲν ἢ νήτην, ἄλλην δὲ ἢ ὑπάτην, καὶ ἡ μὲν ὀξεῖαν, ἡ δὲ βαρεῖαν, ἡ δὲ μέσον ἔχει τὸν φθόγγον.

⁶⁴ A gazdagok és szegények kölcsönös függősége tekintetében ld. Theodóreosz, *A gondviselésről* VI, 31–35.

⁶⁵ A *lürának* (lírának) nevezett húros hangszer Hermész találmanya, amelyet az orphikus hagyomány szerint maga Orpheusz tökéletesített. Orpheuszhoz ld. a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzeteket. A

⁶⁶ Vö. Platón, *Philebosz* 17b–d: „SZÓKRATÉS: A hang, mely ajkunkról elszáll, mindenkinél és minden egyesnél egy és sokféle, határtalan. PRÓTARKHOSZ: Nincs különben. SZÓKRATÉS: S egyik módon sem leszünk tudók, sem azáltal, hogy a hang határtalan voltát, sem azáltal, hogy egységét tudjuk. Csak akkor fogjuk a hangtant ismerni, ha a hang számát és minőségeit is ismerjük. PRÓTARKHOSZ: Teljesen igazad van. SZÓKRATÉS: És zeneértővé is ugyanez tesz. PRÓTARKHOSZ: Hogyan? SZÓKRATÉS: A hang e szerint a művészet szerint is egység

Mindezekkel Platón bebizonyította a gondviselés igazságosságát, és megállapította, hogy minden egyes esemény a mindenség hasznát szolgálja. Mert a világegyetem nem a legkisebb rész kedvéért jött létre, de a részek alkotják a mindenség harmóniáját. A test sem egyetlen ujjperc kedvéért alkottatott, hanem mind az ujjak, mind az ujjpercek a testért illesztetnek egybe.

Mivel tehát az emberi természet halandóvá lett, és halandóként sok mindenre szüksége van, és pedig földművelésre, növénytermesztésre, hajózásra, valamint a házépítés, bronzművesség, szövés, cserzés, hajóépítés tudományára és minden egyéb mesterségre, amelyek hozzájárulnak a test szükségletei kielégítéséhez, még inkább illő a mindenség Vezetőjéhez, hogy némelyeknek szegénységet, másoknak gazdagságot rendel osztályrészü, hogy ekképpen egyesek az alapanyaggal, mások pedig a mesterségre tanított kezekkel szolgáljanak.

A világegyetem Kormányzója úgy rendelte, hogy a gazdagságukkal kérkedőknek szükségük legyen a szegényekre.⁶⁴ Hiszen nem csupán pékekre, szakácsokra és pohárnokokra van szükségük, hanem építőkre, földművesekre, gyapjúfonókra, és cipészekre, továbbá elismert festőkre, képzőművészekre, illetve minden más szakemberre, akik szebbé teszik a gazdagok otthonát. A maguk rendjén a kézműveseknek is szükségük van a módosabbakra, hogy elvégzett szolgálataikért megkapják tőlük a fizetséget.

Azok pedig, akik e különbségek láttán elégedetlenkednek és szomorognak, mivel nem mindenki részesül ugyanazokban a javakban, hadd vessék a festők szemére, hogy miért nem egyetlen színt használnak, hanem különböző színekkel ékesítik a festményeket. Bírálják a lírákésztőket,⁶⁵ sőt, magukat a zenészeket is, mert a húrok nem ugyanazt a hangot adják ki, hanem másképpen szól a mély hang, másképpen a magas, az éles, a basszus, illetve a közbülső.⁶⁶

benne. PRÓTARKHOSZ: Tagadhatatlanul. SZÓKRATÉS: Azután kettőt veszünk fel benne: a mélyet s magast, s az azonos hangmagasságot harmadiknak. Nem így? PRÓTARKHOSZ: De így. SZÓKRATÉS: Ha azonban csak ezt tudnád, még nem volnál zeneértő; ámbár, hogy úgy mondjam, egy szóra sem volnál érdemes, ha még azt sem tudnád. PRÓTARKHOSZ: Igazad van. SZÓKRATÉS: De ha, barátom, felfogod, magasság és mélység tekintetében mennyi hangköz van s milyen; ha ismered e hangközök határait s azon összeköttetések számát, melyeket mi, a régiek tanítványai, ezek nyomán harmóniáknak nevezünk; ha a test mozgásaiban is olyan hasonló állapotokra ismersz, amelyeket számmal mérve – mint mondják – ritmusnak és mértéknek kell nevezni; s ha egyszersmind belátod, hogy az „egy és sok” körül minden esetben hasonló módon kell vizsgáldni: ha így

[6.52] Νεμεσᾶν δὲ αὐτοὺς προσῆκε καὶ τοῖς γεωμέτραις, ὅτι οὐχ ἓν τοῖς τὴν γραμμικὴν μανθάνουσιν ἐπιστήμην ἐπιδεικνύουσι σχῆμα, ἀλλὰ τρίγωνα καὶ τετράγωνα καὶ μνηοειδῆ καὶ κύκλους καὶ τραπέζια καὶ ἄλλα ἅττα τῶν εἰρημένων πολλαπλάσια. Ἐπιμεμφένθωσαν δὲ καὶ τοῖς τὴν ἀριθμητικὴν διδάσκουσιν ἐπιστήμην, ὅτι τῶν ἀριθμῶν οἱ μὲν εἰσιν ἄρτιοι, οἱ δὲ περιττοί, οἱ δὲ ἀρτιοπέριττοι, οἱ δὲ περισσάρτιοι, καὶ οἱ μὲν κύβοι, οἱ δὲ κυβεπίκυβοι.

[6.53] Εἰ δὲ ἀναγκαῖαι καὶ τῶν ἀριθμῶν αἱ ἰδέαι καὶ τῶν σχημάτων τὸ ποικίλον καὶ τῶν χορδῶν τὸ διάφορον καὶ τὰ παντοδαπὰ τῶν χρωμάτων γένη, τί δήποτε δυσχεραίνετε, ὅτι μὴ πάντες Κροῖσοι καὶ Μῖδαι καὶ Δαρεῖοι γεγέννησθε; οὐδὲν γὰρ ἕτερον βούλεσθε, τήνδε τὴν ἰσότητα ποθοῦντες, ἢ λιμῶ καὶ σπάνει τῶν ἀναγκαίων ἄρδην ἅπαν ἀφανισθῆναι τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος.

[6.54] Τίς γὰρ ἠνέσχετο ἄν, ἰσοτιμίας πάντων μετεληχότων, τὸν ὑπὲρ τῆς τοῦ πέλας θεραπείας ἀναδέξασθαι πόνον ἢ ἀρόσαι γῆν καὶ σπεῖραι καὶ τοὺς ἀστάχους ἀμῆσαι ἢ φυτεῦσαι καὶ τρυγῆσαι καὶ ἀποθλίψαι οἶνου καὶ ἐλαίας καρπὸν; Ἄλλω δὲ διακονεῖν ἄλλον τῆς ὁμοτιμίας οὐ ξυγχωρούσης, πῶς ἂν ἤρκεσεν ἕκαστος, βουκόλος ὁμοῦ καὶ αἰπόλος καὶ προβατεὺς καὶ συβώτης γινόμενος, καὶ μέντοι καὶ ὑφάντης καὶ σκυτοτόμος, καὶ οἰκοδόμος καὶ χαλκοτύπος, καὶ ἀρτοποιὸς καὶ ὀψοποιός, καὶ γεωργὸς καὶ φυτουργός, καὶ ναυπηγὸς καὶ ναύτης καὶ κυβερνήτης; τούτων γὰρ ἀπάντων καὶ ἐτέρων γε πολλαπλασιῶν ἕκαστος ἐνδεής.

fogod fel mindezt, csak akkor váltál tudóvá, s csak ha bármilyen más egységet is ily módon vizsgálva teszel magadévá, lettél a dolog körül is belátóvá. Az egyes dolgok határtalan sora s ez egyesekben rejlő sokaság azonban mindannyiszor határtalanul tévelygővé teszi gondolkodásodat, s mivel egy dologban sem tekinted a számot, magad sem jössz számba vagy szóba.” (Péterfy Jenő fordítása). Vö. Platón, *Allam* IV, 443e: „Az ember nem engedi meg, hogy az egyes, benne lévő részek rájuk nem vonatkozó munkát végezzenek, s a lelkében lévő hajlamok egymás dolgába ártsák magukat, hanem minden résznek a különleges munkáját helyesen osztja be, önmagán uralkodik, rendet teremt, barátja lesz önmagának, összhangba foglalja ama három hajlamot, akárcsak a zenei összhangzat három fő hangját: a legmagasabbat, a legmélyebbet és a középsőt, s ami még közibük esik, azt is összeköti, s a sok részből egészen eggyé forrva, józan önmérséklettel és lelki egyensúlyban cselekszi azt, amit cselekednie kell.” (Szabó Miklós fordítása).

⁶⁷ A formák kapcsán ld. Aetiosz, *Placita* IV, 19, 2.

⁶⁸ Kroiszosz (Krözus) a kisázsiai Lüdia királya volt a Kr. e. VI. században, akinek – vagyona ellenére – az athéni Szolón azt mondotta, hogy halála előtt senkit ne nevezzünk boldognak (Hérodotosz, *Historia* I, 32). Midasz mitikus fríg király volt,

Továbbá illene neheztelniük a mértantudósokra is, akik tanítványaikat nem egyetlen mértani formára oktatják, hanem a háromszögre, a négyszögre, a félkörre, a körre, a trapézra és a többi efféle formára, melyeket felsorolni is túl hosszú volna. Hadd ócsárolják a számtan tudományának mestereit is, hiszen a számok közül egyesek párosak, mások páratlanok, páratlan-párosak és páros-páratlanok, mások köbre emeltek, ismét mások hatvány hatványai.⁶⁷

Ha azonban szükséges az, hogy mind a számok, mind a tarka formák, mind a húrok különbözőek legyenek, és hogy a színeknek oly sokféle árnyalata létezzen, miért bosszankodtok amiatt, hogy nem mindnyájan lettetek Krözusok, Midaszok vagy Dáriusok?⁶⁸ Az egyenlőségre való efféle áhítozással tulajdonképpen nem mást akartok, mint az emberi nem teljes kipusztítását éhség és a legalapvetőbb szükségletek teljes hiánya által.

Ha mindenki egyenlő volna, ugyan kicsoda vállalná, hogy másoknak szolgálva vegye a fáradságot és szántsza a földet, vesse a magot, learassa a gabonát, fát ültessen, betakarítson, szőlőt és olajat préseljen? Mivel az egyenrangúság nem engedné meg, hogy egyik ember szolgáljon a másikkal, ugyan miként lenne elegendő minden ember önmaga számára, hogy lehetne egyszerre csordás, kecskepásztor, juhász, kondás, sőt takács, varga, építőmester, rézműves, pék, szakács, földműves, kertész, hajóépítő, tengerész és kormányos? Hiszen ezek közül mindenkinek szüksége van mindezekre a szolgáltatásokra, sőt még egyebekre is.

akinek Dionüszosz teljesítette abbéli vágyát, hogy bármit megérint, arannyá válik. Sír feliratát Platón is idézi a *Phaidrosz* 264d-ben:

Bronzból formált szűz, Midász sírjára ledőltem,
Addig, amíg víz csordul s fák növekednek az égig,
itt maradok, könnyel siratott síron heveredvén,
minden utasnak szólok: Mídász nyugszik e földben.

(Tamás Gáspár Miklós fordítása)

I. Dárius (Dareiosz) a perzsa birodalom királya volt Kr. e. 522 és 486 között. Megreformálta a birodalom kormányzati felépítését és jogrendszerét. Az athéniaiak öt győzték le Kr. e. 490-ben Marathónnál, és ugyanő szerepel a Dán 6-ban. Gazdagságáról, „Dárius kincséről” számos monda és szólás keringett. Arany János a Toldi XII. énekének 15. szakaszában szintén így emlékezik róla:

Semmit se mondhatna s adhatna királya,
Ami Toldinak ily örömet csinálna,
Pénzéért, gazdagságért, hej dehogyan cserélne:
Dárius kincsének még oda sem nézne.

[6.55] Τί δήποτε τοίνυν οὐχ ὑμνεῖτε τὴν ἀρίστην διανομήν, ἀλλ' ὑμεῖς μάλιστα χαλεπαίνετε, οἱ θεραπαινῶν καὶ οἰκετῶν, καὶ μέντοι καὶ γεωργῶν ἀπολαύοντες ὅτι μάλιστα πλείστων; Ὁ μὲν γὰρ γεωργὸς στέργει τὴν τάξιν ἣν ἔλαχε καὶ ὁ οἰκέτης ὡσαύτως καὶ μέντοι καὶ ὁ χειροτέχνης ἀγαπᾷ τὴν τέχνην καὶ τοὺς πόνους οἷς ξυγκεκλήρωται, ὑμεῖς δὲ τρυφῶντες καὶ ὑπερμαζῶντες καὶ διὰ τῆς ἐτέρων διακονίας παντοδαπῆς χλιδῆς ἀπολαύοντες, λόγοις βλασφήμοις τὸν τούτων κατατοξεύετε χορηγόν·

[6.56] τούτους δὲ τοὺς λόγους ὠδίνετε, ἀκρασία μὲν δουλεύειν αἰρούμενοι, πρόφασιν δὲ ἀπολογίας εὐρίσκειν ἡγούμενοι, πρῶτον μὲν τὸ μὴ τῇ θεῷ προνοίᾳ κινεῖσθαι τῶν ὄλων τοὺς οἴακας, ἔπειτα δὲ τὸ νομίζειν ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης ἀνάγκην οὐ μόνον τὸ σῶμα καὶ τὰ περὶ τοῦτο τελεῖν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν αἴρεσιν τῆς ψυχῆς.

[6.57] Ἀλλ' ὁ Πλάτων τάναντία διδάσκει, ὥς

ἀρετὴ ἀδέσποτον, ἣν τιμῶν τις καὶ ἀτιμάζων πλεόν ἢ ἔλαττον ἔξει.

Καὶ πάλιν·

Αἰτία ἐλομένου, θεὸς ἀναίτιος· κακῶν γὰρ ὁ θεὸς οὔποτε αἴτιος.

Καὶ ἐν αὐτοῖς δὲ τοῖς χαλεποῖς κινδύνοις τὸν Σωκράτην δείκνυσιν ὁ Πλάτων φιλοσοφοῦντα καὶ προνοίας πέρι καὶ τοῦ μὴ δεδιέναι θάνατον· καὶ ταῦτα γὰρ ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τέθεικεν·

Ἀλλὰ καὶ ὑμᾶς χρή, ὃ ἄνδρες δικασταί, εὐέλπιδας εἶναι πρὸς θάνατον καὶ ἐν τῷ τούτῳ διανοεῖσθαι ἀληθές, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀνδρὶ ἀγαθῷ κακὸν οὐδέν, οὔτε ζῶντι οὔτε τελευτήσαντι, οὐδὲ ἀμελεῖται ὑπὸ θεῶν τὰ τούτου πράγματα.

[6.58] Οὐκουν τῷ ὄντι κακὰ πένια καὶ νόσος καὶ δουλεία καὶ θάνατος, ἀλλὰ καλεῖται μὲν ὑπὸ τῶν ἀνοήτων κακά, ἀγαθὰ δὲ γίνεται τοῖς εὖ καὶ καλῶς κεχρημένοις. Ὅτι δὲ αὖξει τῶν

⁶⁹ Szerzőnknek a rabszolgaság intézményével kapcsolatos álláspontjához ld. Richard Klein, 'Die Sklavenfrage bei Theodoret von Kyrrhos: Die 7. Rede des Bischofs über die Vorsehung', *Romanitas – Christianitas: Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit. Johannes Straub zum 70. Geburtstag am 18. Oktober 1982 gewidmet* (Berlin: W. de Gruyter, 1982), 586–633.

⁷⁰ Platón, *Állam* X, 617e (Szabó Miklós fordítása). Vö. *Állam* II, 379b–c, amelyet szerzőnk a *Curatio* 5.34-ben idézett.

Miért nem dicsőítitek hát e kiváló elosztást, ahelyett, hogy még inkább bosszankodnátok ti, akik igen sok szobalánnyal, házi rabszolgákkal, sőt földművesekkel rendelkeztek? Hiszen a földműves szereti a neki rendelt helyet, a háziszolga hasonlóképpen;⁶⁹ a kézműves szereti mesterségét és az azzal együtt járó veszélyességeket. Ti pedig fényűzően, jóllakottan éltek, és mások szolgálatának köszönhetően mindenféle kényelmet élveztek, miközben káromló szavakkal veszítetek célba Őt, aki mindezt elrendezte!

Ilyen érveket nyögdécseltek, és az elégedetlenség rabszolgáivá szegődtek, remélve, hogy ürügyet találtok egyrészt az egész világ kormányát igazgató isteni gondviselés tagadásához, továbbá ahhoz a vélekedéshez, hogy nemcsak a test és az ahhoz tartozó dolgok, hanem maga a lélek szabad akarata is a végzet szükségszerűsége alá van vetve.

Platón azonban ennek ellenkezőjét tanítja, nevezetesen:

Az erénynek azonban nincs gazdája: mindenki aszerint részesül benne, amint többé vagy kevésbé tiszteli, vagy nem tiszteli.⁷⁰

És újfent:

Az a felelős, aki választ: az Isten nem felelős. Az Isten ugyanis soha nem oka a rossznak.⁷¹

Továbbá Platón bemutatja a súlyos veszedelmek között is a gondviselésről elmélkedő Szókratészt, aki nem rettegett a haláltól. A *Védőbeszéd*-ben még ezeket is hozzáteszi:

Tehát nektek is, jó reménységgel kell lennetek, ami a halált illeti, és meg kell gondolnotok azt az egy bizonyos igazságot, hogy a jó emberrel nem történhetik rossz sem életében, sem halálában, és nem is feledkeznek meg az istenek az ő ügyeiről.⁷²

Így tehát a szegénység, a betegség, a rabszolgaság és a halál nem gonosz dolgok, noha a tudatlanok annak nevezik őket; ezek viszont jótéteményekké válnak azok számára, akik jól és bölcsen használják

⁷¹ Platón, *Állam* X, 617e (Szabó Miklós fordítása nyomán). Az idézet második mondata Kelemenről származik. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 136. Vö. Jusztinosz, *Első apológia* 44.

⁷² Platón, *Szókratész védőbeszéde* 41c–d.

ἀνθρώπων τὴν πονηρίαν τὸ μὴ πιστεύειν ἰθύνεσθαι προνοία τὰ
ξύμπαντα, Ἀττικὸς ὁ Πλατωνικὸς βοᾷ·

Ὡστε ἔτοιμόν τι χρῆμα πρὸς ἀδικίαν ἢ τῆς προνοίας
ἀπόγνωσις.

[6.59] Καὶ Πλωτῖνος δέ – περιφανὴς δὲ καὶ οὗτος ἐν
φιλοσόφοις ξυγγράμμασι – τόδε τὸ προοίμιον τοῖς περὶ προνοίας
ἐντέθεικε λόγοις·

Τὸ μὲν τῷ αὐτομάτῳ καὶ τύχῃ διδόναι τοῦδε τοῦ παντὸς τὴν
αἰτίαν καὶ ξύστασιν ὡς ἄλογον καὶ ἀνδρὸς οὔτε νοῦν οὔτε
αἴσθησιν κεκτημένου, δῆλόν που καὶ πρὸ ἔργου καὶ πολλοὶ
καὶ ἱκανοὶ πρὸ τούτου καταβέβληνται δεικνύντες λόγοι.

Εἴτα πολλοὺς τοιούτους ἀνελίζας λόγους ἐπήγαγεν·

Οὕτω δὴ ἐξ ἐνὸς νοῦ καὶ τοῦ ἀπ’ αὐτοῦ λόγου ἀνέστη τόδε
τὸ πᾶν καὶ διέστη.

[6.60] Ταῦτα δὲ καὶ οὗτος ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων σεσύληκεν.
Ἦκουσε γὰρ πάντως τῆς τῶν θεῶν εὐαγγελίων διδασκούσης
θεολογίας, ὡς

διὰ τοῦ λόγου πάντα ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο
οὐδὲ ἓν.

Παμπόλλοις γὰρ ἔτεσιν οὗτός γε τῶν ἀποστόλων νεώτερος. Ἐ-
κεῖνοι μὲν γὰρ ἐπὶ Τιβερίου Καίσαρος τῶν σωτηρίων ἤψαντο κη-
ρυγμάτων, Τιβέριον δὲ διεδέξατο Γάιος, ἐκεῖνον δὲ Κλαύδιος, εἴτα
Νέρων καὶ Οὐεσπασιανὸς καὶ Τίτος καὶ Δομετιανὸς καὶ Νερούας
καὶ Τραϊανὸς καὶ Ἀδριανὸς καὶ Ἀντωνῖνος ὁ πρῶτος καὶ Οὔηρος
καὶ Κόμοδος· ἐπὶ τούτου δὲ Ἀμμώνιος ὁ ἐπὶ κλην Σακκάς, τοὺς
σάκκους καταλιπὼν, οἷς μετέφερε τοὺς πυρούς, τὸν φιλόσοφον

⁷³ Attikosz, 5, 5. *töredék*. J. Baudry, ed., *Atticos. Fragments de son oeuvre* (Paris: Les Belles Lettres, 1931). Ld. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 5, 5. Attikosz a Kr. u. II. században élt, és filozófiája 175 körül virágzott. A róla és tőle származó információink jobbára Eusebiosz *Praeparatio evangelicá*jában találhatók. Annyi körvonalazható, hogy betű szerinti platonistaként keményen peripatetikus-ellenes volt. Arisztotelészt ateistának, azaz istentagadónak nevezte, és bírálta a gondviselést megkérdőjelező kijelentéseit. Ld. pl. Attikosz, 5, 13. *töredék*. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 5, 13–14.

⁷⁴ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 1.

őket. Az emberi gonosztságot növeli, ha nem hiszünk a mindenséget
irányító gondviselésben; ezért kiált fel így a platonista Attikosz:

Micsoda merész kifejeződése az igazságtalanságnak a
gondviselés elutasítása!⁷³

Plótinosz a gondviselésről

A maga rendjén Plótinosz – aki szintén híres volt filozófiai írásai
miatt – a gondviselésről szóló művének bevezetőjében a
következőket írja:

Értelmetlen a mindenség okát és szerkezetét önmagának és az
esetlegességeknek tulajdonítani: e nézet értelem és felfogás nélküli
embertől származik. Ez nyilvánvaló még a bizonyítás előtt, és
számos találó érv van, amely ezt igazolja.⁷⁴

Majd több hasonló gondolat kifejtése után hozzáteszi:

Így az egyetlen Értelemből és az abból származó Logoszból
jött létre és vált részekre e mindenség.⁷⁵

E gondolatokat Plótinosz is a szent kijelentésekből csente. Hiszen
nyilvánvalóan hallotta az isteni evangéliumok teológiáját, amely a
következőket tanítja:

Minden az Ige [a Logosz] által lett, és nála nélkül semmi nem
lett, ami lett.⁷⁶

Plótinosz sok évvel az apostolok kora után élt. Amazok ugyanis
Tiberius császár idején hirdették a megváltás üzenetét. Tiberiust Gaius
követte, őt sorban Claudius, majd Nero, Vespasianus, Titus, Domitia-
nus, Nerva, Traianus, Hadrianus, I. Antoninus, Verus, és Commodus.⁷⁷
Commodus idején történt, hogy Ammóniosz Szakkasz abbahagyta a

⁷⁵ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 2.

⁷⁶ Jn 1, 3. Szerzőnk a Hérakleitosz-féle világrendező elvet (a Logoszt) minden
további nélkül azonosítja a negyedik evangélium bevezetőjében szereplő Igével
(Logosszal). A többi ógyházi teológussal egybehangzóan ugyanezt teszi Plótinosz
és az újplatonisták Logosz-fogalmával is.

⁷⁷ A római uralkodók felsorolásából kimaradt Galba, Otho és Vitellius (Kr. u. 68–
69), valamint a sztoikus Marcus Aurelius (161–180).

ἡσπάσατο βίον. Τούτῳ φοιτῆσαι φασιν Ὡριγένην τὸν ἡμέτερον, τῷ δὲ Πλωτῖνον τουτονί· τῆς δὲ Πλωτίνου διδασκαλίας τετύχηκεν ὁ Πορφύριος.

[6.61] Τὸν δὲ χρόνον οὐ τηνάλλως ἀδολεσχῶν ἐπεσημνήμην, ἀλλὰ δεικνύς, ὥς οὐ μόνον τὰ τῶν Ἑβραίων οὗτος, καθάπερ ὁ Πλάτων, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἀλιέων καὶ τὰ τοῦ σκυτοτόμου παιδευθεῖς, μεμάθηκεν ἐκεῖθεν, ὥς ἐκ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ ἀπ’ αὐτοῦ λόγου τὰ πάντα καὶ ξυνέστη καὶ διέστη καὶ τῆς προσηκούσης τετύχηκεν ἁρμονίας.

[6.62] Εἶτα τῶν διαβάλλειν τινὰ τῆς κτίσεως μόρια πειρωμένων διελέγχει τὴν ἄνοιαν, λέγων ὥδι·

Ὅλον γάρ τι ἐποίησε πάγκαλον καὶ αὐταρκες καὶ φίλον αὐτῷ καὶ τοῖς μέρεσι τοῖς αὐτοῦ, τοῖς τε κυριωτέροις καὶ τοῖς ἐλάττοσιν, ὡσαύτως προσφόροις. Ὁ τοίνυν ἐκ τῶν μερῶν τὸ ὅλον αἰτιώμενος ἄτοπος ἂν εἴη τῆς αἰτίας· τὰ τε γὰρ μέρη πρὸς αὐτὸ τὸ ὅλον δεῖ σκοπεῖν, εἰ ξύμφωνα καὶ ἁρμόττοντα ἐκείνῳ, τὸ τε ὅλον σκοπούμενον μὴ πρὸς μέρη ἅττα σμικρὰ βλέπειν· τοῦτο γὰρ οὐ τὸν κόσμον αἰτιωμένου, ἀλλὰ τινα τῶν αὐτοῦ χωρὶς λαβόντα, οἷον εἰ παντὸς ζφου τρίχα ἢ τῶν χαμαὶ δακτύλων, ἀμελήσας τὸν πάντα ἄνθρωπον, δαιμονίαν τινὰ ὄψιν βλέπειν, ἢ νῆ Δία τὰ ἄλλα ζῶα ἀφείς τὸ εὐτελέστατον λαμβάνει, ἢ τὸ ὅλον γένος παρεῖς, οἷον τὸ ἄνθρωπον, Θερσίτην εἰς μέσον ἄγοι. Ἐπεὶ

⁷⁸ Az újplatonista filozófia egyik leghíresebb képviselője a keresztyén szülöktől származó, de a görög gondolkozás világába és élete végén a politeizmushoz visszatérő Ammóniosz Szakkasz. Nevét mesterségének köszönhetette, ugyanis az alexandriai kikötőben zsákhordó volt. Noha művei nem maradtak fenn, a rá vonatkozó feljegyzésekből kiderül, hogy Platón és Arisztotelész tanításának összeegyeztetésére törekedett, és Platón Arisztotelészből, Arisztotelészt pedig Platónból igyekezett megérteni. Újjáélesztette a dialektika művészetét, bölcséletét pedig – talán Platón hatására – költészettel és vallással ötvözte. Az alexandriai kikötőben őt hallgatta nagy lelkesedéssel az egyiptomi Lükón városának szülötte, Plótinosz (Kr. u. 203–269). Ammóniosz Szakkaszhoz ld. még Eusebiosz, *Praep. ev.* VI, 19; H. Dörries, ‘Ammonios, der Lehrer Plotins’, *Hermes* 83 (1955), 439–477; Franz Heinrich Kettler, ‘War Origenes Schüler des Ammonios Sakkas?’, *Epektasis: Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou* (Paris: Beauchesne, 1972), 327–334.

⁷⁹ Ti. Pál apostol.

⁸⁰ Szerzőnk már a *Curatio* 2.87-ben is amellet érvelt, hogy Plótinosz az evangéliumokból ihletődött.

gabonás zsákok hordását, és filozófusi életformát vett fel.⁷⁸ Azt mondják, hogy a mi Órigenészünk is a tanítványai közé tartozott, nemkülönben Plótinosz is. Plótinosz tanítását pedig Porphüriosz követte.

Nem csupán az üres beszéd kedvéért mutattam be a fenti időrendet, hanem hogy igazoljam: Plótinosz nemcsak a héberek tanaiból okult, mint Platón, hanem a halászok és a cserzővarga⁷⁹ tanításaiból is; ezekből vezette le, hogy a mindenség eredete, szerkezete, valamint az abban fellelhető harmónia az Értelemről és az abból származó Igétől [Logosztól] való.⁸⁰

Később megcáfolja azok esztelenségét, akik megpróbálják ócsárolni a teremtés némely részeit, és ekképpen szól:

Hiszen ő megteremtette a csodaszép, önelégű és vele barátságban lévő egészet és annak részeit, mind a felsőbb-, mind az alsóbbrendűeket, amelyek egyformán hasznosak. Aki tehát a részek miatt vádolja az egészet, teljesen helytelen okfejtéssel él; a részeket ugyanis az egész függvényében kell szemlélni, hogy egybehangzóak és harmonikusak-e azzal? Amikor pedig az egészet nézzük, nemcsak néhány apró részre kell tekintenünk. Ezzel nem a világot bíráljuk, hanem néhány részét elkülönítjük, mint amikor az ember az élőlény egyetlen szőrszálát, vagy ujját vizsgálja, megfedkezvén az egész emberről, akit szemlélni csodálatos dolog, vagy, Zeuszra, az összes többi élőlénytől eltekintve a faj legalávalóbb tagját, Therszitést állítjuk középre.⁸¹ Mivel

⁸¹ Therszitést a Trója alá vonuló görög harcosok egyike, aki külsejére nézve korántsem megnyerő, ráadásul keményen ócsárolja Agamemnont, amelyért végül Odüsszeusz fenyíti meg. Homérosz szavai szerint:

Therszitést egyedül morgott, fék nélkül acsargott,
az, kinek oly sok rút, zavaros szó járt az eszében,
helytelenül kész volt a királyokkal civakodni,
és csak azért, hogy az argoszi nép mind rajta nevessen.
Legrútabb volt ő mind közt, aki Trója alá jött:
kancsal volt, és sánta a féllábára; a válla
ferde, s a melle behorpadt volt, feje búbjá csücsökben
végződött, s tetején ritkás pihe szálai lengtek.
Őt mind közt Akhilleusz s Odüsszeusz útálta leginkább;
őket szokta gyalázní, de most ragyogó Agamemnont
ócsárolta süvöltő hangon: mert az akhájok
rá szörnyen haragudtak, a lelküket ette a méreg.

Íliász II, 212–223 (Devecseri Gábor fordítása).

Therszitéstről Platón is említést tesz, mint olyan lélekről, aki a túlvilágon szerezhet gyógyulást: „Therszitéstről vagy más hitvány magánszemélyről azonban nem írta

οὗν τὸ γενόμενον ὁ κόσμος ἐστὶν ὁ ξύμπας, τοῦτον θεωρῶν τάχα ἂν ἀκούσαι παρ' αὐτοῦ, ὡς ἐμὲ πεποιήκει ὁ θεός, κἀγὼ ἐκεῖθεν ἐγενόμην τέλειος ἐκ πάντων ζῶν καὶ ἱκανὸς ἐμαντῶ καὶ αὐτάρκης οὐδενὸς δεόμενος, ὅτι πάντα ἐν ἐμοί, καὶ τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα καὶ ξυμπάντων τῶν γεννητῶν ἡ φύσις.

[6.63] Διὰ δὲ τούτων δεδήλωκεν ἑτέραν κλοπὴν, ᾧν σεσύληκεν. Ἀκηκοέναι γάρ μοι δοκεῖ τοῦ θεσπεσίου Δαυὶδ λέγοντος·

Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα.

Καὶ μετ' ὀλίγα δὲ δείκνυσι τὸ τῶν γεγεννημένων διάφορον, καὶ φησιν·

Τὰ μὲν τοῦ εἶναι μετέχειν δοκεῖ μόνον, τὰ δὲ τοῦ ζῆν, τὰ δὲ μᾶλλον ἐν τῷ αἰσθάνεσθαι, τὰ δὲ ἤδη λόγον ἔχει, τὰ δὲ πᾶσαν ζωὴν. Οὐδὲ γὰρ τὰ ἴσα ἀπαιτεῖν δεῖ τοῖς μὴ ἴσοις· οὐδὲ γὰρ δακτύλων τὸ βλέπειν, ἀλλ' ὀφθαλμῶν τοῦτο· δακτύλου δὲ ἄλλο, τὸ εἶναι οἶμαι δακτύλῳ καὶ τὸ αὐτοῦ ἔχειν.

[6.64] Μετέχειν δὲ τοῦ εἶναι μόνον τοὺς λίθους ἔφη καὶ τὰ προσόμοια τούτοις, τὰ δὲ γε φυτὰ μεταλαχεῖν καὶ τοῦ ζῆν, αἰσθησιν δ' ἔχειν μετὰ τοῦ ζῆν τὰ ἄλογα εἶρηκε, λόγου δὲ μετεilahέναι τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος, τελείαν δὲ ζωὴν ἔχειν τῶν ἀσωμάτων τὴν φύσιν, τούτοις δὲ ἐπήγαγεν·

Πῦρ δὲ εἰ ὑπὸ ὕδατος σβέννυται καὶ ἕτερον εἰ ὑπὸ πυρὸς φθείρεται, μὴ θαυμάσης· καὶ γὰρ εἰς τὸ εἶναι ἄλλος αὐτὰ ἦγαγεν.

[6.65] Καὶ ἀρετῆς δὲ περὶ καὶ κακίας ἐν τῇ αὐτῇ διαλέξει τοιαῦτα διέξεισιν·

Πολλὰ δὲ καὶ ὑπ' ἄλλων πάσχει καὶ ἀκόντων τῶν ποιούντων καὶ πρὸς ἄλλο ἰεμένων. Τὰ δὲ δι' αὐτὰ ἔχοντα κίνησιν αὐτεξούσιον ζῶα ῥέποι ἂν ὅτε μὲν πρὸς τὰ βελτίω, ὅτε δὲ πρὸς τὰ χεῖρω τὴν δὲ πρὸς τὰ χεῖρω τροπὴν παρ' αὐτοῦ

hát maga a teljes univerzum az, ami létrejött, ezt szemlélvén hallhatod is, amint mondja: „Az Isten teremtett engem, és én tökéletessé lettem tőle minden élőlények közül, elégséges vagyok magamnak, önfenntartó, semmire nincs szükségem, hiszen minden bennem van, a növények, az állatok és minden létező természete.”⁸²

A fentiekben Plótinosz újabb plágiumára derül fény. Számomra úgy tűnik, hogy az ihletett Dávidot hallotta, aki így szólt:

Az eget beszélük Isten dicsőségét, és kezeinek munkáját hirdeti az égboltozat.⁸³

Kevéssel odébb pedig igazolja a létezők különbözőségét, és így szól:

Úgy tűnik, hogy némely dolgok úgy vesznek részt a létben, hogy élnek, mások inkább érzékelnek, a következők már értelemmel rendelkeznek, ismét mások az egész életet élik. Senki se követeljen egyenlő dolgokat nem egyenlő létezőktől; hiszen nem az ujj dolga a látás, hanem a szemeké; az ujj feladata szerintem más: az, hogy ujj legyen, és e tisztét betöltse.⁸⁴

Plótinosz szerint a kövek és az azokhoz hasonlóak csupán a létezésben vesznek részt, a növények viszont már az életben is; az okatlan állatok az élettel együtt érzéssel is rendelkeznek; az emberi nem értelemmel rendelkezik; a legteljesebb életet azonban a testetlen természetűek élik. Majd így folytatja:

Ne csodálkozzunk azon, hogy a víz kioltja a tüzet, a tűz viszont más anyagot emészt meg; hiszen azt az anyagot más hozta létezésbe.⁸⁵

Az erényről és a gonoszságról a következőket állapítja meg ugyanabban az értekezésben:

Sok dolgot más dolgok befolyásolnak önkéntelenül, mikor másfelé mozdulnak. Az önhatalmú mozgással rendelkező élőlények viszont néha a jobb, máskor a rosszabb felé hajlanak. Nem sok

a költő, hogy orvosolhatatlan bűnökért a végső bűnhődést szenvedje” (*Gorgiasz* 525e, Péterfy Jenő fordítása). Az *Állam* záradékában pedig ezt olvassuk: „az utolsók között látta a csúfondáros Therszitész lelkét, amely egy majomba bújt bele” (*Állam* X, 620c – Szabó Miklós fordítása).

⁸² Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 3.

⁸³ Ps 19, 2 (LXX: 18, 2).

⁸⁴ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 3.

⁸⁵ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 4.

ζητεῖν, ἴσως οὐκ ἄξιον· ὀλίγη γὰρ κατ' ἀρχὰς τροπὴ γενομένη προῖοῦσα αὕτη πλέον καὶ μεῖζον τὸ ἀμαρτανόμενον αἰεὶ ποιεῖ· καὶ σῶμα δὲ ξύνεστι καὶ ἐξ ἀνάγκης ἐπιθυμία· καὶ παροφθὲν τὸ πρῶτον καὶ τὸ ἐξαίφνης καὶ μὴ ἀναληφθὲν αὐτίκα, καὶ αἵρεσιν εἰς ὃ τις ἐξέπεσεν ἐνειργάσατο. Ἐπεταί γε μὴν δίκη καὶ οὐκ ἄδικον τοιόνδε γενόμενον ἀκόλουθα πάσχειν τῇ διαθέσει, οὐδὲ ἀπαιτητέον τούτοις τὸ εὐδαιμονεῖν ὑπάρχειν, οἷς μὴ εἴργασται εὐδαιμονίας ἄξια. Οἱ δὲ ἀγαθοὶ μόνοι εὐδαίμονες· διὰ γὰρ τοῦτο καὶ θεοὶ εὐδαίμονες. Εἰ τοίνυν καὶ ψυχαῖς ἐν τῷδε τῷ παντὶ ἔξεστιν εὐδαιμονεῖν, εἴ τινες οὐκ εὐδαίμονες, οὐκ αἰτιατέον τὸ πᾶν, ἀλλὰ τὰς ἐκείνων ἀδυναμίας μὴ δυνηθείσας καλῶς ἐναγωνίσασθαι, οὗ δὴ ἄθλα ἀρετῆς πρόκειται· καὶ μὴ θεῖους δὲ γενομένους θεῖον βίον μὴ ἔχειν τί δεινόν;

[6.66] Εἴτα καὶ τὰς δυσκληρίας ἀπαριθμεῖται καὶ λέγει ταύτας ἀναγκαίας εἶναι τοῖς ἀμαρτάνουσι·

Πενία γάρ, φησι, καὶ νόσοι τοῖς μὲν ἀγαθοῖς οὐδέν, τοῖς δὲ κακοῖς ξυμφορά, καὶ ἀνάγκη νοσεῖν σώματα ἔχουσιν· καὶ οὐκ ἀχρεῖα δὲ οὐδὲ ταῦτα παντάπασιν εἰς ξύνταξιν καὶ ξυμπλήρωσιν τοῦ ὅλου.

[6.67] Ἐπειτα διδάσκει, ὥς ἐκ τῶνδε τῶν παραδειγμάτων πλεῖστοι τῶν ἄλλων ὀνίνανται, καὶ φησιν·

Ἡ δὲ κακία εἰργάσατό τι χρήσιμον εἰς τὸ ὅλον παράδειγμα δίκης γενομένη καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῆς χρήσιμα παρασχομένη. Καὶ γὰρ ἐγρηγορότας ἐποίησε καὶ νοῦν καὶ ξύνεσιν ἐγείρει πονηρίας ὁδοῖς ἀντιταττομένων, καὶ μανθάνειν δὲ ποιεῖ οἷον ἀγαθὸν ἀρετὴ παραθέσει κακῶν ὧν οἱ πονηροὶ ἔχουσιν. Καὶ οὐ γέγονε τὰ κακὰ διὰ ταῦτα, ἀλλ' ὅτι χρῆται καὶ αὐτοῖς εἰς δέον, ἐπεὶ περ ἐγένετο, εἴρηται. Τοῦτο δὲ δυνάμεως μεγίστης, καλῶς καὶ τοῖς κακοῖς χρήσασθαι δύνασθαι καὶ τοῖς ἀμόρφοις γενομένοις εἰς ἐτέρας μορφαὺς χρήσασθαι ἱκανὴν εἶναι. Ὅλως δὲ τὸ κακὸν ἔλλειψιν ἀγαθοῦ θετέον.

értelme van afelől kutakodni, hogy önszántából miért hajlik valaki a rosszra; hiszen a kezdeti kis elferdülés, ahogyan előrehalad, állandóan szélesebbé és nagyobbá teszi a bajt; ehhez járul még a test, és annak szükségyszerű kívánsága. Az első kezdet pedig, a helyre nem hozott hirtelen löket létrehozza azt a szakadékot is, amelybe valaki beleeshet. Az igazságszolgáltatás nem marad el: és nem méltatlan, hogy annak, aki ilyenné lett, viselnie kell állapota következményeit. Senki nem várhatja, hogy boldogan éljen, ha nem cselekedett a boldogságra érdemesítő dolgokat. Csak a jók boldogok; éppen ezért boldogok az istenek is. Ha tehát e mindenségben a lelkek is lehetnek boldogok, akkor a mégsem boldogok emiatt nem okolhatják a mindenséget, hanem saját képtelenségüket, hogy nem tudtak jól részt venni abban a küzdelemben, amelyért az erény jutalmát vehetik. Mi a szörnyű abban, hogy az istenekhez nem hasonló embereknek nincs istenes életük?⁸⁶

Majd elősorolja a nyomorúságokat is, és azt állítja, hogy ezek a bűnösök esetében szükségyszerűek:

A szegénység és a betegségek semmit nem jelentenek a jók számára, a gonoszok számára viszont hasznosak: a testtel rendelkezőknek szükségyszerűen betegeknek is kell lenniük. És még ezek a gondok sem teljesen haszontalanok az egésznek az együttese és teljessé válása tekintetében.⁸⁷

Ezután kifejti, hogy a fenti példák miképpen válnak hasznára a többiek nagy részének, és így szól:

A gonoszság valamiféle hasznót gerjeszt az egész számára abban az értelemben, hogy a jogos büntetés példájává válik; sőt, önmagában is sok hasznót hajt. Hiszen egyaránt felébreszti az értelmet és fölkelti az észet, amelyek ellenzik a gonoszság útjait, és megérteti, mennyire jó az erény a rosszak gonoszságaihoz képest. A gonoszságok nem emiatt keletkeztek, hanem, mint mondtuk, létrejöttük szintén valami szükség betöltését szolgálja. Ez a legnagyobb hatalom, hogy még a rosszakat is jóra, a formátlaná lett dolgokat pedig más formák létrehozására lehet felhasználni. Általában a rosszat a jó megfogatkozásaként tételezzük.⁸⁸

⁸⁶ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 4–5.

⁸⁷ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 5.

⁸⁸ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 5.

[6.68] Καὶ μετὰ πολλοὺς δὲ τοιοῦτους λόγους παραινεῖ μὴ ἀκριβῶς ἐν τῷ μικτῷ ζῶν μὴδὲ ἀκραιφνῶς τὸ ἀγαθὸν ἀπαιτεῖν, καὶ φησιν·

Πρῶτον τοίνυν λεκτέον ὡς τὸ καλὸν ἐν τῷ μικτῷ ζητοῦντας χρὴ μὴ πάντῃ ἀπαιτεῖν, ἀλλ' ὅσον τὸ καλῶς ἐν τῷ μικτῷ ἔχει, μὴδὲ ἐν δευτέροις ζητεῖν τὰ πρῶτα, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ σῶμα ἔχει, ξυγχωρεῖν καὶ παρὰ τούτου ἵεναι εἰς τὸ πᾶν, ἀπαιτεῖν δὲ παρὰ τοῦ λόγου, ὅσον ἡδύνατο δέξασθαι τὸ μῖγμα εἰ μὴδὲν τούτῳ ἐλλείπει.

[6.69] Εἴτα νεμεσᾷ τοῖς ἀγωνίζεσθαι μὲν ὑπὲρ ἀρετῆς μὴ βουλομένοις, σώζεσθαι δὲ ἀξιοῦσι παρὰ Θεοῦ, καὶ φησιν·

Νῦν δὲ οἱ μὲν ἄοπλοι, οἱ δὲ ὀπλισθέντες κρατοῦσιν, ἔνθα οὐ θεὸν ἔδει ὑπὲρ τῶν ἀπολέμων αὐτὸν μάχεσθαι· σώζεσθαι γὰρ ἐκ πολέμων φησὶ δεῖν ὁ νόμος ἀνδριζομένους, ἀλλ' οὐκ εὐχομένους· οὐδὲ γὰρ κομίζεσθαι καρποὺς εὐχομένους, ἀλλὰ γῆς ἐπιμελουμένους· οὐδὲ ὑγιαίνειν μὴ ὑγείας ἐπιμελουμένους, οὐδ' ἀγανακτεῖν δέ, εἰ τοῖς φαύλοις πλείους γίνοντο οἱ καρποί, ἢ ὅλως αὐτοῖς γεωργοῦσιν ἢ ἄμεινον. Ἐπειτα γελοῖον τὰ μὲν ἄλλα πάντα τὰ κατὰ τὸν βίον γνώμη τῇ ἑαυτῶν πράττειν, κἂν μὴ ταύτῃ πράττωσιν ἢ θεοῖς φίλα, σώζεσθαι δὲ μόνον παρὰ θεῶν οὐδὲ ταῦτα ποιήσαντας, δι' ὧν κελεύουσι τούτους οἱ θεοὶ σώζεσθαι. Καὶ τοίνυν οἱ θάνατοι αὐτοῖς βελτίους ἢ τὸ οὕτω ζῶντας εἶναι, ὅπως ζῆν αὐτοὺς οὐκ ἐθέλουσιν οἱ ἐν τῷ παντὶ νόμοι· ὥστε τῶν ἐναντίων γινομένων, εἰρήνης ἐν ἀνοίαις καὶ κακίαις πάσαις φυλαττομένης, ἀτόπως ἂν ἔσχε τὰ προνοίας, ἐώσης κρατεῖν οὕτω τὰ χεῖρω. Ἄρχουσι δὲ οἱ κακοὶ ἀρχομένων ἀνανδρίᾳ· τοῦτο γὰρ δίκαιον, καὶ οὐκ ἐκεῖνο. Οὐ γὰρ δι' οὕτω τὴν πρόνοιαν εἶναι δεῖ, ὥστε μὴδὲν ἡμᾶς εἶναι· πάντα δὲ οὔσης προνοίας καὶ μόνης αὐτῆς οὐδ' ἂν εἴη· τίνος γὰρ ἂν ἔτι εἴη; ἀλλὰ μόνον ἂν εἴη τὸ θεῖον.

[6.70] Καὶ μετ' ὀλίγα δὲ δείκνυσι τῶν ἀγαθῶν τὰ ἄθλα·

⁸⁹ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 7.

Majd számos efféle eszmefuttatás után Plótinosz arra int, hogy ne kívánjunk tökéletességet a kevert létezőkben, sem pedig elegyítetlen jót, és így szól:

Előzetes megjegyzés: amikor a keveredésben keressük a szépet, nem lehet elvárni, hogy mindenestül szép legyen, hanem annyiban, amennyiben e keveredésben szép lehet; szintúgy nem kereshetjük az elsőrendűeket a másodrendűekben, hanem mivel testtel is rendelkeznek, valamilyen testi befolyás is éri a mindenséget, így a Logosztól várható, hogy annyit fogadjon be a keveredésből, ami egyáltalán nem kevesbíti a jót.⁸⁹

Továbbá méltatlankodik azokkal szemben, akik nem akarnak harcolni az erényért, de elvárják Istentől a szabadítást, és ezt mondja:

Némelyek fegyvertelenek; a fegyveresek pedig uralkodnak. Nem volna helyes az Istentől, hogy ő harcoljon a küzdeni nem akarókért; a tapasztalat szerint a férfiasan küzdők szabadulnak meg a harcból, nem az imádkozók. Nem az imádkozók, hanem a szorgalmas munkások élvezik a termést; az egészségre ügyet sem vevők sem lesznek egészségesek; és ne bosszankodjunk, ha az alábbvaló emberek jobb terméshez jutnak, vagy ha az ő földművelésük általában sikeresebb. Továbbá nevetséges, hogy az emberek minden egyebet saját elgondolásuk szerint végezzenek az életben, még akkor is, ha az isteneknek nem tetsző módon teszik azt, és csupán az istenek szabadítsák meg őket, miközben semmit nem úgy tettek, ahogyan az istenek parancsolták nekik, hogy megszabaduljanak. Nyilván a halál jobb számukra, minthogy a mindenség törvényeinek akaratával ellentétesen éljenek. Így ha az ellenkezője történik, és a béke mindenféle ostobaság és gonoszság ellenére megmaradna, a gondviselés elhanyagolná feladatát, hiszen megengedné, hogy a gonosz uralkodjon. A gonoszok azonban az alattvalók gyávasága miatt uralkodnak: mert ez a jogos, és nem amaz. A gondviselésnek nem úgy kell léteznie, hogy bennünket semmissé tegyen. Ha minden gondviselés és csak gondviselés volna, akkor nem is létezne: hiszen akkor kiről kellene gondot viselnie? Semmi nem volna, csak az istenség.⁹⁰

Kevéssel odébb felmutatja a jók jutalmát:

⁹⁰ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 8.

Τοῖς μὲν γὰρ ἀγαθοῖς, φησι, γενομένοις ἀγαθὸν βίον ἔσσεσθαι καὶ κεῖσθαι καὶ εἰς ὕστερον τοῖς δὲ κακοῖς τάναντία. Κακοὺς δὲ γενομένους ἀξιοῦν ἄλλους αὐτῶν σωτήρας εἶναι ἑαυτοὺς προεμένους οὐ θεμιτὸν εὐχὴν ποιουμένων.

[6.71] Εἴτα καὶ περὶ τῶν ἄλλων ζῶων ὧδέ φησιν·

Ἐπεὶ καὶ τοῖς ἄλλοις ὅσα ἐλάττω ζῶα αὐτοῦ κόσμον γῆ φέροντα μέμφεται οὐδεὶς νοῦν ἔχων. Γελοῖον γὰρ εἶ τις μέμφοιτο ὅτι τοὺς ἀνθρώπους δάκναι, ὥς δέον αὐτοὺς ζῆν κοιμωμένους. Ἀνάγκη δὲ καὶ ταῦτα εἶναι· καὶ αἱ μὲν πρόδηλοι παρ’ αὐτῶν ὠφέλειαι, τὰς δὲ οὐ φανεράς ἀνεῦρε πολλὰς ὁ χρόνος, ὥστε μηδὲν αὐτῶν μάτην μηδὲ ἀνθρώποις εἶναι. Γελοῖον δὲ ὅτι καὶ ἄγρια πολλὰ αὐτῶν μέμφεσθαι, γινομένων καὶ ἀνθρώπων ἀγρίων.

[6.72] Καὶ μεθ’ ἕτερα δὲ πλείστα καὶ ταῦτα ἔφη·

Ἡμεῖς δέ, ὥσπερ οἱ ἄπειροι γραφικῆς τέχνης αἰτιῶνται, ὥς οὐ καλὰ χρώματα πανταχοῦ, ὁ δὲ ἄρα τὰ προσήκοντα ἀπέδωκεν ἐκάστῳ τόπῳ, ἢ εἶ τις δρᾶμα μέμφοιτο, ὅτι μὴ πάντες ἥρωες ἐν αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ οἰκέτης καὶ τις ἄγροικος καὶ φαύλως φθεγγόμενος· τὸ δὲ οὐ καλὸν ἐστίν, εἶ τις τοὺς χεῖρους ἐξέλῃ, καὶ ἐκ τούτων ξυμπληρούμενον.

[6.73] Καὶ πᾶσα δὲ ἡ διάλεξις, καὶ ἡ προτέρα καὶ ἡ δευτέρα, τούτων τῶν λόγων ἀνάπλεως. Ἐγὼ δὲ τὸ μῆκος φεύγων τὰ πλείονα παραλείψω· καὶ Ξενοφῶντι τῷ Σωκρατικῷ καὶ Ἐπικτήτῳ τῷ Στωϊκῷ καὶ ἄλλοις πλείοσι μάρτυσι δυνάμενος χρήσασθαι

⁹¹ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 9.

⁹² Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 9.

⁹³ Plótinosz, *Enneadész* III, 2, 11.

⁹⁴ A frígiiai Hierapoliszból származó Epiktétosz (Kr. u. kb. 55 – kb. 135) Nero testőrének egyik rabszolgájaként került Rómába, ahol Musonius Rufus sztoikus gondolkodó előadásait hallgatta. Felszabadulása után Domitianus császár száműzte Rómából. Élete hátralévő részét köztisztviselőként álló tanítóként élte le a Görögország ény. részén fekvő Nikopolisban. Írásait hűséges tanítványa, Flavius Arrianus adta ki *Epiktétosz beszédei* címmel. Διατριβαὶ Ἐπικτήτου (*Dissertationes ab Arriano digestae*). A nyolc könyvből álló mű fele csak töredékesen maradt fenn. Szintén Flavius Arrianus gondozásában jelent meg Epiktétosz 52 fejezetből álló *Kézikönyvecskéje* is, mely az erkölcsi irodalom gyöngyszemei közé tartozik. Epiktétosz úgy vélte, hogy minden ember tulajdonképpen beteg, a filozófus pedig

Akik jóvá lettek, mondja, azoknak jó életük lesz, mind a jelenben, mind a jövőben; a gonoszokkal ennek ellenkezője történik. Akik rosszá váltak, nincs joguk, hogy másoktól kiimádkozzák, hogy szabadítóik legyenek, és önmagukat háttérbe szorítsák.⁹¹

A többi élőlényről pedig a következőket mondja:

Továbbá, egyetlen értelmes lény sem panaszkodik a nála alacsonyabb rendű földi teremtményekre. Nevetséges is volna arra panaszkodni, hogy némely élőlény megharapná az embereket, mintha mindenkinek kötelező volna teljes nyugodtságban élnie. Ezeknek is szükségszerűen létezniük kell: előnyeik egy része nyilvánvaló, a nem nyilvánvalókat pedig megmutatja az idő; hiszen semmi nem létezik ok nélkül, még az emberek számára sem. Szintén nevetséges a vadságukra is panaszkodni, mikor vad emberek is léteznek.⁹²

Több más okfejtés után ezt is mondja:

Mi pedig úgy teszünk, mint a festészetben járatlanok: bíráljuk a festőt, hogy a színek nem mindenütt szépek, noha a művész minden helyre elosztotta a megfelelőt. Vagy panaszkodunk a drámára, mert abban nemcsak hőroszok vannak, hanem egy háziszolga vagy falusi ember is, aki közönségesen beszél. A dráma viszont nem jó, ha az alacsonyabb rendű szereplőket kivesszük belőle, hiszen általuk válik teljessé.⁹³

Plótinosz egész műve – mind az első, mind a második könyv – efféle gondolatokkal van tele. Én azonban kerülöm a hosszadalmasságot, és eltekintek a többitől. Igénybe vehetném a szókratikus Xenophón, a sztoikus Epiktétosz⁹⁴ és mások természetből vett érveinek tanúságait,

a lelkek orvosa. Tanításának alapvető üzenete az erkölcsös magatartásra vonatkozik. Így elsősorban az etikával foglalkozott, a logika kérdései kevésbé foglalkoztatták, a fizikáé pedig csak annyiban, amennyiben az megismertet Istennel. Vallja, hogy minden emberben van valami isteni. Vannak olyan dolgok, amelyek hatalmunkban vannak, és ezekre nézve kötelező a helyes erkölcsi magatartás. A tőlünk független dolgokhoz a bölcs ember közömbösen viszonyul. A világ javai csupán eszközök a mi kezünkben, mintegy kölcsönbe kaptuk azokat. A világtól önmagunkba kell vonulnunk, és tűrnünk kell a viszontagságokat. A szenvedélymentesség (*apatheia*) révén az ember úgy függetlenedik a külső körülményektől, hogy tudomásul veszi a sors irányító szerepét, és belenyugszik az adott körülményekbe. A sors ugyanis vezeti azt, aki követi, és vonszolja azt, aki

καὶ φυσικαῖς ἀποδείξεσιν οἷός τε ὢν διελέγξαι τῶν ἀπιστούντων τῷδε τῷ λόγῳ τὴν ἄνοιαν, ἀποχρῆν οἶμαι τὰ ξυνειλεγμένα εἰς γε τὴν τῆς ἀληθείας βεβαίωσιν.

[6.74] Ἐκεῖνο δὲ μόνον τοῖς εἰρημένοις προύργου προσθεῖναι νενόμικα, ὥς δήλου γε ὄντος, ὅτι προνοεῖ τῶν ὅλων ὁ ποιητής, ἄμαχος δῆπουθεν καὶ ἀναμφισβήτητος δέδεικται τῆς τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίας ὁ λόγος· ἔπρεπε γὰρ τῷ τὰ πάντα τεκταναμένῳ καὶ τοῖς μὴ οὔσι τὸ εἶναι δωρησαμένῳ μὴ παριδεῖν διολλυμένην τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν, ἥς ἕνεκεν τὰ ὀρώμενα κατεσκεύασεν ἅπαντα.

[6.75] Ἡ τε γὰρ γῆ τούτων ἐστὶν ἐνδιαίτημα, καὶ τὸν οὐρανὸν ὄροφον ἔχουσι· καὶ ἄῃρ καὶ θάλαττα καὶ ποταμοὶ καὶ πηγαὶ καὶ νεφῶν ὠδῖνες καὶ δρόσοι καὶ αὔραι, καὶ μέντοι καὶ φυτὰ κάρπιμά τε καὶ ἄκαρπα καὶ ζῶα χερσαῖά τε καὶ πτηνὰ καὶ νηκτὰ καὶ ἀμφίβια καὶ βοτανῶν γένη μυρία καὶ ὕλαι μεταλλικαὶ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων τὴν χρεῖαν προσφέρουσιν.

[6.76] Καὶ μὲν δὴ καὶ ἥλιος καὶ σελήνη καὶ τῶν ἀστέρων τὸ πλῆθος, διχῇ τὸν χρόνον διελόντες, ἴσως αὐτὸν διενείμαντο· καὶ ὁ μὲν φωτίζει τὴν ἡμέραν καὶ πρὸς ἐργασίαν καλεῖ, ἡ δὲ μετὰ τῶν ἄστρον τὴν νυκτερινὴν ἔλαχε δαδουχίαν.

[6.77] Οὐ τοίνυν παριδεῖν ὁ τοῦ παντὸς Κύριος ὑπέλαβε δίκαιον τὸν οὗ χάριν ταῦτα πάντα ἐγένετο ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας πολιορκούμενον καὶ ὥς δορίληπτον τῷ θανάτῳ παραδιδόμενον, καὶ διὰ τοῦτο τὴν ἀνθρωπείαν ὑπέδωκε μορφήν καὶ τὴν ἀόρατον τῇ ὀρωμένῃ κατεκάλυψε φύσιν, καὶ τὴν τε ὀρωμένην ἀναμάρτητον διεφύλαξε καὶ τὴν κεκρυμμένην ἀκήρατον διετήρησεν·

neki ellenszegül. Epiktétosz *Kézikönyvecskéjének* híres *színészhaszonlata* ugyanezt világítja meg: „Emlékezz arra, hogy színész vagy egy olyan drámában, amelyet a betanítója akar: ha rövidre szabja a szereped, rövid ideig, ha hosszúra, sokáig játszol. Ha a koldus szerepét osztja rád, azt is a természethez hűen alakítsd. Éppen úgy cselekedj, ha nyomorék, uralkodó vagy polgár szerepét osztja rád, mert a te kötelességed az, hogy a rád bízott szerepet szépen eljátszd; a szerep kiválasztása másra tartozik.” (*Kézikönyvecske* 17 – Sárosi Gyula fordítása).

⁹⁵ Az *oikonomia* – amint azt már jeleztük – Istennek az emberiség üdvösségére vonatkozó *házirendjét* jelenti. Öegyházi szóhasználatban a megváltás művére és Krisztus személyére vonatkozik: egyszerre jelenti a megváltást és a krisztológiát. A „Megváltó *oikonomiája*” kifejezés így a Fiú emberré válására utal.

⁹⁶ Amint azt a *Curatio* 1.23 és 4.64 kapcsán már jeleztük, Empedoklész nyomán Theodóréosz egyetért Mopszvesztiai Theodórosszal abban, hogy a világ az emberért teremtetett, akinek abban feladata van. Mopszvesztia egykori püspöke

amelyek megmutatják és megcáfolják a szavaimban kételkedők esztelenségét, de úgy vélem, az összegyűjtött szövegek elégségesek az igazság megerősítéséhez.

Csupán azt vélem hasznosnak hozzáfűzni az előbb mondottakhoz, hogy amennyiben a Teremtő gondot visel a világegyetemre, akkor a Megváltó munkájáról szóló tanítás⁹⁵ legyőzhetetlennek és kétség nélkülnek bizonyul. Méltatlan volna ugyanis a mindenség Alkotójához, aki léttel ajándékozta meg a nem-létezőket, hogy figyelmen kívül hagyja a pusztuló emberi természetet, amelyért az egész látható világot létrehozta.⁹⁶

A föld tulajdonképpen az emberiség lakhelye, az ég pedig a födelünk. A levegő, a tenger, a folyók, a források, a viharfelhők, a harmat, a hús szellők, a gyümölcsfák és a gyümölcsöt nem termő fák, a szárazföld, a levegő és a víz állatai, valamint a kételtűek, a számtalan növényfaj, a sokféle fém mind az emberi nem hasznát szolgálják.⁹⁷

Továbbá a Nap, a Hold és a számtalan csillag, amelyek kettéválasztják a folyó időt, azt egyenlőképpen választják két részre: a Nap bevilágítja a nappalt és munkára szólít bennünket, a csillagok között lévő Hold pedig éjszakai világosságot szolgáltat.⁹⁸

A mindenség Ura tehát nem tartotta helyesnek, hogy figyelmen kívül hagyja a bűn által ostromolt és mintegy hadizsákmányként a halál fogságába került emberi természetet, akiért mindezeket létrehozta. Éppen ezért emberi formát vett fel, és láthatatlan természetét láthatóba rejtve, a láthatót megőrizte a büntől, az elrejtettet pedig sértetlenül megtartotta.

szerint Isten az egész teremtett világot egyetlen szerves egészként alkotta meg (ἐν σῶμα τὴν σύμπασαν κτίσιν ἐποίησεν ὁ θεός), amelynek egyrészt látható és anyagi, másrészt láthatatlan és szellemi részei vannak. Az embert pedig ennek az egésznek a szeretetben összetartó erejévé rendelte (Καὶ δὴ πεποίηκεν αὐτὸν ὥσπερ τι φιλίας ἐνέχυρον τοῖς πᾶσιν). Theodórosz, *Fragmenta in Epistulam ad Romanos*, in K. Staab, *Pauluskommentar aus der griechischen Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt* (Münster: Aschendorff, 1933), 137.

⁹⁷ A fenti felsorolás szerves részét képezi az atyák írásmagyarázati hagyományának. Ld. pl. Baszileiosz, *Hexaémeron* (*A teremtés hat napja*) V, 6–10; Nazianzoszi Gergely, *Oratio* XVIII, 26.

⁹⁸ Vö. Khrüszosztomosz, *Hom. in Genesim* V, 9–12 és VI, 9.

[6.78] οὐτε γὰρ αὕτη τῶν τῆς σαρκὸς μετέλαχε παθημάτων, οὐτε ἡ σὰρξ τῶν τῆς ἀμαρτίας κηλίδων μετέσχηκεν. Πᾶστον μὲν γὰρ ἦν αὐτῷ καὶ δίχα τοῦ τῆς σαρκὸς προκαλύμματος πραγματεύσασθαι τῶν ἀνθρώπων τὴν σωτηρίαν καὶ βουλῇσει μόνῃ καταλῦσαι τοῦ θανάτου τὴν δυναστείαν καὶ τὴν τούτου μητέρα, τὴν ἀμαρτίαν, φροῦδον παντελῶς ἀποφῆναι καὶ τὸν παμπόνηρον δαίμονα, τὸν ταύτην ὠδίναντα, ἐξελάσαι τῆς γῆς καὶ παραπέμψαι τῷ ζῳῳ, ὃ γε μικρὸν ὕστερον αὐτὸν παραδώσειν ἠπείλησεν· ἀλλ’ οὐκ ἐβουλήθη τὴν ἐξουσίαν, ἀλλὰ τῆς προνοίας ἐπιδεῖξαι τὸ δίκαιον.

[6.79] Ὡσπερ γὰρ οὐρανόθεν διαλεχθῆναι τοῖς ἀνθρώποις δυνάμενος καὶ τοὺς ῥαστώνῃ ξυζῶντας δεδίξασθαι, τοῦτο μὲν οὐ πεποίηκεν, εἰδὼς οὐ χωροῦσαν τοῦτο τῶν ἀνθρώπων τὴν φύσιν, ἀλλ’ ὀλιγάκις μὲν ἐπεφάνη, ξυμμέτρους τοῖς ὁρῶσι τὰς ἐπιφανείας ποιούμενος, αἰεὶ δὲ δι’ ἀνθρώπων ἀνθρώποις καὶ νομοθετῶν καὶ παραινῶν διετέλεσεν, ὑπουργοῖς τῶν λόγων καὶ διακόνους χρώμενος τοῖς προφήταις. Οὕτω δὲ ὕστερον πᾶσιν ἀνθρώποις προσενεγκεῖν ἐθέλησας τὰ σωτήρια φάρμακα, οὐκ ἀγγέλοις ὑπηρεταῖς οὐδ’ ἀρχαγγέλοις ἐχρήσατο οὐδ’ οὐρανόθεν γεγνοτάτην καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ξύμμετρον ἀφῆκε φωνήν, ἀλλ’ ἐν μήτρᾳ παρθενικῇ τὴν ἀνθρωπείαν ἑαυτῷ περιπλήξας σκηνήν, προῆλθεν ἐκεῖθεν ἄνθρωπος ὁρώμενος καὶ Θεὸς προσκυνούμενος, ἐκ μὲν τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας πρὸ τῶν αἰώνων γεγεννημένος, ἐκ δὲ τῆς παρθένου λαβὼν τὸ φαινόμενον, πρόσφατος ὁ αὐτὸς καὶ αἰώνιος.

⁹⁹ Az antiochiai iskola tanítása szerint Krisztus két természetének tulajdonságai nem keverednek egymással. Ilyen értelemben fogalmazott a Theodóreosz által 431-ben szerkesztett, majd 433-ban elfogadott *Egységformula*, de az arra épülő 451-es *Kalcedoni Hitvallás* is.

¹⁰⁰ Vö. Theodóreosz, *Az Úr emberré válásáról* 18: „Az Isten-Igének testre sem lett volna szüksége, nem szorult rá! Pusztá parancsával is üdvözíthetett volna minket! Azt akarta azonban, hogy részünk legyen teljesítményében, ezért felvette a bűnös természetet, saját szenvedésével tette igazzá, megszabadította a bűn, a sátán és a halál nyomasztó súlyától, a mennyei dicsőségre méltatta, s a felvett emberi természet által egész emberi nemünknek megadta a szabadságot.” Háty János, *Az isteni és emberi természetéről: Görög egyházatyák* (Budapest: Atlantisz, 1994), II, 157 (Vanyó László fordítása).

¹⁰¹ Vö. Jn 1, 14: „Az Ige testté lett, és lakozott (= sátrat vert) miközöttünk.”

¹⁰² Vö. Theodóreosz, *Az Úr emberré válásáról* 23, *A Szűztől való, kimondhatatlan születés*: „Megkönyörült tehát a Teremtő veszélyben forgó és a halálnak kitett képmásán, lehajtotta az egeket és alászállott, nem a helyváltoztatás értelmében, hisz nem ment máshová, mert Ő tölti be a mindenséget, végtelen, határtalan és mindent kézben tart. [...] Az alászállást tehát leereszkedésnek kell felfognunk.

Sem az isteni természet nem vett részt a test szenvedélyeiben, sem a test nem keveredett a bűn szennyébe.⁹⁹ Hiszen egyszerű lett volna az Úr számára, hogy akár a test felöltése nélkül véghezvigye az emberiség megváltását, és pusztá akaratával megsemmisítse a halál birodalmát,¹⁰⁰ és annak anyját, a bűnt egyszer s mindenkorra eltüntesse, a leggonoszabb démont, a bűn keservének világra hozóját pedig eltörölje a föld színéről, és a mélység sötétségébe száműzze, amelynek nemsokára át is fogja adni őt. De Isten nem önnön hatalmának, hanem gondviselésének igazságosságát akarta felmutatni.

Hasonlóképpen a mennyből is szólhatott volna az emberiségnek, figyelmeztetve őket a könnyelmű élet veszélyeire, de mégsem cselekedte, tudván, hogy az emberi természet ezt nem képes elviselni. Ehelyett időnként nyilatkozott meg, és megjelenéseit hallgatóságához mérsékelte. Továbbá mindig törvényhozó és intő embereken keresztül fordult az emberekhez: a prófétákat szavainak munkásai-ként és szolgálóiként használta fel. Így miután minden ember számára el akarta hozni a megváltás orvosságát, nem angyalok vagy arkangyalok segítségét használta fel, és nem az egész emberiség számára méretezett mennyei hangon szólalt meg, hanem szűz anyaméhben ütötte föl emberi sátrát,¹⁰¹ ahonnan látható emberként és imádott Istenként jött elő, aki egyrészt az idők előtt az Atya lényegéből nemzetett, másrészt a Szűzből vette föl látható formáját, aki így egyszerre új és örökkévaló.¹⁰²

Lehajtotta tehát az eget, leereszkedett, kiválasztotta egy tiszta és jámborságban nevelkedett lánynak szűzi méhét, angyal által előre megüzente neki születésének és fogantatásának módját, elosztatta így a Szűz ijedelmét, beleköltözött és templomot készített magának. Elkészítette sértetlen, tisztaságos sátrát, és mivel az első ember a bűn szolgálatába szegődött, apa nélkül jött a világra, csupán anyja volt, tudniillik a föld: „Vette Isten a föld agyagát, s megalkotta az embert” (1Móz 2, 7). Ezért mondja Szent Pál is: „Az első ember földből való, földi, a második az Úr, mennyei” (1Kor 15, 47). Ezért vette Isten egyszülött Igéje egyedül a Szűztől alakjának eredetét és alkotta meg ezen a módon tiszta templomát, s egyesítve önmagával megszületett a Szűztől; fogantatásával nem oldotta meg a Szűz övét, születésével nem sértette meg, sőt épen és érintetlenül megőrizte: megvalósította ezt a nagy, kimondhatatlan csodát. Valóban nagyszerű, megmagyarázhatatlan s az értelem erejét felülmúló titok ez: fűrt sarjad a földből, s nincsen szőlővessző: kalász nő vetőmag nélkül; köntös készül fonál és munkás kezek nélkül; kenyér sül, de nem őrlés, munka és tűz révén, hanem titokzatos módon szűzi lisztből, s elborítja a világot.” (Vanyó László fordítása). Ld. Theodóreosz, *A gondviselésről* X, 15.

[6.80] Οὐ γὰρ ξυνέχεε τὰς φύσεις ἡ ἔνωσις οὐδὲ πεποίηκεν ὑπὸ χρόνον τῶν χρόνων τὸν ποιητὴν οὐδέ γε τὸ ἐν χρόνῳ γενόμενον ἀπέφηνε προαιώνιον, ἀλλ' ἑκατέρα φύσις μεμένηκεν ἀκραιφνῆς, ἡ μὲν τῶν τῆς φύσεως παθημάτων ἀνεχομένη, πείνης λέγω καὶ δίψης, ὕπνου καὶ κόπου καὶ σταυροῦ καὶ θανάτου, ἡ δὲ ἐνεργοῦσα τὰ θεῖα καὶ ξυνήθως θαυματουργοῦσα, βαδίζειν ἐπὶ θαλάττης σώματος πόδας παρασκευάζουσα καὶ πέντε ἄρτους κόρῳ πολλῶν χιλιάδων ἐξαρκέσαι κελεύουσα καὶ τὸν τότε πρῶτον γενόμενον οἶνον δωρουμένη τῷ γάμῳ καὶ τὰ πεπηρωμένα θεραπεύουσα σώματα, καὶ οὕς μὲν ἡ φύσις ἐν τῇ μήτρᾳ διαπλάττουσα παρέλιπεν ὀφθαλμοὺς πηλῷ δημιουργοῦσα, λόγῳ δὲ τὰ παρειμένα μέλη σφίγγουσα καὶ τοὺς τάφους ἀνοίγουσα καὶ τοὺς κειμένους καλοῦσα καὶ τρέχειν παρασκευάζουσα καὶ ἄλλα ποιοῦσα, ὅσα αἱ τῶν θείων εὐαγγελίων ἱστορίαι διδάσκουσιν.

[6.81] Εἰ δὲ ταῦτα μὲν θαυμάζετε καὶ Θεῷ γε πρόσφορά φατε εἶναι, ἀνάρμοστον δὲ τῆς οἰκονομίας καλεῖτε τὸν τρόπον, πρῶτον μὲν πάντολμόν τε καὶ μακρὸν τὸ τῆς τὰ πάντα τεκτενημένης σοφίας σοφωτέρους ἑαυτοὺς ἀποφαίνειν καὶ μὴ στέργειν τὰ ὑπ' ἐκείνης γινόμενα, ἀλλ' ὑπολαμβάνειν ἄμεινον ἐκείνης τὸ πρακτέον εὐρίσκειν. Ἐγὼ δὲ καὶ τοῦτο εὖ οἶδα, ὥς εἰ καὶ ἕτερον ἐμηχανήσατο θεραπείας τρόπον, κἀκείνῳ ἐνεμεσᾶτε ἂν δῆπουθεν· δυσάρεστοι γὰρ ὑμεῖς καὶ σκώπτειν μόνον εἰδότες τὰ τῆς θείας οἰκονομίας μυστήρια.

[6.82] Ἐπειδὴ δὲ τῆς σοφίας τὴν ἄβυσσον νικᾷ ταῖς ἐπινοίαις νεανιεύεσθε, δείξατε δὴ ὑμεῖς τῆς ἡμετέρας σωτηρίας ἀμείνονα μηχανήν. Ἀλλ' οὐκ ἂν ἐπιδείξαι δυνήσαισθε. Τοσαύτη γὰρ ἐχρήσατο

¹⁰³ Szerzőnk tehát nem osztja Órigenésznek a lelkek, és azon belül Krisztus emberi lelkének preegzisztenciájára (az idők és a világ teremtése előtti létezésére) vonatkozó gondolatát. Vö. Órigenész, *De principiis* II, 6, 3: „Isten egyszülött Fia [...] az írás szava szerint mindent megteremtett, s mindazt, amit megteremtett, szereti is. [...] Úgy adott láthatatlanul részt önmagából minden értelmes teremtménynek [*rationalibus creaturis*], hogy mindegyikük akképp részesedett benne, amennyire az iránta való szeretet érzése megvolt benne. Mivel a szabad választás képessége [*liberi arbitrii facultate*] folytán a lelkek között mindenféle eltérések és különbözőségek voltak, egyesek hevesebb, mások lanyhább és csekélyebb szeretetet tanúsítottak Teremtőjük irányában, az a lélek [*illa anima*], melyről Jézus azt mondta: ‘senki sem veszi el tőlem lelkemet’ [Jn 10,17–18] a teremtés kezdetétől fogva [*ab initio creaturae*], s később is elválaszthatatlanul [*inseparabiliter*] és különíthatetlenül [*indissociabiliter*] vele volt, s hasonlóképp Isten Bölcsességével [*Sapientiae*] és Igéjével [*Verbo*], az Igazsággal [*Veritati*] és az igazi Világossággal [*Luci verae*],

Az egyesülés nem keverte össze a két természetet; sem az idők Teremtőjét nem vetette az idő hatalma alá, sem az időben született emberi természet nem tűnt úgy, mintha már az idők előtt létezett volna,¹⁰³ hanem mindkét természet megmaradt a maga elegyítetlen tisztaságában. Egyrészt az emberi oldal befogadja a természet szenvedéseit, ti. az éhséget, szomjúságot, fáradtságot, kimerültséget, a keresztet és a halált. Másrészt az isteni természet elvégzi az isteni cselekedeteket: természetes módon tesz csodákat, képessé teszi az emberi lábakat, hogy a víz színén járjanak,¹⁰⁴ öt kenyérrel jóllakat több ezer embert,¹⁰⁵ és az előzőleg létrehozott borral ajándékozza meg a násznépet.¹⁰⁶ Meggyógyítja a tehetetlenné vált testeket,¹⁰⁷ és amit a természet az anyaméhben elmulasztott, ő sárból alkot szemeket¹⁰⁸; szavával megerősíti a lankadt végtagokat,¹⁰⁹ megnyitja a sírokat és előszólítja az eltemetetteket,¹¹⁰ képessé teszi őket a szaladásra, és megtesz minden egyebet, amelyekről a szent evangéliumok beszámolnak.¹¹¹

Ha pedig csodálkoztok ezeken, és Isten ajándékainak mondjátok őket, viszont az üdvrend módját diszharmonikusnak nevezitek, mindenekelőtt merész és őrült dolog önmagatokat bölcsőbbeknek tartani a mindenséget létrehozó Bölcsességnél, elégedetlenkedni az általa létrehozottakban, és úgy vélekedni, hogy a jelenlegi működési módnál jobb is elképzelhető. Jól tudom én ezt, hiszen ha más gyógymodot alakított volna ki, azt is szintúgy becsmérelnétek. Hiszen elégedetlenek vagytok, és csak az isteni üdvrend titkainak gúnyolásával törődtek.

De ha úgy gondoljátok, hogy a Bölcsesség mélységét meghaladó tervekkel állhattok elő, mutassatok a mienknél jobb megváltási tervet. Ilyet azonban nem vagytok képesek felmutatni. Isten olyan

és ezt az egészet egészen befogadva [*tota totum recipiens*] átváltozott fényességévé és ragyogásává, s elsőként lett vele egy szellem [*facta est cum ipso principaliter unus spiritus*], ahogy az apostol az őt utánozóknak ígérte, midőn így szólt: ‘aki az Úrhoz csatlakozik, egy szellem lesz vele’ [1Kor 6, 17].” (Somos Róbert fordítása).

¹⁰⁴ Mt 14, 25; Mk 6, 48; Jn 6, 19.

¹⁰⁵ Mt 14, 15skk; Mk 6, 35skk; Lk 9, 12skk; Jn 6, 5skk.

¹⁰⁶ Jn. 2, 1–11.

¹⁰⁷ Mt 12, 10skk; Mt 15, 29 skk; Mk 3, 1skk; Lk 6, 6; Lk 13, 11skk.

¹⁰⁸ Jn 9, 1skk.

¹⁰⁹ Mt 9, 2 skk; Mk 2, 3skk; Lk 5, 18skk.

¹¹⁰ Jn 11, 1skk.

¹¹¹ Vö. Euszebiosz, *Praep. ev.* XV, 15, 6; Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 3, 20.

φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ, ὥς ἀπιστεῖσθαι παρ' ὑμῶν καὶ τῶν παραπλησίων ὑμῖν, ὅτι δὴ ὁ μονογενὴς τοῦ Θεοῦ υἱός, ὁ πρὸ τῶν αἰώνων Θεὸς Λόγος, ὁ τῶν ὅλων δημιουργός, τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν λαβὼν ἐνὶ θνήσκῃ καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπραγματεύσατο σωτηρίαν.

[6.83] Καίτοι καὶ τοὺς ἰατροὺς ἐκείνους θαυμάζετε, οἳ οὐκ ἄλλοις προσφέρειν τὴν θεραπείαν κελεύουσιν, ἀλλ' αὐτοὶ τῆς ἀμπεχόνης γυμνούμενοι καὶ τὸν χιτωνίσκον διαζωσάμενοι τὸν σίδηρον μεταχειρίζουσι καὶ τὴν τομὴν ἐπιφέρουσι καὶ δυσοσμίας ἀνέχονται καὶ τοῦ ἰχῶρος δέχονται τὰς ῥανίδας καὶ καταιονῶσι τῇ σπογγίᾳ καὶ τὰ φάρμακα ἐπιπάττουσι καὶ τὰλλα δρῶσιν, ὅσα τῆς ἱατρικῆς τέχνης ὁ νόμος διαγορεύει.

[6.84] Καὶ μέντοι καὶ τοὺς βασιλέας ἐκείνους θαυμάζειν τε καὶ εὐφημεῖν φίλον ὑμῖν, οὐ τοὺς ἐν τοῖς βασιλικοῖς τρεφομένους θαλάμοις καὶ χλιδῆς παντοίας ἀπολαύοντας, ἀλλὰ τοὺς προκινδυνεύειν τῶν ὑπηκόων ἀνεχομένους καὶ στρατιωτικὴν περιβαλλομένους σκευὴν καὶ πρὸ τῆς φάλαγγος ἀριστεύοντας.

[6.85] Εἰ δέ φατε· τί δήποτε μὴ πάλαι τοῦτο δέδρακε τῶν ὅλων ὁ ποιητής; ἐπιμέψασθε καὶ τοῖς ἰατροῖς, ὅτι ἔσχατα φυλάττουσι τῶν φαρμάκων τὰ ἰσχυρότερα· τοῖς γὰρ ἡπίοις πρότερον κεχρημένοι, τὰ δυνατώτατα προσφέρουσιν ὕστατα.

[6.86] Τοῦτο δὴ καὶ ὁ πάνσοφος πεποίηκε τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ἱατρός. Πολλὰ γὰρ δὴ καὶ διάφορα προσενεγκὼν φάρμακα, διὰ μὲν τῆς κτίσεως καὶ τῆς φύσεως πᾶσιν ἀνθρώποις, διὰ δὲ νόμου καὶ προφητῶν Ἑβραίοις, ὕστερον τὸ παναλκὲς τοῦτο καὶ σωτήριον προσενήνοχε φάρμακον καὶ τὴν νόσον ἐξήλασεν.

[6.87] Καὶ μαρτυρεῖ τῷ λόγῳ τὰ πράγματα, γῆ καὶ θάλαττα τῆς προτέρας ἀγνοίας ἀπηλλαγμένοι, πεπαυμένοι τῶν εἰδώλων ὁ πλάνος, τῆς ἀγνοίας ὁ ζόφος ἐληλαμένος, τοῦ τῆς γνώσεως φωτὸς αἱ ἀκτῖνες τὴν οἰκουμένην ἐμπλήσασαι, Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι καὶ βάρβαροι τὸν ἐσταυρωμένον θεολογοῦντες καὶ τοῦ σταυροῦ τὸ σημεῖον γεραίροντες καὶ ἀντὶ τῶν πολλῶν καὶ ψευδωνύμων θεῶν τῇ Τριάδι λατρεύοντες, τὰ τῶν δαιμόνων τεμένη φροῦδα γεγεννημένα,

¹¹² Szerzőnk apologetikai érvelésében központi helyet foglal el Krisztus emberré válásának gondolata, hiszen ez az emberiség megváltásának kulcspillanata. A 431-es efézusi zsinat előtt írt műve, *Az Úr emberré válásáról* is ezt tükrözi. Vö. *Curatio* 10.93.

mértékű emberszeretetet tanúsított, amelyben ti és a hozzátok hasonlóké kétkednek, miszerint Isten egyszülött Fia, az idők előtti Isten-Ige, a világegyetem alkotója fölvette az emberi természetet, emberré lett, és véghezvitte a mi üdvösségünket.¹¹²

Mindemellett persze ti is csodáljátok azokat az orvosokat, akik nem csupán előírják a gyógymódot mások számára, hanem ők maguk levetik a felsőruhájukat, feltűrik az ingük ujját, megragadják a szikét, elvégzik a vágást, miközben eltűrik a bűzt, kicsorgatják a nedveket, szivaccsal borogatják a sebet, ráhintik a gyógyszert, és megcselekszik mindazt, amit a gyógyítás tudományának szabálya előír.

Továbbá nagy előszeretettel csodáljátok és magasztaljátok azokat a királyokat, akik nem vonulnak vissza királyi lakosztályaikba, hogy élvezzék a mindenféle fényűzést, hanem osztoznak alattvalóik nélkülözéseiben, felöltik harci vértjeiket, és bátran járnak hadirendbe állt seregük élén.

Ha pedig azt mondanátok: a világegyetem Teremtője miért nem intézkedett így már régtől fogva?¹¹³ – hát jussanak eszetekbe az orvosok, akik a legkeményebb gyógymódokat a végső esetekre tartogatják. Először a szelídebbeket alkalmazzák, a leghatékonyabbakkal pedig a legvégén hozakodnak elő.

Jövendölés és beteljesedés

Nyilván ezt cselekedte a mi lelkeink legbölcsebb orvosa is. Hiszen sok és különböző gyógymódot alkalmazott: felhasználta a teremtést és az emberi természetet mindenki, a törvényt és a prófétákat pedig a héberek esetében, végül pedig előhozta eme diadalmas és üdvözítő gyógyszert, és elűzte a betegséget.

A tények is igazolják az elmondottakat: a föld és a tenger felszabadítottak korábbi tudatlanságukból, megszűnt a bálványok tévelygése, eltűnt a tudatlanság sötétsége, az ismeret világosságának sugarai pedig betöltik a lakott világot. Görögök, rómaiak és barbárok Istenként beszélnek a megfeszítettéről, tisztelik a kereszt jelét, és a sok hamisnevű isten helyett a Szentháromságot imádják. A daimónok szentélyei romkuká lettek, a bálványok oltárai alapjaikig leromboltattak; mindenütt

¹¹³ Az Úr emberré válásának viszonylagosan kései időpontjához ld. Theodóréosz, *A gondviselésről* X, 44. Vö. Augustinus, *A szentek eleve elrendeléséről* 9.

οἱ βωμοὶ τῶν εἰδώλων ἐκ βάθρων ἀνεσπασμένοι, ἐκκλησίαι περιφανεῖς πανταχῇ δεδομημέναι, ἐν πόλεσιν, ἐν κόμαις, ἐν ἀγροῖς, ἐν ἐσχατιαῖς σηκοὶ μαρτύρων εἰς κάλλος ἐξειργασμένοι, ἀσκητῶν καταγωγαὶ τὰς τῶν ὁρέων κορυφὰς ἀγιάζουσαι καὶ τὰς ἀοικήτους ἐρήμους οἰκίζουσαι.

[6.88] Ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν οἰκονομίας τὸ θεοπρεπὲς ἐπιδείκνυσι, μαρτυροῦσι δὲ καὶ αἱ παλαιαὶ προφητεῖαι τοῖς εὐαγγελίοις ἀλήθειαν. Αἱ μὲν γὰρ τὴν τούτων ἔχουσι πρόρρησιν, τὰ δὲ τῆς προρρήσεως ἐπιδεικνύει τὸ τέλος. Καὶ οἱ μὲν προεῖπον τῆς παρθένου τὴν γέννησιν, οἱ δὲ διδάσκουσι τὴν τῆς προφητείας ἀλήθειαν· οἱ μὲν προεθέσπισαν τὸν σταυρόν, οἱ δὲ δεικνύουσι τὸν σταυρόν· οἱ μὲν προεῖπον τὰ θαύματα, οἱ δὲ ἱστοροῦσι τὰ θαύματα.

[6.89] οἱ μὲν ἐχρησμάδισαν τῆς οἰκουμένης τὴν σωτηρίαν, ἡμεῖς δὲ τῶν χρησμάτων ἐκείνων θεωροῦμεν τὸ τέλος· ἐκεῖνοι τὴν Ἰουδαίων καὶ ἀπιστίαν καὶ πανωλεθρίαν προαπήγγειλαν, ἡμεῖς δὲ αὐτῶν καὶ τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν διασπορὰν καὶ τὴν δουλείαν ὁρῶμεν.

[6.90] Ἐγὼ δέ, εἰ μὴ τῷ μήκει τοῦ λόγου καὶ ὑμᾶς καὶ τοὺς εἰς ὕστερον ἐντευξομένους ἀποκναίσειν ἐτόπαζον, καὶ αὐτὰς ἂν ὑμῖν τῶν θεσπεσίων προφητῶν τὰς προρρήσεις παρέθηκα, ἵνα ἀκριβέστερον διὰ τῶν πραγμάτων ἐμάθετε τὴν τῶν ῥημάτων ἀλήθειαν· ἐπειδὴ δὲ τοῦτο με ποιεῖν οὐκ ἔῃ τῶν εἰρημένων τὸ πλῆθος, ἀξιῶ ὑμᾶς, ὧ ἄνδρες, καὶ ταῖς προφητεῖαις πιστεῦσαι καὶ τῶν πραγμάτων ἐπακοῦσαι βοῶντων καὶ πεισθῆναι δέ γε Εὐριπίδῃ τῷ τραγωδοποιῷ ἐν Οἰνομάῳ λέγοντι·

τεκμαιρόμεσθα τοῖς παροῦσι τάφανές,

καὶ πάλιν ἐν Φοίνικι·

τάφανές τεκμηρίοισιν ἐοικότως ἀλίσκεται.

[6.91] Εἰ δὲ οὐκ ἀξιοχρεῶς ὑμῖν εἰς μαρτυρίαν τῆς τραγωδίας ὁ ποιητής, Ὑπερίδου τοῦ ῥήτορος ἐπακούσατε λέγοντος·

¹¹⁴ Ld. W. E. Kaegi, 'The Fifth-Century Twilight of Byzantine Paganism', *Classica et Mediaevalia* 27 (1966), 243–75.

¹¹⁵ Euripidész, *Oinomaosz*, 574. töredék. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 18. A mítosz szerint Oinomaosz, Hippodamia apja és Arész fia, a Peloponnészosz nyugati részén fekvő Pisa királya volt, aki Euripidész *Iphigeneia Tauriszbán* című drámája szerint két nemzedékkal a trójai háború előtt élt, és így ő az Atreidák

gyönyörű templomok épültek: városokban, falvakon, mezőkön; a távoli helyeken a vértanúk szép emlékművei emelkednek. Az aszkéták nyugvóhelyei megszentelik a hegycsúcsokat, és benépesítik a lakatlan pusztaságokat.

Ezek és az ezekhez hasonló események igazolják a mi Megváltónk üdvrendjének isteni jellegét.¹¹⁴ A régi próféciák is az evangéliumok igazságáról tesznek biznyságot. Emezek ugyanis megjövendölik az evangéliumok eseményeit, az evangéliumok pedig felmutatják a jövendölés beteljesedését. A próféták megjósolták a szűztől való születést: az evangéliumok pedig tanítják a próféciák igazát; ők megjövendölték a keresztet, az evangéliumok felmutatják azt. Amazok megjósolták a csodákat, emezek pedig beszámolnak a csodákról.

A próféciák előre hirdették a világ megváltását, mi pedig szemlélhetjük e jövendölés beteljesülését. Ők előre jelezték mind a zsidók hitetlenségét, mind a teljes pusztulásukat: mi pedig egyaránt látjuk az ő hitetlenségüket, szétszórásukat és szolgaságukat.

Ha nem tartanék attól, hogy beszédem hosszúságával elriasztalak a próféciáktól benneteket és azokat, akik később bukkannak rájuk, ide illesztettem volna számotokra az ihletett próféták saját jövendöléseit, hogy a tények alapján még világosabban ismerjétek meg az elmondottak igazságát. De mivel a mondandóm terjedelme ezt nem engedi meg, kérlek titeket, ó férfiak, hogy higgyetek a próféciáknak, hallgassatok a kiáltó tényekre, és győzzön meg benneteket a tragédiaköltő Euripidész, aki így szól az *Oinomaoszban*:

A láthatók által értesülünk a láthatatlanról.¹¹⁵

És újfent a *Phoinixben*:

A láthatatlant hasonlóképpen a biztos jelekből ismerjük fel.¹¹⁶

Ha pedig a tragédiaköltő számotokra nem hitelre méltó tanú, akkor hallgassatok Hüperidészre, a szónokra, aki így szól:

(Agamemnón és Menelaosz) dédapja. Pisa városához tartozott egyébként az ókori olümpiai játékok színhelye, Olümpia is.

¹¹⁶ Euripidész, *Phoinix*, 811. töredék. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 18.

Ἄ δ' ἐστὶν ἀφανῆ, ἀνάγκη τοὺς διδάσκοντας τεκμηρίοις καὶ τοῖς εἰκόσι ζητεῖν.

Καὶ Ἰσοκράτης δέ – τῶν ἐνδόξων δὲ καὶ οὗτος ὁ ῥήτωρ – ξύμφωνα περὶ τούτου γέγραφεν·

Δεῖ, γάρ φησι, τὰ μέλλοντα τοῖς προγεγενημένοις τεκμαίρεσθαι.

Ἀλλὰ γὰρ καὶ Ἀνδοκίδης, εἷς δὲ τῶν δέκα καὶ οὗτος·

Χρή, φησι, τεκμηρίοις κεχρηῆσθαι τοῖς προγεγενημένοις περὶ τῶν μελλόντων.

[6.92] Ἐπειδὴ γὰρ τῆς τῶν λόγων εὐεπείας ἐξήρησθε, ἐντεῦθεν ὑμῖν τὰς ἀποδείξεις προσενηνόχαμεν, ἵνα καὶ δι' ἐκείνων ποδηγηθέν-

¹¹⁷ Hüperidész, 195. *töredék*. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 18. Hüperidész (Kr. e. kb. 390–322) athéni beszéd- és szónoklatíró volt, egyike annak a tíz attikai szónoknak, akikről a Bizánci Arisztophanész és Szamothrakéi Arisztarkhosz által a Kr. e. III. században összeállított *Alexandriai Kánon* is megemlékezik. Hüperidész Iszokratésztől tanulta a szónoklatírást. Kr. e. 360-ban árulásért perbe fogta Autoklészt. A 358 és 355 közötti polgárháború idején – amely a második athéni birodalom és ellenfelei (Khiosz, Rodosz, Kósz és a független Büzantion) között folyt – megvádolta Arisztophont és Philokratészt. II. Philipposz makedón királlyal (a későbbi Nagy Sándor édesapjával) szemben Démoszthenészt támogatta, de támogatását visszavonta, miután Démoszthenészre – a fiatal Harpalosznak, Nagy Sándor gyermekkori barátjának üzelmei miatt – hűtlen közpénzkezelésért vádat emeltek. Démoszthenész száműzetése után (Kr. e. 324-ben) Hüperidész lett a hazafias párt vezetője. Nagy Sándor halála után a makedón uralom elleni harcra buzdította az athéniakat. Beszédei komoly mértékben hozzájárultak a lamiai háború (Kr. e. 323–322) kitöréséhez, amelyben Athén, Aitólia és Thesszália közösen lázadtak fel a makedón birodalom ellen. Miután a krannóni csatában a makedón seregek legyőzték az athéniakat és szövetségeseiket, az athéni makedón-pártiak halálra ítélték Hüperidészt és a többi szónokot. Hüperidész Aiginába menekült, de elfogták Poszeidón templomában. Kivégzését követően testét elszállították Antipatrosz makedón tábornokhoz, majd visszavitték Athénba és eltemették. Hüperidésznek összesen 77 beszédet tulajdonítottak, melyek közül 25-nek a hitelességét már a kortársak megkérdőjelezték. Legtöbb beszédének egyik kéziratát még Mátyás király könyvtárában őrizték, de Buda várának 1541-es török elfoglalása során megsemmisült. 1847-ben, 1856-ban, majd 2002-ben fedeztek fel újabb, Hüperidész beszédeit tartalmazó kéziratokat. Ld. Natalie Tchernetska, 'New Fragments of Hyperides from the Archimedes Palimpsest', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 154 (2005), 1–6. Szónoki stílusa könnyed és humoros volt, dikciója közvetlen, beszédszerkesztése egyszerű. Különösen a finom kifejezőmód, az elegancia és az elmés megfogalmazások jellemezték. Ugyanakkor a hallgatóság sokkolásától sem riadt vissza: amikor Phrünet, a híres athéni hetérát – aki Hüperidész szeretője is volt – főbenjáró bűnvádi perben kellett megvédenie, és látta, hogy a bírák nem hajlanak a felmentő ítélet felé, lerántotta

Szükséges, hogy a tanítók biztos jelek és hasonlatok alapján kutassák azt, ami nem látható.¹¹⁷

Iszokratész pedig – aki maga is nagytekintélyű szónok volt – a fentiekkel egybehangzóan ezt írja:

A jövődő dolgokra a múltbélielkből kell következtetnünk.¹¹⁸

Továbbá Andokidész, a tízek egyike, ezt is mondta:

A jövődő dolgok megismeréséhez a múltbéli biztos jeleket kell felhasználni.¹¹⁹

Mivel ragaszkodtok az ékesszóláshoz, ebből a műfajból hoztunk hát számotokra bizonyítékokat, hogy ezek vezessenek el titeket az igazsághoz, és látva a mi Istenünknek és Megváltónknak a tények

Phrüne ruháját. A nő meztelen keblét látva a bírák „szánalomból” mentették fel, mondván, hogy nem ítélik halálra „Aphrodité prófétáját és papnőjét”. Ld. Naukratiszi Athénaiosz, *A lakomázó szofisták* (Δειπνοσοφισταί) XIII, 590.

¹¹⁸ Iszokratész, *Panegyricus* 141. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 18. Iszokratész (Kr. e. 436–338), Hüperidész mestere a negyedik helyet foglalja el a tíz attikai szónok sorában. Athéni retorikai iskolája mellett államférfiként is komoly hatást gyakorolt a korabeli társadalomra. Többek között Protagorász és Gorgiasz tanítványa volt, de kapcsolatba került Szókratésszel is. 404-ben befejeződött a peloponnészoszi háború, melynek során Theodórosz, Iszokratész édesapja elveszítette egész vagyonát, fuvolakészítő üzemével együtt. A harminc türannosz egy évig tartó uralma elől Iszokratész Khiosz szigetére menekült, de ott nem tudta beindítani szónoki iskoláját. Miután 403-ban visszaállították az athéni demokráciát, hazatért, és törvényszéki beszédek írásával tartotta fenn magát. 392-től 351-ig ismét szónoki iskolát vezetett Athénban, miközben feleségül vette Hippiasz szofista filozófus özvegyét, Plathanét, és örökbe fogadta fiukat, Aphareoszt, aki egyben a retoriskola hallgatója is volt. II. Philipposz makedón uralkodó Kr.e. 338-ban a khairóneiai csatában legyőzte az athéni-thébai szövetséges hadsereget, és kiterjesztette uralmát a görög városállamokra. Iszokratész e vereség után néhány nappal halt meg, állítólag úgy, hogy saját kezével vetett véget életének.

¹¹⁹ Andokidész, *A békéről* 2; Alex. Kelemen, *Sztrómata* VI, 2, 18. Andokidész (Kr. e. 440–390) athéni arisztokrata és államférfi volt, a tíz attikai szónok egyike. Életének legismertebb epizódja a 415-ben kitört botrány: állítólag néhány fiatalember egyik éjjel megcsonkította Hermész isten szobrait, és részben fölfedték Démétér titkos rítusait és misztériumait. A közfelháborodás miatt Andokidésznek el kellett hagynia Athént. Két fennmaradó beszéde száműzetésével kapcsolatos: az egyikben visszatérését kéri, a másikban pedig egy újabb száműzetés ellen érvel. Minden beszédét maga mondta el: nem tudunk arról, hogy másoknak írt volna beszédet, mint pl. Iszokratész, aki saját gyenge orgánuma és esetlen testtartása miatt tartózkodott a nyilvános szónoklástól. Andokidész beszédei az első fennmaradt politikai szónoklatok, hiszen elődje, Antiphón szónoklataiból csupán töredékek maradtak fenn.

τες πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ διὰ τῶν πραγμάτων κηρυττομένην ὁρῶν-
τες τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν, καὶ τὸν περὶ τῆς
οἰκονομίας ἀσπάσησθε λόγον καὶ τῆς ἀξιεράστου καὶ τριποθήτου
μὴ διαμάρτητε σωτηρίας.

által hirdetett megjelenését, örömmel fogadjátok az üdvrendről szóló
beszámolót, illetve el ne essetek a leghőbb szeretetre méltó és
háromszorosán óhajtott üdvösségtől.

Περὶ θυσιῶν

[7.1] Φιλοπαίγμονες ὥς ἐπίπαν καὶ φιλογέλωτες τῶν ἀνθρώπων οἱ πλείστοι· καὶ θυμῆρης αὐτοῖς οὐχ ὁ σπουδαῖος καὶ ξύντονος, ἀλλ' ὁ ὑγρὸς καὶ ἀνειμένος βίος. Ὅθεν δὴ καὶ ῥᾶστα κεκράτηκεν αὐτῶν ὁ παμπόνηρος δαίμων. Οὐ γάρ τοι τὴν ὀρθιον ἐκείνην καὶ στενὴν καὶ τραχεῖαν καὶ δύσπορον καὶ προσάντη βαίνειν ἐκέλευσεν, ἀλλὰ τὴν πρηνὴ καὶ κατάντη καὶ λείαν καὶ εὐπορον.

[7.2] Οὐδὲ γὰρ σωφροσύνης αὐτοὺς καὶ δικαιοσύνης ἐπιμελεῖσθαι προσέταξεν, ἀλλ' ἀκολασταίνειν αὐτοὺς ἀδεῶς καὶ ἀσελγαίνειν καὶ πᾶσαν τολμᾶν ἀνέδην παρανομίαν ἐπέτρεψεν. Τῷ τοι καὶ μάλα ῥαδίως τοὺς πλείστους ἐξηνδραπόδισεν. Τό τε γὰρ ἐπίπονον τῆς ἀρετῆς ἀποφυγάνοντες καὶ τῶν θείων νόμων τοὺς ἰδρωτάς διαδιδράσκοντες, ἠυτομόλησαν εὐπετῶς πρὸς τὸν τὰ ῥᾶστα καὶ θυμῆρη νομοθετοῦντα.

[7.3] Τόνδε δὴ οὖν τὸν τρόπον αὐτοὺς δουλωσάμενος, πρῶτον μὲν τὰς περὶ τοῦ Θεοῦ τῶν ὄλων, αἷς ἡ φύσις αὐτοῖς ἐξ ἀρχῆς ἐνέγραψεν, ἐξήλειψε δόξας· ἔπειτα δὲ τὰ πονηρὰ τῶν ψευδωνύμων θεῶν ἐξεπαίδευσεν δόγματα καὶ τὸν πολὺν τῶν οὐκ ὄντων ὄμιλον ἀντὶ τοῦ ὄντος ἐδίδαξε προσκυνεῖν, ταύτην ὑποβάθραν καὶ κρηπίδα τῆς διεφθαρμένης προκαταβαλλόμενος βιοτῆς.

[7.4] Ἐπειδὴ γὰρ πλημμελοῦντες οἱ ἄνθρωποι δάκνονται κεντεῖ γὰρ αὐτοὺς ὁ λογισμὸς ἐνδοθεν καὶ οὐκ ἐξ τῆς ἀμαρτίας ἀκραίῃ μείναι τὴν ἡδονήν, ἀλλ' ὀδύνη ταύτην πικροτάτη κεράννυσιν· καὶ τοῦτο ἴδοι τις ἂν πάσχοντα καὶ τὸν νεκροσυλίαν καὶ τὸν μοιχείαν τολμῶντα, καὶ μέντοι καὶ τοιχωρύχον καὶ λωποδύτην καὶ τὸν προδότην καὶ τὸν ἄλλο τι τῶν ἀπειρημένων δρῶντα, τοιόνδε φάρμακον αὐτοῖς ἀναλγησίας ὁ τῆς κακίας ἐμηχανήσατο σοφιστής.

[7.5] Περὶ γὰρ δὴ τῶν καλουμένων θεῶν πονηρὰς αὐτοὺς ἐξεπαίδευσεν δόξας· ἀκολάστους γὰρ αὐτοὺς ἀπέφηνε καὶ λαγνιστάτους

¹ Vö. Mt 7, 13–14, továbbá a *Didakhé* 5-ben, illetve az ún. *Barnabás-levél* 18, 1 és 20, 2 között található két útról szóló tanítással. Xenophón leírása szerint Héraklész számára is az Erény és a Gonoszság jelenik meg a keresztnél, két nő képében (Xenophón, *Memorabilia* II, 1, 21–34. Ld. még Lactantius, *Divinae institutiones* (*Isteni tanítások*) VI, 3: „Két út van, Constantinus császár, melyeken az emberi életnek szükségszerűen haladnia kell, az egyik az égbe visz, a másik pedig a pokorra taszít. Ezekről a költők is szóltak verseikben, a filozófusok pedig értekezéseikben.” (Dér Katalin fordítása)

Hetedik könyv: Az áldozatokról

Az ördög elfojtja a bálványimádók erkölcsi érzékét

Az emberek többsége szereti a szórakozást, és szeret nevetni: örömeiket nem a komoly, fegyelmezett, hanem a nyugodt és kényelmes életben lelik. Ezért történhet meg, hogy a velejéig gonosz démon ilyen könnyedén nyeri meg őket magának. Mert nem azt parancsolja meg nekik, hogy az emelkedő, keskeny, egyenetlen és fárasztó kapaszkodón járjanak, hanem a lefelé menő, lejtős, sima és könnyen járható úton.¹

Nem írja elő számukra azt sem, hogy ügyeljenek a józanságra és az igazságosságra, hanem a korlátlan szabadosság, dőzsölés és mindenféle erkölcstelenség felé hajlítja őket. Ezért tudta olyan könnyen rabszolgasorba taszítani a többséget.² Mivel az emberek menekülnek az erkölcs nehézségeitől, és elfutnak az isteni törvények verejtékes útjáról, így könnyűszerrel ahhoz pártolnak, aki az enyhébb és kellemesebb törvényt kínálja.

Az ekként rabszolgasorba taszítottakból az ördög először azokat a gondolatokat irtotta ki, amelyeket a természet a világegyetem Istenéről a kezdetektől fogva beléjük vésett. Ezek után ránevelte őket a hamisnevű istenek gonosz tanításaira, és arra oktatta őket, hogy a nem-létezők nagy tömegét imádják az Egyetlen Létező helyett. Ezzel helyezte le a zuhlott élet alapkövét.

Ha az emberek hibát követnek el, büntudatuk van. A lelkiismeretük mardossa őket belülről, és nem engedi, hogy a bűnt maradéktalanul kiélvezzék, hanem keserű fájdalommal ötvözi azt. Ez a szenvedés látható azon, aki kirabolt egy sírt, házasságtörésre vetemedett, sőt rabolt, lopott, árulást vagy a fent említettek közül valami egyebet követett el. A gonoszság szemfényvesztője³ azonban az érzéketlenség mételyét is kikotyvasztotta számukra.

Hamis tanokat plántált ugyanis beléjük az úgynevezett istenekről: úgy tüntette fel őket, mint akik féktelenek, kicsapongók, pederaszták,

² Vö. Khrüszosztomosz, *Panegyricum in Babylam martyrem* (*Babülasz vértanú dicsérete*) 3. Ld. még Athanasziosz, *Az Úr emberré válásáról* XII, 6; XIV, 3; Euszebiosz, *Praep. ev.* IV, 5–21.

³ A „gonoszság szofistája” (ὁ τῆς κακίας σοφιστής) helyütt valószínűleg nem véletlenszerű áthallásos kifejezés: szerzőnk éppen a szofisták mindent viszonylagossá tévő gatlástalanságát állítja szembe a megalkuvás nélküli tiszta erkölccsel.

καὶ παιδοπίπας καὶ γάμων ἐπιβούλους καὶ πατραλοίας καὶ μητραλοίας καὶ μητράσι καὶ ἀδελφαῖς, καὶ μέντοι καὶ θυγατράσιν ἀνέδην μίγνυμένους καὶ τὰς εὐνάς τὰς ἀλλήλων ληστεύοντας καὶ ἀλίσκομένους, καὶ παρὰ μὲν τῶν ἡδικημένων δεσμουμένους, παρὰ δὲ τῶν ἄλλων ἀνέδην γελωμένους, καὶ ταῦτα παρὰ μὲν τῶν οὐρανίων, ὥς αὐτοὶ λέγουσιν, ἐν οὐρανῷ τολμᾶσθαι καὶ γῆ, παρὰ δὲ τῶν ἐναλίων ἐν θαλάττῃ καὶ γῆ, παρὰ δὲ τῶν καλουμένων νυμφῶν ἐν ὄρεσι καὶ νάπαις καὶ φάραγξιν.

[7.6] Τούτους δὲ τοὺς αἰσχροτάτους καὶ βδελυρωτάτους μύθους οὐ μόνον ποιηταῖς, ἀλλὰ καὶ θεολόγοις καὶ φιλοσόφοις ἐνήχησε, ποικίλως μάλα κατασκευάζων τὸν πλάνον καὶ πλείοσι τῆς ἐξαπάτης χρώμενος διδασκάλοις. Ἐπειδὴ δὲ οὐχ ἅπαντές εἰσι γραμμάτων ἐπιστήμονες οὐδὲ γε ποιητικῶν καὶ φιλοσόφων λόγων μεταλαχεῖν ἱκανοί, ἕτερα ἅττα τοῖς ταῦτα μαθεῖν οὐ δυναμένοις κατεσκεύασε θήρατρα.

[7.7] Τοὺς γάρ τοι ζωγράφους καὶ χαλκοτύπους καὶ τοὺς τῶν λιθίνων καὶ ξυλίνων ἀγαλμάτων δημιουργοὺς τοιαύτας τῶν καλουμένων θεῶν γράφειν καὶ γλύφειν καὶ διαπλάττειν εἰκόνας ἐδίδαξεν, ὅποιας οἱ μυθολόγοι τοῖς λόγοις διέγραψαν, ἵνα ἔχωσιν ἀκολασίας ἀρχέτυπα καὶ τῆς ἐπαράτου διδασκαλίας μὴ διαμάρτωσιν οἱ λόγων μεταλαχεῖν οὐ δυνάμενοι· καὶ τῶνδε τῶν ἰνδαλμάτων οὐ μόνον τὰ τούτων τεμένη πεπλήρωκεν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀγορὰς καὶ τὰς ἀγυῖας, καὶ μέντοι καὶ τῶν εὐπόρων τὰς οἰκίας.

[7.8] Πανταχῇ γὰρ ἔστιν εὑρεῖν τοὺς καλουμένους θεοὺς ἐρῶντας καὶ λυττῶντας καὶ θορνυμένους, καὶ τὸν μὲν πατέρα τῶν θεῶν ἀετῷ καὶ ταύρῳ καὶ κύκνῳ προσεικασμένον καὶ τόνδε

házaságrontók, apa- és anyagyilkosok, akik a saját anyjukkal, lánytestvérükkel, sőt akár a lánygyermekükkel is gátlástalanul közösülnek.⁴ A hitvesi ágyak kifosztóiként mutatja be őket, akiket rajtakapnak, majd a sértett fél leláncolja őket, a többiek pedig szégyentelenül kigúnyolják őket.⁵ Mindezeket, mint ők maguk mondják, az égiek követik el az égben és a földön, a kétéltű lények a tengerekben és a szárazföldön, az úgynevezett nimfák pedig a hegyekben, a völgyekben és a szurdokokban.

Az ördög nemcsak a költők írásaiban visszhangozta ezeket a szemérmetlen és szégyentelen mítoszokat, hanem a teológusok és filozófusok által is: sokféleképpen készítette elő a tévelygést, és az ámításhoz sok tanítót felhasznált. De mivel nem mindenki járatos az irodalomban, vagy nem kellően felkészült a költői és filozófiai szövegek megértéséhez, az ördög egyéb csapdákat is készített azok számára, akik nem tudták ezeket tanulmányozni.

Arra tanította ugyanis a festőket, a bronzműveseket, a kő- és faszobrok készítőit, hogy ezekről az úgynevezett istenekről a mítoszfargók műveiben található leírások alapján képeket rajzoljanak, faragjanak és formáljanak, hogy még az írástudatlanok is hozzáférhessenek a kicsapongás ősképeihez, és ki ne maradjanak ebből az átkos tanításból.⁶ És az efféle ábrázolásokkal nemcsak az istenek szentélyeit, hanem a köztereket, utakat, sőt a vagyonosok házeit is megtöltötte.⁷

Mindenütt találunk úgynevezett isteneket, akik szeretkeznek, harcolnak, üzekednek. Az istenek atyját hol sasként,⁸ hol bikaként,⁹ hol hattyúként¹⁰ ábrázolják, aki ily módon közösül azokkal, akiket

valamint a Lédára szálló szerelmes madarat látják maguk előtt. Elfogadván az asszonyi természetet ábrázoló festményt bekeretezik, és Zeusz kicsapongása lesz a pecsétjük.”

⁸ Zeusz Trósz fiát, Ganümedészt sas képében csábította férfiszerelemre, majd az Olümposra ragadta: ő lett az istenek pohárnoka (ld. *Íliász* XX, 232–235). A homéroszi Aphrodité-himnusz szerint Zeusz kárpótlásul lovakat adott Trósznak.

⁹ Európét, Agénór föniciai király és Télephassza leányát Zeusz hófehér bika képében csábította el úgy, hogy a hátára felülő lánnyal átúszott Kréta szigetére. A királylány három gyermeket szült Zeusznak: Minósz, Rhadamanthüsz és Szarpédont. Európénak a művészetben történő ábrázolásához ld. pl. Martin Robertson, *A History of Greek Art*, 2 kötet (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), I, 67, 81, 118 és 193.

¹⁰ Tündareózsz spártai király feleségét, Lédát, Zeusz hattyú képében csábította el. Lédá – férje haragjától tartva – aznap éjjel együtt halt Tündareósszal is. Bővebben ld. a *Curatio* 2.48-hoz fűzött jegyzetet. Vö. Athénagorász, *Kérvény* XXII, 11.

⁴ Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 46; Euszebiosz, *Praep. ev.* III, 7, 1.

⁵ Az epizód az *Odüsszeia* VIII. énekében leírt jelenetre emlékeztet, amikor a szanta Héphaisztosz láncból készített csapdát hitvesi ágya fölé, amellyel a házasságtörést elkövető nejét, Aphroditét, szeretőjével, Arésszal együtt ejti fogságba, majd odaszólítja az isteneket, akik kinevetik Arészt és Aphroditét.

⁶ A fenti leírás elsősorban a Zeusz csábításairól szóló mítoszokra érvényes. Ld. Athénagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XX; Tertullianus, *Apológia* 21.

⁷ Szerzőnket az isteneket ábrázoló híres antiochiai mozaikok is megihlelhetették (ld. pl. Dionüszosz és Héraklész *Ivóversenyét*, *Pariszi döntését* stb. Ld. még Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 60, amelyből értesülünk, hogy a görögök nemi témájú alkotásokat akasztottak hálósobáik falára: „De sokan, akik eldobták maguktól a szemérmességet, illetve a tartózkodást, és otthon a démonok természetellenes vágyait követik, nem így gondolják. Bizonyos magasabban heverő képekre fordítják figyelmüket, erkölcstelenséggel díszítik fel a násztermeket, és a kicsapongást istenfélelemnek tartják. Nyugágyakon heverve még az ölelkezések során is azt a mezítelen Aphroditét, akit bujálkodása közben megkötözték,

τὸν τρόπον ταῖς ἐρωμέναις μινύμενον, τὸν δὲ λόγιον Ἑρμῆν τράγον γινόμενον καὶ τὸν τραγοσκελῆ καὶ αἰγόκερων Πάνα παιδοποιούντα.

[7.9] Καὶ τί δεῖ λέγειν τοῦ Πυθίου τὸν ἔρωτα καὶ τῆς παρθένου τὴν σωφοσύνην καὶ τὴν τοῦ φυτοῦ λυσσώδη περιπλοκὴν καὶ τὴν τῆς Κόρης ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἀρπαγὴν καὶ τῆς Διοῦς τὸν πλάνον; ταῦτα γὰρ ἅπαντα καὶ ποιηταὶ μυθολογοῦσι καὶ θεολόγοι κρατύνουσι καὶ φιλόσοφοι σεμνολογοῦσι καὶ σεμνότητα μὲν αὐτοῖς τινα περιτιθέναι φιλονεικοῦσι, καταγελαστοτέρα δὲ τῶν μύθων ἀλληγορίαν προσφέρουσιν.

[7.10] Τούτοις καὶ εὐρτάς καὶ πανηγύρεις καὶ δημοθoinίας ἐπιτελεῖν ὁ τῶν ἀνθρώπων ἀλάστωρ ἐνομοθέτησε· Πάνδια μὲν τῷ Διὶ καὶ Διάσια, καὶ Ἡραία τῇ Ἡρᾷ, καὶ τῇ Ἀθηνᾷ Παναθήναια, καὶ Διονύσῳ Διονύσια, καὶ Ἐλευσίνια καὶ Θεσμοφόρια τῇ Διοί, καὶ Δήλια καὶ Πύθια τῷ Ἀπόλλωνι· καὶ τοῖς ἄλλοις δὲ ἅπασι –

¹¹ A homéroszi *Pán-himnusz* szerint Drüopé nimfa, Drüopsz lánya nemzette Pánt Hermésznek. A szülés után az anya kétségbeesetten elmenekült, miután megpillantotta kecskeformájú fiát. Ld. még Gaius Julius Hyginus, 160. *Fabula*.

¹² Hérodotosz szerint az egyiptomi Mendész (Dzsedet) lakói Pánt saját istenüknek tartották, akit rajzaikon és szobraikon a görögökhöz hasonlóan kecskefejjel és kecskelábakkal ábrázolnak. Hérodotosz, *Historia* II, 46. Vö. Lactantius, *Divinae institutiones* I, 21. Ld. még Philippe Borgeaud, *The Cult of Pan in Ancient Greece* (Chicago: University of Chicago Press, 1988), 163 skk. A *Pán-himnusz*hoz ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 13, 2.

¹³ Apollón szerelmi hódításainak lajstromát ld. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 32. Közéjük tartozik Szterópé, Aithousza, Arszióé, Zeuxippé, Prothoé, Marszippa és Hüpszipülé.

¹⁴ Apollón és Daphné története égi viszályal indul. Apollón, a híres harcos becsmérli Erósz, hogy kezébe nem illő fegyvert (íjat és nyilat) használ, mikor azok csak küzdők kezébe valók. Bosszúból Erósz egy aranynyilat lő Apollón, egy ólomnyilat pedig Daphné nimfa szívébe. Az isten beleszeret a nimfába, aki viszont nemcsak tőle viszolyog, hanem minden udvarlóját elutasítja, és inkább az erdőket járja. Apja, Péneiosz folyamatosan kéri, hogy menjen férjhez, és ajándékozza meg őt unokákkal, Daphné viszont könnyörög apjának, hogy hajadon maradhasson. A nimfát üldöző Apollónt végül Erósz segíti abban, hogy utolérje Daphnét, aki atyjához fohászkodik azzal a kéréssel, hogy vagy a földet nyissa meg előtte, vagy változtassa meg a formáját, amely miatt ilyen veszedelemben esett. Péneiosz teljesíti lánya kérését: Daphné babérfává változik. Apollón saját fajaként tiszteli, és megígéri, hogy levelei uralkodók fejét fogják övezni, fegyvereken ábrázolják majd azokat. Mindaddig, amíg ágai virágoznak, senki nem követelheti magának Daphnét. A babérlevelek azóta romolhatatlanok. Ld. Ovidius, *Metamorphoses*; Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 32; Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* 8, 4. Antiochia Daphné nevű külvárosában volt egy mozaik is, amely a babérfává változást mutatja be. Ld. Glanville Downey, *Ancient Antioch* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 31. ábra.

megkíván. Továbbá az ékesen szóló Hermészt, aki kecskévé változott,¹¹ vagy a kecskelábú és kecskeszarvú Pánt, amit éppen gyermeknemzéssel foglalatoskodik.¹²

És ugyan miért kellene beszélni a püthiai isten szerelméről,¹³ a szűz erkölcsösségéről,¹⁴ a babérfa örült egymásba fonódásáról, Koré Plutón általi megerőszakolásáról,¹⁵ vagy Déó bolyongásáról?¹⁶ Mindezeket ugyanis a költők is megénekelték a mítoszokban, a teológusok megerősítették, a filozófusok ünnepélyesen beszéltek róluk, és arra törekedtek, hogy egyfajta magasztosságot kölcsönözzenek nekik, így az allegóriát még a mítoszoknál is nevetségesebbé tették.

Az emberiség elveszejtője elrendelte, hogy a fentiek számára ünnepségeket, megemlékezéseket és nyilvános rendezvényeket tartsanak: a Pandiát és Diasziát Zeusznak,¹⁷ a Héráit Hérának,¹⁸ a Panathénaiákat

¹⁵ Koré, ti. a szűz Perszephoné Plutón, azaz Hadész általi megerőszakolása és a Theszmophoriák témájához ld. a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzeteket. Ld. még Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 16–17; Karl Kerényi, *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*, trans. by R. Mannheim, Bollingen Series 65 (New York: Bollingen Foundation, 1967).

¹⁶ Déó, azaz Démétér, Perszephoné édesanyja bolyongásához ld. Minucius Felix, *Octavius* XXII, 2.

¹⁷ Homérosz XXXII. himnusza szerint Pandia, a teliholdas éjszakák csodálatos fényű istennője Zeusz és Szeléné holdistennő gyermeke volt. A Pandia-ünnep valószínűleg Zeusz tiszteletére rendezett állami fesztivál volt, amelyet Athénban évente tartottak a Kr. e. IV. századtól, Démoszthenész (Kr. e. 384–322) idejétől. Időpontja tavaszra (késő márciusra vagy kora áprilisra), a Dionüsiák utánra esett. Ld. Ludwig Deubner, *Attische Feste* (Hildesheim: Georg Olms, 1966), 176 skk. Herbert William Parke, *Festivals of the Athenians* (Ithaca: Cornell University Press, 1977), 136. A Diaszia, azaz Zeusz Meilikhiosz („kegyes, kiengesztelhető” Zeusz) éjszakába nyúló ünnepén egészen égő áldozattal (ὀλόκαυστος) engesztelték a főistent. Ld. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* I, 126; Erika Simon, *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary* (Madison: University of Wisconsin Press, 1983), 12–15.

¹⁸ A Héra tiszteletére rendezett Héráiak az első engedélyezett és írásban említett női atlétaverseny, amelyet valószínűleg az olümpia évében, a férfiak vetélkedője előtt tartottak. Hagyománya a Kr. e. VI. századra nyúlik vissza. A győztesek olajfából készült koszorút, tehén-, illetve ökörhúst nyertek a Hérának áldozott állatokból, sőt felajánlhatták a nevüket viselő szobrokat vagy festett arcképüket Héra templomának szobrai számára. A férfiak olümpiai versenyét a nők nem szemlélhették, viszont a spártai nők ugyanolyan atlétikai edzésben részesültek, mint a férfiak.

πολὺς γὰρ ὁ τούτων ὄμιλος – ἀπεκλήρωσε πανηγύρεις, ἐκάστῳ τῶν δαιμόνων ἐκ τῆς προσηγορίας ὀνομάσας τὴν ἑορτήν, Ἑρμαιο καὶ Κρόνια καὶ Ποσειδώνια καὶ Ἡράκλεια καὶ Ἀσκληπία καὶ Ἀνάκια. Οὐ γάρ τοι μόνον τοῖς καλουμένοις θεοῖς, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώποις τόδε τὸ σέβας ἀπένειμαν.

[7.11] Ἐν δὲ ταύταις ταῖς ὁμηγύρεσι πᾶν εἶδος ἀκολασίας ἀδεῶς ἐτολμᾶτο. Καὶ γὰρ αἱ τελεταὶ καὶ τὰ ὄργια τὰ τούτων εἶχεν αἰνίγματα, τὸν κτένα μὲν ἡ Ἐλευσίς, ἡ Φαλλαγωγία δὲ τὸν φαλλόν. Ἀτὰρ δὴ καὶ δίχα τῶν αἰνιγμάτων τὰ παρὰ τῶν ὀργιαστῶν δρώμενα εἰς πᾶν εἶδος ἀσελγείας τοὺς ὀρῶντας ἠρέθιζεν.

[7.12] Τίς γὰρ τῶν ἄγαν λαγνιστάτων ἔνδον ἐν τῷ θαλάμῳ τετόλμηκε τοιαῦτα, ὅποια τῶν Σατύρων ὁ χορὸς ἠσέλγησε δημοσίᾳ πομπεύων, ἔχων ἐν μέσῳ τὸν Σιληνὸν καὶ τὸν Πάνα, τὸν μὲν ἐπιλυττῶντα ταῖς Βάκχαις, τὸν δὲ λελυμένον ὑπὸ τῆς μέθης, τὸν τοῦ θηλυδρίου παιδὸς παιδαγωγὸν καλοῦμενον;

¹⁹ Pallasz Athéné tiszteletére négyévenként rendezték meg a Panathénaiákat. Ld. *Curatio* 1.21. Az ünnep „kis” és „nagy” rendezvényre oszlott. Thuküdidész, *A peloponnészosi háború* V, 47. A nagyobbikat minden olümpiász harmadik évében, Hekatombaion havában tartották. Arthur Wallace Pickard-Cambridge – John Gould – David M Lewis, *The Dramatic Festivals of Athens* (Oxford: Clarendon Press, 1969); Parke, *Festivals of the Athenians*, 33–50.

²⁰ A Dionüsziaíkhöz ld. a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzeteket.

²¹ Ld. a *Curatio* 1.21-hez fűzött jegyzeteket. George E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton: Princeton University Press, 1961).

²² A Délosz szigetén, Apollón és Artemisz szülőhelyén Apollón tiszteletére tartott Déliákhoz ld. Thuküdidész, *A peloponnészosi háború* III, 104. A déloszi ünnepek alkalmából az athéni polgárok Thészeusz szerencsés hazaérkezése emlékére minden évben díszes hajót küldtek a szigetre. A halálos ítéleteket a küldöttség visszatéréséig el kellett halasztani. Xenophón, *Emlékeim Szókratészről* IV, 8, 2: „Úgy esett, hogy az ítélet után Szókratész még harminc napig élt, mivel a Délia ünnepét ebben a hónapban tartották, a törvény szerint pedig senkit sem lehetett kivégezni, amíg a követség vissza nem ért Déloszról.” A Püthiákat vagy Püthiai Játékokat négyévente tartották Delphoiban. Ld. Tertullianus, *Spectaculis* 11.

²³ Pauszanasz, *Göröghon leírása* VIII, 4, 19 szerint az árkádiai Pheneuszban volt egy Hermész-szentély, ahol a Hermaiá Játékokat tartották. A hermaiákról Platón is említést tesz a *Lüszisz* 206c-ben. Mivel Hermész az atléták védnöke is, a fölcseperedett ifjak az ő ünnepén léptek be először a gyermekeknek szánt tornacsarnokokból a gümnászionokba.

²⁴ A Kronia Kronosz isten ünnepe, amelyet Athénban a Hekatombaion hó 12. napján tartottak. Később ebből alakult ki a római Saturnalia.

²⁵ Poszeidón ünnepéhez ld. Deubner, *Attische Feste*, 214–215.

Athénének,¹⁹ a Dionüsziaíkat Dionüszosznak,²⁰ az Eleusziniákat és Theszmothoriákat Déméternek,²¹ a Déliákat és Püthiákat Apollónnak.²² Az összes többi istennek pedig – hiszen rengeteg van belőlük! – különböző ünnepeket adott, és mindeniket a daimónok neveiről nevezte el: Hermaia,²³ Kronia,²⁴ Poszeidónia,²⁵ Herakleia,²⁶ Aszklépiá²⁷ és Anakia.²⁸ Mert ezzel a hódolattal nemcsak az úgynevezett isteneknek szolgáltak, hanem az embereknek is.²⁹

Ezek az ünnepeken az emberek mindenféle féktelenségre vete-medtek. A misztériumaik és az orgiák jellegzetes szimbólumokkal rendelkeznek: az eleusziszi ünnepeken a női nemi szerv,³⁰ a Phallagógia-ünnepen a fallosz.³¹ De a jelképektől függetlenül a résztvevők tettei és gesztusai a közönséget mindenféle zabolátlanságra készítetik.

Kicsoda az a velejéig romlott erkölcsű, aki a hálószobájában merészel olyat tenni, amit a szatírok kórusa teljesen nyíltan művel az ünnepélyes felvonuláson, középtű Szilénossal³² és Pánnal? Egyik kitörő szenvedéllyel a bacchánsnőket rohanja le, a másik pedig, akit ezen elpuhult kölyök³³ tanítójának neveznek, holtrészeg.³⁴

²⁶ Héraklész ünnepét Mounikhion hó 4. napján tartották. Vö. Deubner, *Attische Feste*, 226skk. Ld. Arisztophanész, *Békák* 651.

²⁷ Az Aszklépiához ld. Emma Jeannette Levy Edelstein – Ludwig Edelstein, *Asclepius: A Collection and Interpretation of the Testimonies* (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1945), I, 312–320. Platón *Ión* című művének elején Ión éppen Epidaurioszból érkezik haza, az Aszklepiosz-ünnepről, ahonnan a rapszódoszverseny első díját hozta el (*Ión* 530a-b).

²⁸ Az Anakia vagy Anakeia, ti. a Dioszkorosok (Kasztór és Polüdeukész) ünnepéhez ld. Pauszanasz, *Göröghon leírása* X, 38; Deubner, *Attische Feste*, 216. Ld. még a *Curatio* 2.48-hoz fűzött jegyzetet.

²⁹ Utalás arra, hogy a Dioszkorosz-ikrek közül csak Polüdeukész volt halhatatlan, Kasztór nem.

³⁰ Ld. Alex. Kelemen, *Protrephtikosz* II, 19; Hippolütosz, *Refutatio* V, 8, 39.

³¹ Alex. Kelemen, *Protrephtikosz* II, 34; *Curatio* 1.113–114; 3.80.

³² Szilénosz Hermész fia volt, ugyanakkor Dionüszosz nevelője és kísérője. Lófüleket és farkat viselt. Általában kopasz, pocakos és hóbortos öregemberként jelenik meg, aki a Nüsza völgyben foglalkozott Dionüszosz nevelésével. Mivel a bort csak elegyítetlenül itta, folyton részeg volt, ezért gyaloglás helyett inkább számárháton közlekedett. Társaságához tartozott Pán, a nimfák és a szatírok (szatüroszok). A nimfáktól számos fia született: őket nevezték szilénoszoknak.

³³ Ti. Dionüszosz, Szilénosz tanítványa.

³⁴ Az ittas Szilénoszt támogató fiatal szatírról készült egyik ábrázolást ld. pl. Giovanni Becatti, *The Art of Ancient Greece and Rome From the Rise of Greece to the Fall of Rome* (New York: H. N. Abrams, 1967), 261. ábra. Ld. még M. C. Villanueva Puig, ‘Images de Dionysos et son cortège dans la céramique grecque du IVe s. en provenance de la Péninsule Ibérique’, *Revue des études*

[7.13] τούτοις ἐκατόμβας καὶ χιλιόμβας κατέθουν καὶ ποίμνια κατέσφαζον καὶ βουκόλια καὶ λιβανωτὸν προσέφερον καὶ οἶνον ἔσπενδον ὅτι μάλιστα πλεῖστον καὶ ἕτερα ἅττα, ἅπερ οἱ τούτων ἱεροφάνται προσέταττον.

[7.14] Σφόδρα γὰρ αὐτοὺς χαίρειν οἱ ποιηταὶ φασι τῇ λειβῇ καὶ τῇ κνίσῃ καὶ τοῦτο ἔχειν γέρας αὐτοὺς εἰρηκεῖναι λέγουσι· διὰ τοι τοῦτο καὶ πρὸς τὰς τῶν Αἰθιοπῶν θυσίας ἀποδημεῖν καὶ τὸν Ἑκτορα πάσης ἀξιοῦν τημελείας, ὅτι δὴ οὐποτε αὐτῶν τὸν βωμὸν ἐνδεᾶ θυσίας κατέλιπεν. Καὶ ὁ Χρύσης δὲ τὸν Ἀπόλλω οὐ δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης, ἀλλὰ τῶν πίωνων ἀναμιμνήσκει μῆρῶν καὶ τῶν αἰγῶν καὶ τῶν ταύρων καὶ τῶν στεμμάτων, οἷς πού τὸν νεῶν κατεκόσμησεν.

[7.15] Οὕτως αὐτοῖς ἥδιστος ἦν ὁ καπνὸς καὶ τῆς κνίσῃς ἡ δυσσομία, καὶ ἀτεχνῶς τοῖς μαγείροις ἐφκεσαν. Ἀλλὰ γὰρ οὐκ ὀρθῶς αὐτοὺς τοῖς ὀψοποιοῖς ἀπεικάσαμεν. Οὗτοι μὲν γὰρ τῶν

anciennes 89 (1987), 297–317. Az ókori szerzők közül ld. Lémnoszi Philosztratosz, *Képek* (Εἰκόνες) I, 20; I, 22; II, 11. Pánról, mint Dionüszosz nevelőjéről ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 5, 8 és V, 6, 1, aki Porphürioszra hivatkozik: Porphüriosz, *A jószok filozófiájáról* (Περὶ τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας, lat. *De philosophia ex oraculis*) I.

³⁵ Ld. Téthüsznek fiához, Akhilleuszhoz intézett alábbi szavait:

Ókeanosz mellé, lakomára, az aithiopokhoz
ment Zeusz még tegnap, s vele ment valamennyi nagy isten;
ámde tizenkét nap multán hazatér az oromra:
ércküszöbű palotáját akkor fölkeresem majd,
átkarolom térdét, s hiszem is, hogy hajlik a szómrá.

Íliász I, 423–427 (Devecseri Gábor fordítása).

³⁶ Vö. Zeusznak Hérához intézett alábbi szavaival:

Mert tudd meg, hogy alatta a napnak, a csillagos égnek,
minden város közt, mit laknak a földi halandók,
szívem a szent Tróját mindig legtöbbször becsülte
és Priamoszt s népét kőrisgerelyes Priamosznak:
oltárom sose volt híján illő lakomának
és illatnak, italnak, mert ez tőlük a részünk.

Íliász IV, 44–49 (Devecseri Gábor fordítása).

³⁷ Khrüszész Apollón papja volt egy Trója közelében lévő városban. Az ő lányát, Khrüszéiszt kellett Agamemnónnak visszaszolgáltatnia, hogy Apollónt kiengesztelje. A fenti mondatban Theodórosz Khrüszész alábbi fohászára és az áldozat bemutatására utal:

Khrüszész fennhangon, kezeit fölemelve, könyörgött:
„Halld, te Ezüstíjú, aki óvón Khrüsza fölött állsz
s isteni Killa fölött, Tenedoszbán erősen uralkodsz.
Meghallgattál már ezelőtt, amikor könyörgtem:
mert megtiszteltél, az akháj hadinépre lecsaptál;
most pedig ezt a kívánságom vidd teljesedésbe:

Nekik meszárolták le áldozatul a juhokat és a marhákat százával és ezrével, tömjént ajánlottak fel nekik, és italáldozatot hoztak bőséges mennyiségű borral, és megtettek minden egyebet, amit ezen istenek papjai előírtak.

A költők azt mondják, hogy az istenek igencsak kedvelik az italáldozatokat és a zsír füstjét, és hogy ők maguk kérték ezt az ajándékot. Pontosán ezért mentek el az etiópokhoz is áldozati lakomára,³⁵ és mindenekfelett kedvelték Hektórt, mert ő soha nem hagyta áldozat nélkül az oltáraikat.³⁶ Ami pedig Khrüszészt illeti, ő sem az igazságosságra vagy a mértékletességre emlékeztette Apollónt, hanem a hájba takart combokra, a kecskékre, a bikákra és a füzérekre, amelyekkel templomát feldíszítette.³⁷

Ekképpen az istenek számára legkedvesebb volt az égő áldozat füstje és orrfacsaró bűze, és csaknem a szakácsokhoz hasonlítottak. De nem volna helyes a mesterszakácsokkal összehasonlítani őket!³⁸

hárítsd már el a rút dögvészt danaók seregéről.”

Így szólt ő könyörögve, meg is hallgatta Apollón.

És miután könyörögtek, hintvén árpadarát is,
hátrafesztve nyakát elvágták áldozatuknak,
megnyúzták, combját szétszelték, hájba takarták,
kétrét hajtva előbb és nyershúst rakva fölébe.
Fán pörkölte az agg, rőt bort loccsantva a lángra,
körben ötágú villákat tartottak az ifjak.
És hogy elégték a combok; a belsőrészt meg is ették,
fölszelték maradékait, és fölhúzza a nyársra,
mesterien kisütötték mind, majd újra lehúzták.
És, hogy a munkát szüntették, s kész volt lakomájuk,
lelkük nem maradt híjával a dús lakomának.
Majd miután elverték végül az éhet, a szomjat,
minden borkeverőt peremig töltöttek az ifjak,
s osztották az italt, áldozva előbb a pohárból.
És az egész napon át kérlelte dalokkal az istent,
fennem zengte a szép paiánt az akháj fiatalság,
zengte a Messzehatót: s ő ezt hallgatta örömmel.

Íliász I, 50–74 (Devecseri Gábor fordítása).

³⁸ Vö. *Levél Diognétoszhoz* II, 1 és 8–9: „Láss, ne csak a szemeddel, de elméddel is, hogy igazában mik is azok a dolgok, mi anyaguk és formájuk, melyeket isteneknek mondotok és gondoltok! (...) A tisztelet, melyet megadtok nekik, inkább büntetés lenne számukra, ha éreznének. Ha pedig érzéketlenek, megcáfolnak titeket, akik vérrrel és zsíros benső részekkel áldoztok nekik. Közületek ki vállalná el ezt, ki tűrné el azt, hogy így történjen vele? Ezen büntetést ember el nem viselné, mert érez és gondolkodik. A kő azonban elviseli, mert se nem érez, se nem gondolkodik.” (Vanyó László fordítása). Ld. még Alex. Kelemen, *Protreptikosz* IV, 51; *Sztrómata* VII, 6, 31; Tertullianus, *Apológia* XXII, 6; Athénagorász,

ἄριστα ἐσκευασμένων καὶ ὀσφραίνονται καὶ ἀπογεύονται ὄψων, ἐκεῖνοι δὲ ὀστών ἐμπιπραμένων τὴν δυσσομίαν ἐδέχοντο. Καὶ ἡμῶν μὲν ἕκαστος, εἰ βραχὺ τι τούτων εἰς ἐσχάραν ἐμπέσοι, δυσχεραίνει καὶ τὰς ῥίνας ἐμφράττει καὶ τὴν δυσώδη ὁδμὴν ἀποπέμπεται· οἱ δέ, τῆς ἀμβροσίας καὶ τοῦ νέκταρος ἀπολαύοντες, τῆς τῶν καιομένων ὀστών δυσσομίας ἐξήρτηντο.

[7.16] Ταῦτα δὲ τυχὸν καὶ αὐτοὶ περὶ τοῦ ὄντος Θεοῦ καὶ αἰεὶ γε ὄντος φάναι τολμήσουσιν, ἐπειδὴ τῶν μὲν περὶ θυσίων ἐν τῇ θεῖα γραφῇ κειμένων ἐπαΐουσι νόμων, τὸν δὲ τοῦ νομοθέτου παντελῶς ἀγνοοῦσι σκοπόν. Ἐν γὰρ δὴ τῇ Αἰγύπτῳ πλεῖστον ὅσον τὸν Ἰσραὴλ διατρίβαντα χρόνον καὶ τὰ πονηρὰ τῶν ἐγχωρίων εἰσδεξάμενον ἔθνη καὶ θύειν εἰδώλοις καὶ δαίμοσι παρ' ἐκείνων μεμαθηκότα καὶ παίζειν καὶ χορεύειν καὶ ὀργάνοις μουσικοῖς ἐπιτέρπεσθαι, τούτων ἐν ἔξει γενόμενον ἐλευθερῶσαι θελήσας, θύειν μὲν ξυνεχώρησεν, ἀλλ' οὐ πάντα θύειν, οὐδὲ γε τοῖς ψευδωνύμοις Αἰγυπτίων θεοῖς, ἀλλ' αὐτῷ μόνῳ τοῦς Αἰγυπτίων προσφέρειν θεοῦς· ἐθεοποιοῦν γὰρ τοὶ πάλαι ποτὲ καὶ τὸν βοῦν Αἰγύπτιοι καὶ τὸ πρόβατον καὶ τὴν αἶγα καὶ τὴν περιστερὰν καὶ τὴν τρυγὸνα καὶ ἄλλα ἅττα τῶν οὐκ ἐδωδίων, ἀλλ' ἀκαθάρτων καλουμένων.

[7.17] Ἵνα τοίνυν μὴ δυσχεραίνωσιν, ὥς τῶν ἐθνῶν ἐκείνων πάμπαν κεκωλυμένοι, τὸ μὲν τοῖς οὐκ οὔσι θεοῖς ἀπηγόρευσε θύειν, αὐτῷ δὲ θύειν ἐνομοθέτησε τὰ πρόηεν παρ' αὐτῶν προσκυνούμενα, ἐκ μὲν τῶν χερσαίων τὴν αἶγα καὶ τὸν βοῦν καὶ τὸ πρόβατον, ἐκ δὲ τῶν πτηνῶν τὴν τρυγὸνα καὶ τὴν περιστερὰν· ἡμερὰ δὲ δήπου καὶ φιλάνθρωπα καὶ ταῦτα κἀκεῖνα τὰ ζῷα.

[7.18] Τόδε τὸ φάρμακον ὁ πάνσοφος ἰατρὸς τῇ Αἰγυπτίᾳ προσενήνοχε νόσῳ, θύειν μὲν διὰ τὴν τῶν θυνόντων ἀσθένειαν ξυγχωρήσας, τὰ δὲ σεβόμενα παρ' αὐτῶν ἱερατεύειν κελεύσας, ἵνα τῷ θύειν μάθωσι μὴ θεοὺς νομίζειν τὰ ὥς ἱερεῖα θυόμενα.

[7.19] Διὰ τοι τοῦτο καὶ χοιρείων αὐτοὺς μεταλαγχάνειν κρεῶν διεκώλυσεν, ἐπειδὴ τούτων μόνων Αἰγύπτιοι μετελάμβανον, τῶν ἄλλων ὥς θεῶν ἀπεχόμενοι. Ἀκάθαρτα γὰρ νομίζειν ταῦτα νομοθετήσας, ἐσθίειν ἐκέλευσε τὰ θεοποιούμενα, ἵνα εὐκαταφρόνητα φαίνεται ὥς παρ' αὐτῶν ἐσθιόμενα καὶ μὴ τὸ θεῖον σφετερίζηται σέβας.

A szakácsok ugyanis megszagolják és megkóstolják a nagy gonddal elkészített ételeket, amazok viszont elfogadják az égett csontok bűzét. Közülünk ugyan bárkit felbosszantana, ha valami efféle apró hulladék beleesne a tűzbe: befogná az orrát, és megpróbálná elhessegetni a kellemetlen szagot; ők pedig, akik nektáron és ambrózián élnek, odavannak az égő csontok dögletes bűzéért!

Lehet, hogy némelykor ők is hasonló dolgokat mernek állítani az élő és valóban örökkévaló Istenről, mivel hallottak a Szentírásban lefektetett áldozati törvényekről, ámde a törvényalkotó szándékát egyáltalán nem ismerik. A hosszú egyiptomi tartózkodása alatt Izráel népe átvette a környékbeli gonosz szokásait is, és megtanult tőlük a bálványoknak és démonoknak áldozni, játszani, táncolni, gyönyörködni a hangszerekben. Isten fel akarta őket szabadítani mindezek rabságából, és ezért megengedte nekik az áldozatok bemutatását, bár nem az összes típusú áldozatot, és végképp nem azt, hogy a hamisnevű egyiptomi isteneknek áldozzanak, hanem csak Egyiptom igazi isteneinek ajánlják fel azt. Az egyiptomiak régóta istenítették a tehenet, a juhot, a kecskét, a galambot, a gerlét és más, nem ehető, hanem tisztátalannak nevezett állatot.³⁹

Tehát, hogy fel ne bosszantsa őket azzal, hogy teljesen eltiltja őket az egyiptomi szokásoktól, Isten megtiltotta nekik a nem-létező isteneknek való áldozást, viszont törvényben írta elő nekik, hogy áldozzanak azoknak, amelyeket nemrégiben kezdtek el tisztelni: a szárazföldi állatok közül a kecskének, a tehénnek és a juhnek, a madarak közül pedig a gerlének és a galambnak. Nem véletlen, hogy ezek mind házasított állatok, az ember barátai.

A legbölcsebb Orvos ezt a gyógyírt alkalmazta az egyiptomi betegségre. Erőtlenségük miatt megengedte az áldozást, de megparancsolta, hogy szenteljék fel az áldozati tárgyakat, hogy az áldozattal megtanulják: ne tartsák isteneknek a szentként feláldozott tárgyakat.

Ugyanezért tiltotta meg nekik a disznóevést is. Az egyiptomiak csak disznót esznek, és a többi állattól távol tartják magukat, mert isteneknek vélik őket. Így elrendelte, hogy ezen állatokat tisztátalannak tartsák, és megparancsolta, hogy egyék az istenített állatokat. Amit megesznek, az lenézendő lesz számukra, és elidegeníti őket annak isteni imádatától.⁴⁰

Kérvény a keresztyének ügyében XXVI, 1: „A fent említett, az embereket a bálványok elé vonszoló démonokat illetően: azok az áldozatok kifolyó vérére tapadnak, azt felnyalják.” (Vanyó László fordítása).

³⁹ Az egyiptomi állatkultusz kapcsán ld. még a *Curatio* 3.85-höz fűzött jegyzeteket.

⁴⁰ A disznóevés tilalmához ld. 3Móz 11, 7: „És a disznót, mert hasadt körmű ugyan és egészen ketté hasadt körme van, de nem kérődzik; tisztátalan ez néktek.” Vö. Alex. Kelemen, *Sztrómata* VII, 33.

[7.20] Δεισιδαίμονας γὰρ αὐτοὺς καὶ γαστριμάργους εἰδῶς, πάθει πάθος ἀντέταξε καὶ τῇ δεισιδαιμονίᾳ τὴν γαστριμαργίαν ἀντέστησεν. Τῶν γὰρ τοι ὑείων ὥς ἀκαθάρτων κελεύσας ἀπέχεσθαι, τῶν δέ γε ἄλλων ὥς καθαρῶν ἀπολαύειν νομοθετήσας, τῇ τῆς κρηφαγίας ἐπιθυμίᾳ τῶν θεῶν νομιζομένων μεταλαβεῖν κατηνάγκαζεν.

[7.21] Οὐ τοίνυν ἱερείων δεόμενος οὐδὲ κνίσης ὀριγνόμενος, θύειν προσέταξεν ὁ Θεός, ἀλλὰ τῶν ἀρρωστούντων θεραπεύων τὰ πάθη. Οὕτω δὴ καὶ τὰ τῶν εὐήχων ὀργάνων ἠνέσχετο, οὐ τῇ τούτων ἀρμονίᾳ τερπόμενος, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ παύων τῶν εἰδώλων τὸν πλάνον. Εἰ γὰρ εὐθὺς τῆς Αἰγυπτίων ξυνουσίας ἀπαλλαγεῖσι τοὺς τελείους προσενηνόχει νόμους, πάντως ἂν ἀπεσκίρτησαν καὶ τὸν χαλινὸν ἀπωσάμενοι πρὸς τὸν πρότερον ἐπαλινδρόμησαν ὄλεθρον. Εἰ γὰρ καὶ τούτων οὕτω πρυτανευθέντων, ἐπειράθησαν τοῦτο δρᾶσαι πολλάκις, τί οὐκ ἂν ἐτόλμησαν, εἰ τὴν εὐαγγελικὴν αὐτοῖς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φιλοσοφίαν ἐνομοθέτησεν;

[7.22] Ὅτι δὲ καὶ θυσιῶν καὶ μουσικῶν ὀργάνων ἀνενδεῆς ὁ Θεός, ἀκούσατε αὐτοῦ διὰ τῶν προφητῶν λέγοντος:

Οὐ δέξομαι ἐκ τοῦ οἴκου σου μόσχους, οὐδὲ ἐκ τῶν ποιμνίων σου χιμάρους. Ἐμὰ γάρ ἐστι πάντα τὰ θηρία τοῦ δρυμοῦ, κτήνη ἐν τοῖς ὄρεσι καὶ βόες. Ἔγνωνκα πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὠραιότης ἀγροῦ μετ' ἐμοῦ ἐστιν.

Ἐν γὰρ δὴ τούτοις πάντα τὰ νενομοθετημένα προσφέρειν ἐξέβαλεν, οὐ τὰ χερσαῖα μόνον ζῶα καὶ τὰ πτηνὰ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀποθλιβόμενον οἶνον καὶ τὸ μετὰ σεμιδάλεως καὶ ποπάνων προσφερόμενον ἔλαιον.

[7.23] Ὡραιότητα γὰρ ἀγροῦ ταῦτα δὴ προσηγόρευσε καὶ ἔδειξεν αὐτοῦ γε ὄντα καὶ ταῦτα κάκεῖνα ποιήματα, ταύτη πη διδάσκων, ὥς ἡ θεία φύσις ἀνενδεής. Εἴτα μετὰ τινος εἰρωνείας χαριεστάτης καὶ πάσης ὠφελείας μεστῆς καὶ τὴν ἐκείνων ἄγνοιαν διελέγχει καὶ τὴν οἰκείαν ἐπιδείκνυσι δύναμιν· ἔφη γάρ·

[7.24] Ἐὰν πεινάσω, οὐ μὴ σοι εἴπω· ἐμὴ γάρ ἐστιν ἡ οἰκουμένη καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς.

Tudva, hogy nagyon babonások és nagyétkűek, Isten szembeállította a betegségeket egymással: egymás mellé helyezte a babonáságot és a falánkságot.⁴¹ Megparancsolta nekik, hogy tartózkodjanak a disznóféléktől, mivel azok tisztátalanok, de előírta a többi, tisztának nyilvánított étel élvezetét, és arra kényszerítette őket, hogy a képzelt isteneket helyettesítsék a húsevés utáni vággyal.

Isten nem azért írta elő az áldozatokat, mert szüksége volt azokra, vagy tán a zsír szagára vágyott, hanem hogy kigyógyítsa a betegeket gyarlóságaikból. Hasonló indokkal megtartotta a hangszereket is: nem mintha kedvelte volna a hangzásukat, hanem hogy fokozatosan megszüntesse a bálványozás tévelygését. Ha ugyanis rögtön az egyiptomi szabaduláskor a törvényeket tökéletes formájukban adta volna át, bizonyára fellázadnak: a zablát elvetve menekültek volna vissza korábbi nyomorúságukba. Ha a dolgok ilyen irányítása mellett is többször megpróbálták megtenni ezt, vajon mire vetemedtek volna, ha már kezdetben az evangéliumi bölcsesség törvényét rendeli számukra?⁴²

Istennek nincs szüksége sem áldozatokra, sem hangszerekre. Ennek megértéséhez hallgassátok, mit mond ő maga a prófétákon keresztül:

De nem fogadhatok el tulkot a te házadból, vagy bakokat a te aklaidból; mert enyém az erdőnek minden vadja, a nyájak és barmok a hegyeken. Ismerem az egeknek minden szárnyasát, és a mező szépsége van nálam.⁴³

Ezekkel a szavakkal utasította el Isten a törvény által előírt összes áldozatot: nemcsak a szárazföldi állatokat és a madarakat, hanem a kiperéselt bort és az olívaolajat is, amelyet a legfinomabb liszttel és áldozati süteményekkel kínáltak fel.

Ezeket a dolgokat „a mező szépségének” nevezi, és megmutatja, hogy egytől egyig minden teremtmény az Övé. Ekképpen tanítja, hogy az isteni természetnek semmire sincs szüksége. Majd bájos és nagyon tanulságos iróniával megcáfolja tudatlanságukat, és felmutatja saját erejét, hiszen ezt mondja:

Ha megéhezném, semmiképpen nem mondanám meg néked; mert enyém e világ és ennek mindene.⁴⁴

⁴¹ Magyarán: a kutyaharapást szőrével gyógyította.

⁴² Az „evangéliumi bölcsesség”, vagy „evangéliumi filozófia” tulajdonképpen a remeték, szerzetesek, terapeuták kontemplatív, önmegtartóztató életszemléletén alapuló mértékletes és kegyes keresztyén életvitelt jelenti.

⁴³ Vö. Zsolt 50, 9–11.

⁴⁴ Zsolt 50, 12.

Οὕτω διὰ τούτων καὶ τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν δεσποτείαν ἐναργῶς ἐπιδείξας, ἐκεῖνο τὸ εἰρωνικῶς ῥηθὲν ἐθεράπευσεν, εἰπὼν·

Μὴ φάγομαι κρέα ταύρων ἢ αἶμα τράγων πίομαι;

Καὶ διὰ πάντων περιττὰ δείξας τὰ θύματα καὶ τῆς θείας ἀνάξια φύσεως, καινόν τινα θυσίας ὑποτίθεται τρόπον, οὐ βωμὸν αἱματτούσης, ἀλλὰ γλώττη καὶ χεῖλεσι τελουμένης·

Θῦσον, γὰρ ἔφη, τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἀπόδος τῷ ὑψίστῳ τὰς εὐχάς σου· καὶ ἐπικάλεσαί με ἐν ἡμέρᾳ θλίψεώς σου· καὶ ἐξελοῦμαί σε, καὶ δοξάσεις με.

[7.25] Ἀρκεῖ γὰρ αὐτῷ λόγος εὐλογός τε καὶ πρόσφορος ὑπὲρ πάντα τὰ ποίμνια καὶ αἰπόλια καὶ βουκόλια· καὶ τοῦτον δεχόμενος ἀμείβεται τοὺς προσφέροντας, ἐπικουρίαν ὀρέγων καὶ εἰς καιρὸν ἐπαμύνων καὶ τῶν λωβᾶσθαι πειρωμένων ἐλευθερῶν. Ταῦτο δὴ τοῦτο κὰν τῷ τέλει τῆς μελωδίας προστέθεικεν·

Θυσία αἰνέσεως δοξάσει με· καὶ ἐκεῖ ὁδός, ἣ δείξω αὐτῷ τὸ σωτήριον τοῦ Θεοῦ.

[7.26] Οὐ γὰρ ἀπόχρη τὸ μόνον τὸν εὐεργέτην ὑμνεῖν· προσήκει γὰρ καὶ τὴν ὁδὸν ἐκείνην ὁδεύειν, ἥς τὸ τέλος ἀληθῶς σωτηρία. Τοῦτο κὰν ἐτέρῳ ψαλμῷ πρὸς τὸν Θεὸν εἶπεν ὁ προφήτης·

Θυσίαν, γὰρ ἔφη, καὶ προσφορὰν οὐκ ἠθέλησας· ὀλοκαυτώματα καὶ περὶ ἁμαρτίας οὐκ ἐζήτησας.

Κὰν ἄλλη δὲ μελωδία τοῦτο παραδέδωκεν·

Αἰνέσω, γὰρ εἶπε, τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ μου μετ' ᾠδῆς· μεγαλυνῶ αὐτὸν ἐν αἰνέσει· καὶ ἀρέσει τῷ Θεῷ ὑπὲρ μόσχον νέον, κέρατα ἐκφέροντα καὶ ὀπλάς.

[7.27] Ὡς ἂν δὲ μή τις ὑπολάβῃ ταῦτα μόνον τὸν Δαυὶδ γεγραφέναι, ἀκούσατε, ὦ ἄνδρες, ὅποια καὶ διὰ τῆς τοῦ Ἡσαΐου φωνῆς αὐτὸς πάλιν εἶρηκεν ὁ Θεός· αὐτοῦ γὰρ δὴ ταῦτα τὰ ῥήματα·

Τί μοι πλῆθος τῶν θυσιῶν ὑμῶν; λέγει Κύριος. Πλήρης εἰμί· ὀλοκαυτώματα κριῶν καὶ στέαρ ἀρνῶν καὶ αἶμα

⁴⁵ Zsolt 50, 13.

⁴⁶ Zsolt 50, 14–15.

⁴⁷ Zsolt 50, 23. A görög szöveg akár így is értelmezhető: „A hála áldozatával dicsőíts engem: és ott az út [vagy: íme az út], amelyen megmutatom neki Isten szabadítását.”

A fentiekkel világosan megmutatja mind teremtmői mivoltát, mind pedig a hatalmát, és ironikus hangját megőrizve így szól:

Avagy eszem-é én a bikák húsát, és a bakoknak vérét iszom-é?⁴⁵

Ezáltal megmutatta, hogy az áldozatok teljesen fölöslegesek és méltatlanok az isteni természethez. Újfajta áldozatot ajánl helyettük, amely nem véres oltár, hanem a nyelv és az ajkak révén teljesül:

Hálával áldozál az Istennek, és teljesítsd a felségesnek fogadásodat! És hívj segítségül engem a nyomorúság idején, én megszabadítlak téged és te dicsőítesz engem.⁴⁶

Isten sokkal inkább megelégszik az áldás és a felajánlás szavával, mintha az összes juhot, kecskét és tehenet feláldoznák neki. És amikor megkapja e szót, megjutalmazza azokat, akik felkínálják, segítséget nyújt nekik, védelmezi őket szükség esetén, és megszabadítja őket a veszedelmes nyomorúságtól. Ugyanezt teszi hozzá a zsoltár végén is:

Aki hálával áldoz, az dicsőít engem, és a ki az útra vigyáz, annak mutatom meg Istennek szabadítását.⁴⁷

Mert nem elég csak a Jótevő dicsőségét zengeni; haladni is kell azon az úton, amelynek a megváltás a valódi célja. A próféta éppen ezt mondja Istennek egy másik zsoltárban, hiszen így szól:

Véres áldozatot és ételáldozatot nem kedveltél; égőáldozatot és bűnért való áldozatot sem kívántál.⁴⁸

Egy másik dalban pedig ezt is közli:

Dicsérem az Istennek nevét énekkel, és magasztalom hálaadással. És kedvesebb lesz az Úr előtt a fiatal borjúnál, a szarvas és hasadt körmű tuloknál.⁴⁹

És hogy senki ne úgy vélje, hogy ilyeneket csak Dávid írt, hallgassátok meg, ó férfiak, miképpen szólt ismét maga Isten Ézsaiás hangján keresztül. Hiszen ezek az ő szavai:

Mit nékem véres áldozataitok sokasága? – mondja az Úr. Tele vagytok; a kosok egészen égőáldozatait, a bárányok kövérét, a

⁴⁸ Zsolt 40, 7.

⁴⁹ Zsolt 69, 31–32.

ταύρων καὶ τράγων οὐ βούλομαι, οὐδ' ἂν ἔρχησθε ὀφθῆναι μοι. Τίς γὰρ ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν;

[7.28] Ἀντικρυς δὲ διὰ τούτων δεδήλωκεν, ὥς οὐκ ἀναγκαίως ταῦτα νενομοθέτηκεν, ἀλλὰ τῇ ἐκείνων ξυγκατιῶν ἀσθενείᾳ. Τοῦτο γὰρ σημαίνει τὸ „Τίς ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν;” Εἶτα ἐπήγαγεν·

Πατεῖν μου τὴν αὐλὴν οὐ προσθήσεσθε· ἐὰν γὰρ προσφέρῃτέ μοι σεμίδαλιν, μάταιον· θυμίαμα βδέλυγμά μοι ἐστὶ· τὰς νεομηνίας ὑμῶν καὶ τὰ σάββατα καὶ ἡμέραν μεγάλην οὐκ ἀνέχομαι· νηστείαν καὶ ἀργίαν καὶ τὰς ἐορτὰς ὑμῶν μισεῖ ἡ ψυχὴ μου. Ἐγενήθητέ μοι εἰς πλησμονήν.

[7.29] Ἀτεχνῶς δὲ ταῦτα τῇ δαυιτικῇ ἔοικε μελωδίᾳ. Κάνταῦθα γὰρ παραπλησίως οὐ μόνον τοὺς ταύρους καὶ τοὺς τράγους καὶ τοὺς ἄρνας ἐξέβαλεν, ἀλλὰ καὶ τὴν σεμίδαλιν καὶ τῶν ἀρωμάτων τὴν εὐοσμίαν καὶ τῶν μεγάλων πανηγύρεων τὸν κατάλογον. Ὡσπερ δὲ διὰ τοῦ Δαυὶδ ἀπαγορεύσας τὰς τοιαύτας ἱερουργίας τὴν τῆς αἰνέσεως θυσίαν προσφέρειν ἐκέλευσεν, οὕτω κάνταῦθα τούτων ἕκαστον ἐκβαλὼν, τὸ τῆς ἀφθαρσίας αὐτοῖς καὶ παλιγγενεσίας ἐπιδείκνυσι βάπτισμα καὶ φησιν· „Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε.”

[7.30] Καὶ ἵνα μὴ νομίσωσι προστεταχέναι αὐτὸν τοῖς περιρραν-τηρίοις τοῖς ξυνήθεσι χρήσασθαι, ἀναγκαίως προστέθεικεν·

Ἀφέλετε τὰς πονηρίας ὑμῶν ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου.

Τοῦτο δὲ σαφῶς τὴν τοῦ παναγίου βαπτίσματος αἰνίττεται δωρεάν. Κὰν τῷ μέσῳ δὲ τῆς προφητείας πάλιν ὁ τοῦ προφήτου Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου φησὶν·

[7.31] Οὐ νῦν ἐκάλεσά σε, Ἰακώβ, οὐδὲ κοπιάσαι σε ἐποίησα, Ἰσραήλ. Οὐκ ἦνεγκάς μοι πρόβατα τῆς ὀλοκαρπώσεώς σου οὐδὲ ἐν ταῖς θυσίαις σου ἐδόξασάς με· οὐκ ἐδούλευσάς μοι

tulkok és bakok vérét nem akarom, ha eljöttek, hogy szíнем előtt megjelenjeteк. Ugyan ki kívánja ezeket a ti kezetekből?⁵⁰

Ezekkel a szavakkal pontosan megmutatta, hogy nem szükségből hozta ezeket a törvényeket, hanem amazok ⁵¹ erőtlenségéhez igazodott. Hiszen ezt jelentі az utolsó mondat: „Ugyan ki kívánja ezeket a ti kezetekből?” Majd így folytatja:

Ne siessetek aklomba lépni. Hiába hoznátok nékem a legfinomabb lisztet; a jó illattétel utálat előtttem. Újholdaitokat, szombatjaitokat és nagy napjaitokat nem szenvedhetem; utálja lelkem böjtjeiteket, henyéléseket, és ünnepeiteket; teherrel váltatok számomra.⁵²

A keresztség előképe

Mindezek nagyon hasonlítanak Dávid énekéhez. Isten itt hasonlóképpen nemcsak a tulkokat, kosokat és bárányokat utasította el, hanem a legfinomabb lisztet, a fűszernövények illatát és a nagy ünnepek egész sorát is. És amiképpen Dávidon keresztül előírta ezeket a ceremóniákat, és megparancsolta a dicsőítő áldozat bemutatását, itt mindezeket visszautasítva megmutatja nekik a romolhatatlanság és újjászületés keresztségét, mondván: „Mosódjatok, tisztuljatok meg.”⁵³

És hogy nehogy azt higgyék, hogy a szertartásos meghintésre és tisztálkodásra utal, szükségszerűen hozzátette:

Távoztassátok el lelketekből gonoszságokat, amely szemeim előtt van.⁵⁴

Ezzel világosan utal a legszentebb keresztség ajándékára. A prófécia közepette pedig a próféta Istene újfent ezt mondja a próféta által:

Most sem hívtalak téged, Jákób, se nem fárasztottalak téged, Izráel! Nem adtad nékem égőáldozatul bárányaidat, és áldozataiddal nem dicsőítettél engem; nem szolgáltál nékem

⁵⁰ Vö. Ésa 1, 11–12.

⁵¹ Ti. Izráel népe.

⁵² Vö. Ésa 1, 13–14.

⁵³ Ésa 1, 16. Vö. Theodórétoz, *Haereticarum fabularum compendium* V, 18: „[A keresztség] záloga az eljövendő javaknak, előképe az elkövetkezendő feltámadásnak, közösség az Úr szenvedéseivel, részesség az Ő feltámadásában, a megváltás

ruhája, az öröm öltözete, tündöklő fegyverzet, sőt inkább ő maga fény” (Papp György fordítása).

⁵⁴ Vö. Ésa 1, 16.

ἐν δώροις, οὐδὲ ἔγκοπὸν σε ἐποίησα ἐν λιβάνῳ; οὐδὲ ἐκτίσω μοι ἀργυρίου θυμίαμα, οὐδὲ στέαρ τῶν θυσιῶν σου ἐπεθύμησα, ἀλλ' ἐν ταῖς ἁμαρτίαις σου καὶ ἐν ταῖς ἀδικίαις σου προέστην σου.

[7.32] Οὕτω πάλιν δείξας ἀνόνητα τῆς νομικῆς ἱερουργίας τὰ εἶδη, ὑπischneῖται τῶν ἁμαρτημάτων τὴν ἄφεσιν, ἣν διὰ τοῦ παναγίου βαπτίσματος ἐδωρήσατο·

Ἐγὼ εἰμι, ἐγὼ εἰμι ὁ ἐξαλείφων τὰς ἀνομίας σου ἕνεκεν ἑμοῦ, καὶ τὰς ἁμαρτίας σου οὐ μὴ μνησθήσομαι.

Οὐ γὰρ δὴ δι' ἔργων ἀξιεπαίνων, ἀλλὰ διὰ μόνης πίστεως τῶν μυστικῶν τετυχήκαμεν ἀγαθῶν.

[7.33] Τῷ τοι καὶ ὁ θεὸς ἀπόστολος κέκραγεν·

Χάριτί ἐστε σεσφσμένοι· καὶ τοῦτο οὐκ ἐξ ὑμῶν, Θεοῦ τὸ δῶρον, ἵνα μὴ τις καυχῆσθαι.

Τοῦτο κάνταῦθα δηλῶν, τὸ „ἕνεκεν ἑμοῦ” τέθεικεν. Ταῦτα καὶ διὰ Ἱερεμίου διαμαρτύρεται λέγων·

Τὰ ὀλοκαυτώματα ὑμῶν συναγάγετε μετὰ τῶν θυσιῶν ὑμῶν καὶ φάγετε κρέα. Ὅτι οὐκ ἐλάλησα πρὸς τοὺς πατέρας ὑμῶν οὐδὲ ἐνετειλάμην αὐτοῖς ἐν ἡμέρᾳ, ἐν ᾗ ἀνήγαγον αὐτοὺς ἐξ Αἰγύπτου, περὶ ὀλοκαυτωμάτων καὶ θυσίας.

[7.34] Ἄ γὰρ δὴ περὶ τούτων ἐν τῷ νόμῳ προσετετάχει, τῆς ἐκείνων ἦν ἀναισθησίας, οὐ τῆς αὐτοῦ χρείας τε καὶ βουλήσεως. Ταῦτα καὶ ἐτέρωθι λέγει·

Τὰ ὀλοκαυτώματα ὑμῶν οὐκ ἔστι δεκτά, καὶ αἱ θυσίαι ὑμῶν οὐχ ἥδυνάν μοι.

Καὶ αὖ πάλιν βοᾷ·

Ἀπόστησον ἀπ' ἑμοῦ ἤχον ὧδῶν σου, καὶ φωνῆς ὀργάνων σου οὐκ ἀκούσομαι.

[7.35] Καὶ ἄλλα δὲ πάμπολλα τοιαῦτα ἔστιν εὑρεῖν, δηλοῦντα σαφῶς, ὥς οὐ δεόμενος θυσιῶν ὁ Θεὸς οὐδὲ καπνῷ καὶ κνίσῃ

ajándékkal, és fenyőtömjénnel nem fárasztottalak. Nem vettél pénzen nekem tömjént, és áldozataid kövérét sem áhítottam, hanem csak bűneiddel és vétkeiddel állítottalak magam elé.⁵⁵

Ekképpen ismét megmutatta nekik az istentiszteletük törvény által előírt formájának haszontalanságát, Isten megígérte bűneik bocsánatát, amelyet a legszentebb keresztséggel ajándékozott nekik:

Ἐν, ἐν vagyok, aki eltörlöm álnokságaidat önmagamért, és bűneidről soha többé meg nem emlékezem!⁵⁶

Mert nyilván nem a dicséretre méltó tetteinkért, hanem egyedül hit által kapjuk meg a titkos javakat.

Ugyanez okból kiáltotta az isteni apostol is a következőket:

Kegyelemből tartattatok meg; és ez nem töletek van: Isten ajándéka ez, hogy senki ne kérkedjék.⁵⁷

Hogy ezt itt megmutassa, hozzátette az „önmagamért” szót. Ugyanerről tesz bizonyosságot Jeremiás által is, mondván:

Egészen égő áldozataitokat rakjátok a ti véres áldozataitokhoz, és egyetek húst! Mert nem szóltam a ti atyáitokkal, és nem rendelkeztem velük azon a napon, amikor kihoztam őket Egyiptom földéről, az égőáldozatok és véres áldozat felől.⁵⁸

Mert nyilvánvaló, hogy amit Isten a törvényben előírt ezekkel kapcsolatban, azok nem az ő szükségéből és akaratából fakadtak, hanem a nép vakságából. Máshol is ezt mondja:

A ti égőáldozataitok nincsenek kedvemre, sem a ti véres áldozataitok nem tetszenek nekem.⁵⁹

És újból felkiált:

Távoztasd el tőlem énekeid zaját, hárfáid pengését sem hallgathatom.⁶⁰

Bőven találni más hasonló szövegeket, amelyekből kiviláglik, hogy Isten nem azért rendelte ezek elvégzését, mert szüksége lett

⁵⁵ Vö. Ésa 43, 22–24.

⁵⁶ Ésa 43, 25.

⁵⁷ Vö. Ef 2, 8–9.

⁵⁸ Jer 7, 21–22.

⁵⁹ Jer 6, 20

⁶⁰ Ám 5, 23.

καὶ τοῖς μουσικοῖς ὀργάνοις ἐπιτερόμενος ταῦτα τελεῖσθαι προσέταξεν, ἀλλὰ τῆς ἐκείνων προμηθούμενος ἰατρείας.

[7.36] Μὴ τοίνυν τῆς τῶν ὑμετέρων θυμάτων κατηγορίας ἀπολογίαν τὴν ἀντικατηγορίαν ἔχειν νομίζετε. Δῆλον γάρ τοι τὸν τοῦ νόμου σκοπὸν διὰ τῶν προφητῶν ὁ νομοθέτης πεποίηκεν. Τούτοις ἀκριβῶς ἐντυχὼν ὁ Πορφύριος – μάλα γὰρ αὐτοῖς ἐνδιέτριψε, τὴν καθ' ἡμῶν τυρεῦων γραφὴν –, καὶ ἀλλότριον εὐσεβείας καὶ αὐτὸς ἀποφαίνει τὸ θῦειν, παραπλήσιόν τι τοῖς πιθήκοις καὶ δρῶν καὶ πάσχων.

[7.37] Καθάπερ γὰρ ἐκεῖνοι μιμοῦνται μὲν τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπιτηδεύματα, εἰς δέ γε τὴν τῶν ἀνθρώπων οὐ μεταβάλλονται φύσιν, ἀλλὰ μένουσι πίθηκοι, οὕτως οὗτος τὰ θεῖα λόγια κεκλοφῶς καὶ ἐνίων τὴν διάνοιαν τοῖς ξυγγράμμασιν ἐνθετικῶς τοῖς οἰκείοις, μεταμαθεῖν οὐκ ἠθέλησε τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ μεμένηκε πίθηκος, μᾶλλον δὲ κολιοῖς, ἀλλοτρίοις πτίλοις καλλυνόμενος.

[7.38] Οὗτος περὶ τοῦ δεῖν ἐμψύχων ἀπέχεσθαι πολλοὺς λόγους συγγεγραφῶς, εἰσήγαγε τὸν Θεόφραστον λέγοντα, ὅτι οἱ πάλαι ἄνθρωποι οὔτε λιβανωτὸν οὔτε ἄλλο θῦμα προσέφερον, „ἀλλὰ χλόης οἶόν τινα τῆς γονίμου φύσεως χνοῦν ταῖς χερσὶν ἀράμενοι κατέκαον“, ταύτη τοὺς φαινομένους οὐρανίους θεοὺς τῇ θυσίᾳ δεξιούμενοι.

[7.39] Εἶτα πολλὰ ἄττα τοιαῦτα διεξελθὼν, ἐπήγαγεν·

Πόρρω δὲ τῶν περὶ τὰς θυσίας ἀπαρχῶν τοῖς ἀνθρώποις προΐουσῶν παρανομίας, ἢ τῶν δεινοτάτων θυμάτων παράληψις ἐπεισέχθη ὁμότητος πλήρης, ὥς δοκεῖν τὰς πρότερον λεχθείσας καθ' ἡμῶν ἀρὰς νῦν τέλος εἰληφέναι, σφαζάντων τῶν ἀνθρώπων καὶ τοὺς βομοὺς αἰμαζάντων.

[7.40] Εἶτα πολλοὺς λόγους διεξελθὼν, ἔφη μὴ χρῆναι θεοὺς ὑπολαμβάνειν τοὺς ταῖς διὰ ζώων θυσίαις χαίροντας· εἶναι γὰρ

⁶¹ Porphyrios *A keresztények ellen* című művét ld. Porphyrius, *Gegen die Christen, 15 Bücher*, Zeugnisse, Fragmente und Referate, hrsg. Adolf von Harnack, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1916, Philosophisch-Historische Klasse Nr. 1 (Berlin: Georg Reimer, 1916). Ld. még Robert Louis Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them* (New Haven: Yale University Press, 1984); Robert M. Grant, 'Porphyry among the Early Christians', *Romanitas et Christianitas*, ed. W. den Boer et al. (Amsterdam: Elsevier, 1973); Milton V. Anastos, 'Porphyry's Attack on the Bible', *The Classical Tradition, Studies in Honor of Harry Caplan* (Ithaca: Cornell University Press, 1966), 421–450.

volna az áldozatokra, a füstre, a zsírszagra és a hangszerekre, hanem mert a nép gyógyításáról gondoskodott.

Porphyriosz is az áldozatok ellen szól

Ne gondoljátok tehát, hogy ez a viszontvád felment benneteket az áldozataitok miatti vád alól, mivel a Törvényhozó a prófétákon keresztül világosan megmutatta a törvény célját. Porphyriosz körültekintően tanulmányozta őket – mivel sok időt töltött velük, amikor összekotyvasztotta az ellenünk szóló művét⁶¹ –, és ő maga is igazolja, hogy az áldozat bemutatása idegen az igaz kegyességtől. Ő a majmokhoz hasonlóan cselekszik és viszonyul ezekhez.

Mert amiképpen a majmok utánozzák az emberek szokásait, de nem változnak közben emberré, hanem majmok maradnak, Porphyriosz ugyanígy elcsente az isteni kijelentéseket, és beillesztett közülük néhány gondolatot a saját műveibe, de az igazságot nem akarta megtanulni: majom maradt, pontosabban idegen tollakkal ékeskedő szarka.⁶²

Miután hosszasan értekezik az élő állatoktól való tartózkodás kötelességéről, Porphyriosz Theophrasztosz idézi annak bizonyítására, hogy a régiek sem tömjént, sem egyebet nem áldoztak, „hanem letéptek egy kevés zöld termőhajtást, kézzel felemelték és elégették”,⁶³ hogy ezzel az áldozattal tiszteljék azokat, akik mennyei isteneknek tűntek.

Majd miután sok hasonló témáról értekezett, hozzáteszi:

Idővel a kezdeti áldozatok törvénytelenégeket okoztak az emberek között: a legszörnyűbb áldozatokat teljes kegyetlenkedés kísérte, így a korábban ellenünk kimondott átok most beteljesült az emberek mészárlásában és az oltárok bevérézésében.⁶⁴

A téma részletes kifejtése után kijelenti, hogy nem kéne isteneknek tartani azokat, akik kedvelik az élőlények feláldozását, hiszen élő

⁶² Ld. Lukianosz, *Apológia* 4. P. M. Casey, 'Porphyry and the Origin of the Book of Daniel', *The Journal of Theological Studies* 27 (1976), 15–33; P. M. Casey, 'Porphyry and Syrian Exegesis of the Book of Daniel', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 81 (1990), 139–142.

⁶³ Ld. Theophrasztosz, *A kegyességéről* (Περὶ εὐσεβείας, lat. *De pietate*) 2, 7–9. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 11. André Jean Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste* II (Paris: Lecoffre, 1949), 190–191.

⁶⁴ Porphyriosz, *Az önmegtartóztatásról* II, 7. Eusebiosz, *Praep. ev.* I, 9, 7–8.

ἀδικώτατον τὸ ζῶσθαι καὶ ἀνόσιον καὶ μισαρὸν καὶ βλαβερὸν καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ θεοῖς προσφιλές. Προστέθεικε δὲ καὶ ταῦτα·

Εἰκότως ὁ Θεόφραστος ἀπαγορεύει μὴ θύειν τὰ ἔμψυχα τοὺς τῷ ὄντι εὐσεβεῖν ἐθέλοντας, χρώμενος καὶ τοιαύταις ἄλλαις αἰτίαις.

[7.41] Εἴτα δείκνυσι, τίνα θύειν προσήκει, καὶ φησιν·

Καὶ μὴν θύειν δεῖ ἐκεῖνα, ἃ θύοντες οὐδένα πημανοῦμεν· οὐδὲν γὰρ ὥς τὸ θύειν ἀβλαβὲς εἶναι χρητὴς πᾶσιν.

Καὶ αὖ πάλιν·

Ἀφεκτέον ἄρα τῶν ζώων ἐν ταῖς θυσίαις.

Ἀναμνήσκει δὲ καὶ τῶν πάλαι τολμηθεῖσων ἀνδροφονῶν·

Ἐθύετο γάρ, φησιν, ἐν Ρόδῳ μηνὶ Μεταγειτνίῳ ἔκτῃ ἱσταμένου ἀνθρώπου τῷ Κρόνῳ· ὃ δὲ ἐπὶ πολὺ κρατῆσαν εἰς ἔθος μετεβλήθη. Ἐνα γὰρ τῶν ἐπὶ θανάτῳ δημοσία κατακριθέντων μέχρι τῶν Κρονίων ξυνεῖχον.

[7.42] Εἴτα λέγει, ὥς καὶ ἐν Σαλαμῖνι τῆς Κύπρου ἀνθρώπος ἐθύετο τῇ Ἀγραύλῳ τῇ Κέκροπος, καὶ ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Αἰγύπτου ἀνθρώποι κατεσφάζοντο τρεῖς καθ' ἐκάστην ἡμέραν. Καὶ Λακεδαιμονίους δὲ φησι τῷ Ἄρει θύειν ἀνθρώπον, καὶ ἐν Λαοδικείᾳ δὲ τῆς Συρίας καὶ ἐν Καρχηδόνι τῆς Λιβύης τοιαύτας πάλαι θυσίας προσεγεγῆσθαι, καὶ τοὺς Ἕλληνας εἰς πόλεμον ἐξιώντας ἀνθρωποθυτεῖν, καὶ ἄλλα δὲ πάμπολλα τοιαῦτα διέξεισιν.

[7.43] Καὶ Φίλων δὲ ὁ ἱστοριογράφος φησὶν Ἀριστομένη τὸν Μεσσήνιον τῷ Ἰθωμήτῃ Διὶ τριακοσίους ἀποσφάζει. Καὶ ὁ

ἀλδοῦναι a legigazságtalanabb, istentelen, förtelmes és gyalázatos, így semmiképpen nem kedves az isteneknek. Majd hozzáteszi ezt is:

Theophrasztoz joggal tiltotta meg az élőlények feláldozását azoknak, akik valódi istentiszteletre vágnak, és felhozott más hasonló érveket is.⁶⁵

Majd megmutatja, milyen a helyes áldozat, és így szól:

Olyan áldozatot kell bemutatni, amelynek során semmit nem sértünk, mert az áldozatnál semmi sem lehet ártalmatlanabb.⁶⁶

Másutt pedig ezt mondja:

Tartózkodnunk kell az állatok feláldozásától.⁶⁷

Megemlíti a régi időkben megkísérelt emberáldozatokat is:

Rhodosz szigetén Metageitnión hónap hatodik napján egy férfit szoktak áldozni Kronosznak. Ezt nagyon sokáig megtartották, és később szokássá vált. A halálraítélteket életben tartották Kronosz ünnepéig.⁶⁸

Aztán elmondja, hogy Ciprus szigetén, Szalamiszban is feláldoznak egy embert Agraulosznak, Kekropsz lányának,⁶⁹ és hogy az egyiptomi Héliopoliszban⁷⁰ naponta három embert mészárolnak le. Leírja, hogy a lakedaimóniaiak is embert áldoztak fel Arésznak, és hogy hasonló áldozatokat mutattak be a szíriai Laodikeiában és a líbiai Karthágóban, valamint hogy a görögök a háború kezdetén mutatnak be emberáldozatot, majd több más hasonló példát is említ.⁷¹

Philón, a történetíró szerint a messinai Arisztomenész háromszáz embert áldozott fel az ithómétéi Zeusznak.⁷² Plutarkhosz ezekhez

egy jóslat szerint Athén csak akkor győzhetett a háborúban, ha közülük valaki önként meghal. Hérodotosz szerint Agraulosznak Athénban szentélye is volt az Akropoliszon (Hérodotosz, *Historia* VIII, 53).

⁷⁰ Héliopolisz = Napváros.

⁷¹ Az emberáldozatok kérdéséhez ld. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* III, 42, illetve Khrüszosztomosz, *Panegyricum in Babylon martyrem (Babilusz vértanú dicsérete)* 3. Vö. Lengyel Püsök Sarolta, 'A kánaáni vallás, adalékok az ó-izraeli vallás megismeréséhez', *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica* 2009/2, 19–38, különösen a Molok-kultusz, uo. 30–38.

⁷² A fenti történet nem Philóntól származik. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 16, 12 Kelemenre hivatkozik (Alex. Kelemen, *Protreptikosz* III, 42), aki szerint Theopomposz, Spárta királya is az áldozatok között volt. Plutarkhosznál található egy feljegyzés, amely szerint Arisztomenész háromszor mutatott be áldozatot a

⁶⁵ Porphüriosz *Az önmegtartóztatásról* II, 11. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 14, 2. A kérdés bővebb kifejtését ld. Porphüriosz, *Az önmegtartóztatásról* II, 34skk.

⁶⁶ Porphüriosz *Az önmegtartóztatásról* II, 12. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 14, 3.

⁶⁷ Porphüriosz *Az önmegtartóztatásról* II, 13. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 14, 3.

⁶⁸ Porphüriosz *Az önmegtartóztatásról* II, 54. Eusebiosz, *Praep. ev.* IV, 16, 1–11. Szaturnusz ünnepe, a Saturnalia júniusban volt.

⁶⁹ Eusebiosz szerint Kekropsz, Athén mitikus királya ötven évig uralkodott (Eusebiosz, *Praep. ev.* X, 9, 21). Felsőteste emberhez, alsóteste kígyóhoz vagy halhoz hasonlított. Agraulosz (vagy Aglauros) Kekropsz három lányának egyike. Amikor egyik húgával, Herszével együtt felnyitották a Pallasz Athéné által rájuk bízott kosarat, amelyben a csecsemő Erikhtoniosz és egy kígyó feküdt – az istennő bosszúból örültséggel büntette őket. A két lány a tengerbe vetette magát. A történet másik változata szerint a kígyó marásától haltak meg. A harmadik változat állhat közel a fenti beszámolóhoz: eszerint Agraulosz önként áldozta fel magát, mivel

Πλούταρχος δὲ ξυνῳδὰ τούτοις ἱστορήσῃ, καὶ ἕτεροι ξυγγραφεῖς πολλὰ τοιαῦτα ξυνέγραψαν· καὶ τραγωδοποιοὶ τοιάσδε ξυμφορὰς ἐτραγώδησαν, Μενοικέως μὲν ἐν Θήβαις, Κόδρου δὲ ἐν Ἀθήναις καὶ τῶν Λεῶ θυγατέρων.

[7.44] Καὶ ῥάδιον ἐντυχεῖν τῷ βουλομένῳ ταῖς παλαιαῖς ἱστορίαις καὶ γινῶναι, ὥς τῶν καλουμένων θεῶν ταῦτα κελευόντων ἐθύετο. Ὁ δὲ γε ποιητὴς καὶ δεσπότης πανταχῇ τῆς τοιαύτης παρανομίας κατηγορεῖ, καὶ διὰ τοῦ Δαυὶδ μὲν βοᾷ·

Καὶ ἔθυσαν τοὺς υἱοὺς αὐτῶν καὶ τὰς θυγατέρας αὐτῶν τοῖς δαιμονίοις· καὶ ἐξέχεαν αἷμα ἀθῶν, αἷμα υἱῶν αὐτῶν καὶ θυγατέρων, ὧν ἔθυσαν τοῖς γλυπτοῖς Χαναάν,

száz lakedaimóniai megöléséért, viszont a szövegkörnyezet alapján inkább a csatában elesettekre kell gondolnunk, nem az élve elfogottak rituális feláldozására (περὶ Ἀριστομένους λέγοντες, ὡς τρις ἑκατομφόνια θύσειεν ἀπὸ Λακεδαιμονίων – Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok: Romulus* XXV, 4–5). Ld. még Pierre Nautin, ‘Trois autres fragments du livre *Contre les Chrétiens*’, *Revue biblique* 57 (1950), 409–416.

⁷³ Plutarkhosz, *A jószok tévedéseiről (De defectu oraculorum)* 14; Eusebiosz, *Praep. ev.* V, 4, 2.

⁷⁴ Diodorus Siculus jegyzi fel Phalariszról, a szicíliai Agrigentum türannoszáról (Kr. e. 570–544) az alábbi történetet. Az attikai Perilaosz mester készített egy bronzbikát, hogy annak segítségével Phalarisz megbüntesse saját népének tagjait. A mester a bika orrlukaiba apró sípokat helyezett el, az oldalán pedig ajtót vágott, majd elvitte Phalariszhoz. A türannosz ajándékokkal fogadta a mestert, és elrendelte, hogy a gépezetet szenteljék fel az isteneknek. A mester kinyitotta az ajtót, és embertelen kegyetlenséggel magyarázta el az uralkodónak, hogy amennyiben bárkit meg akarna büntetni, zárassa be a bika belsejébe, és gyújtasson tüzet alája; jajveszékelése olybá tűnik majd, mintha a bika bögne, és ezek a jajszvák élvezetet okoznak majd a királynak, amint kiáramlanak az orrlukákba illesztett sípokon. Ennek hallatán Phalarisz megundorodott a mestertől, és azt mondta neki, hogy ő legyen az első, aki bemutatja mindezt: utánozza azokat, akik majd a sípokon keresztül fognak kiáltani, egyszóval mutassa be a szerkezetet. Amint a gyanútlan Perilaosz belépett a bika belsejébe, hogy kiáltásával próbából megszólaltassa a bika orrában lévő sípokat, Phalarisz rázárta az ajtót, és tüzet rakatott a bika alá. De annak érdekében, hogy a bronzalkotást az ember halála meg ne fertőzze, kihozatta a félholt Perilaoszt a szerkezet belsejéből, és letaszította a sziklák tetejéről. Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica* IX, 18–19. A történetre és Phalarisz bikájára számos ókori szerző hivatkozik. Ld. pl. Lukianosz, *Phalarisz* I, 1; Pindaros, *Püthiai* I, 95; Pszeudo-Plutarkhosz, *Parallela minora* 315c-d; Plótinosz, *Enneadész* I, 4, 13; Órigenész, *Kelszosz ellen* IV, 67; Nazianzoszi Gergely, 32. levél *Philagrioszhoz* 7; Thesszalonikai Eusztathiosz, *Homérosz Odüsszeiájának magyarázata* I, 166.

⁷⁵ Aiszkhülosz *Heten Théba ellen* című drámájában Menoikeusz, Kreón fia, aki apai nagyapjának nevét örökölte, amikor a Oidüposz uralkodása idején a Hetek ostrom alá vették Thébát, levetette magát a várfalról, hogy elhárítsa a veszedelmet.

hasznlóakat jegyez fel,⁷³ és más írók is sok ilyesmiről számolnak be.⁷⁴ A tragédiaírók ugyancsak hasonló nyomorúságokat írnak le, mint például Menoikeusz esetét Thébában,⁷⁵ és Kodrosz,⁷⁶ illetve Leósz lányai⁷⁷ történetét Athénban.

Aki a régi történetírókat akarja olvasni, könnyen megtalálhatja és megtudhatja, miképpen követelték az úgynevezett istenek az effajta áldozatot. A Teremtő és az Úr azonban mindenestül elítélte ezt a szörnyű törvénytelenséget, és Dávid által így kiáltott fel:

És feláldozák fiaikat és leányaikat az ördögöknek, és ártatlan vért ontának: fiaik és leányaik véré, akiket Kánaán faragott bálványainak áldoztak.⁷⁸

⁷⁶ Athéni Lükurgosz (Kr. e. kb. 390–324) *Leokratész elleni IV. beszédében* olvasunk Kodrosz athéni király történetéről. Eszerint a Peloponnészosz dór megszállása idején (Kr. e. kb. 1068) a dórok Alétész, Hippotész fia révén megkérdezték a delpoi jósnőt, aki azt mondta, hogy hadjáratuk akkor lesz sikeres, ha az athéni királynak nem esik bántódása. E jóslat hamar eljutott Kodrosz fülébe, aki parasztnak öltözve közel merészkedett a folyón túli dór táborhoz, ahol felbosszantott néhány dór katonát, akik a veszekedés hevében meg is ölték. Mikor azonban rájöttek, hogy valóban az athéni királyt ölték meg, a jóslattól és az esetleges vereségtől való félelmükben visszavonultak, és Athén megmenekült. Vö. Arisztotelész, *Az athéni állam* 3. Ld. még Diótima szavait a *Lakomán*: „Ha például az emberek becsvágyára tekintesz, csodálkoznod kellene oktalanságukon, ha nem vennéd figyelembe azt, amit elmondtam, s nem elmélkednél előbb azon, hogy milyen megdöbbentő hatással van rájuk a hírnév vágya, ‘hogy halhatatlan dicsőséget szerezzenek örök időkre’, s ezért készek bármilyen veszélybe rohanni, még inkább, mint gyermekeikért, és kincset szerezni, nagy fáradtsággal fáradozni, s akár meg is halni. Gondolod-e – mondotta –, hogy Alkésztisz meghalt volna Admétoszért, Akhilleusz utánahalt volna Patroklosznak, vagy a ti Kodrosztok kész lett volna előbb meghalni gyermekei királyságáért, ha nem hitték volna, hogy ‘erényük halhatatlan emlékezete’ megmarad, ami csakugyan ránk is maradt? Távol állt volna tőlük – mondotta –, mert úgy gondolom, hogy éppen ‘erényük halhatatlanságáért’ és az efféle ‘dicső hírért’ tesz meg mindenki mindent, és minél kiválóbbak, annál inkább; mert halhatatlanságra vágyakoznak.” Platón, *A lakoma* 208d (Telegdi Zsigmond fordítása).

⁷⁷ Leósz, Orpheusz fia az attikai törzsek egyik névadója volt. Fiát Külanthosznak hívták, három lányának nevei pedig: Praxithea, Theopé és Eubulé. A delpoi jóslatnak engedelmességre a három lányt föl kellett áldozni, hogy a város megszabaduljon az éhínségtől. Athénban templomot emeltek a lányok tiszteletére, amely a Leókorion (Λεωκόριον = Λεὼ κόραι, azaz Leósz lányai) nevet viselte. Ld. Pszeudo-Aelius Herodianus, *Az alakzatokról* (Περὶ σχημάτων, lat. *De figuris*) III, 2, 847. Vö. Arisztotelész, *Az athéni állam* 18, ahol a szerző említést tesz a Leókorionról.

⁷⁸ Zsolt 106, 37–38.

διὰ δὲ τοῦ προφήτου Ἰεζεκιὴλ πάλιν ἐπιμεμφόμενος λέγει·

Καὶ ἔλαβες τοὺς υἱοὺς σου καὶ τὰς θυγατέρας σου, ἃς ἐγέννησάς μοι, καὶ προσήγαγες αὐτοὺς τοῖς ἐρασταῖς σου. Τοῦτο ὑπὲρ πᾶσαν τὴν πορνείαν σου.

[7.45] Ταῦτα μὲν οὖν πάσαι παρ' Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων καὶ Αἰγυπτίων, καὶ μέντοι καὶ Ἑβραίων καὶ τῶν ἄλλων ἐτολμᾶτο βαρβάρων μετὰ δὲ τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν ἐκεῖνα μὲν ἔσβεσται ἅπαντα, οἱ δὲ θεῖοι τῶν εὐαγγελίων πολιτεύονται νόμοι.

[7.46] Ἐκείνας τραγωδῶν τὰς μαιφονίας Σοφοκλῆς ὁ Ἀθηναῖος ἄριστα μὲν ἐθεολόγησεν, ἅγαν δὲ σοφῶς ἐκωμώδησε τὰ τῶν δαιμόνων ἀγάλματα καὶ τῶν θυσιῶν τὰς παρανόμους σφαγὰς· λέγει δὲ οὕτως·

εἷς ταῖς ἀληθείαισιν, εἷς ἐστὶν θεός,
ὃς οὐρανὸν τ' ἔτευξε καὶ γαῖαν μακρὴν
πόντου τε χαροπὸν οἶδμα κἀνέμων βίας.
Θνητοὶ δὲ πολλοὶ καρδίαν πλανώμενοι
ἰδρυσάμεσθα πημάτων παραψυχὴν,
θεῶν ἀγάλματ' ἐκ λίθων ἢ χαλκῶν
ἢ χρυσοτεύκτων ἢ ἐλεφαντίνων τύπους·
θυσίας τε τούτοις καὶ καλὰς πανηγύρεις
στέφοντες, οὕτως εὐσεβεῖν νομίζομεν.

[7.47] Τοιγάρτοι οὐ μόνον ἡμεῖς, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑμέτεροι ποιηταὶ καὶ ξυγγραφεῖς καὶ φιλόσοφοι ταῦτα γελοῖον, ἃ θεῖα νομίζετε. Ἐγὼ δὲ οἶμαι καὶ Σωκράτην τὸν Σωφρονίσκου τὸν ἀλεκτρυόνα θῦσαι κελεύειν, ἵνα τὴν κατ' αὐτοῦ γεγεννημένην διελέγξῃ γραφήν· ἐγραψάτην γὰρ αὐτὸν Ἄνυτος τε καὶ Μέλητος, ὥς εἶναι θεοὺς

Ezékiel próféta által pedig újfent vádat emel, és így szól:

És vevéd a te fiaidat és leányaidat, kiket nekem szültél vala, és megáldozád őket a te szeretőd szárára. És mindezt minden paráznaságodon túl cselekedted.⁷⁹

Szophoklész és Szókratész megerősítik a bibliai tanítást

Ilyen rettenetes dolgokat műveltek hát a régi görögök, rómaiak, egyiptomiak, sőt még a héberék és egyéb barbárok is. De a mi Istenünk és Megváltónk megjelenése után mindez eltűnt, és az evangéliumok isteni törvényei váltak hivatalossá.

Amikor az athéni Szophoklész megírta vérontással teli tragédiáit, kiváló teológiai gondolatokat is beleírt drámáiba, s bölcsen kigúnyolta a démonok szobrai és az áldozatok rettenetes mészárlásait. Ekképpen szól:

Isten csak egy van, így igaz, csak egy lehet,
a mennyet s a földet ő alkotta meg,
s a fűvő szelet, s a tengerek hullámain,
Mi meg, halandók, balga lelkek, mit teszünk?
Mi sok bajunknak vígaszául állítunk
sokféle istenszobrot, anyaga bronz lehet,
márvány akár, vagy dús arany s elefántagyar.
Ezeknek áldozunk, megüljük ünnepük,
s így téve hisszük, hogy mi jámborok vagyunk.⁸⁰

Ezért van az, hogy nemcsak mi, hanem a költőitek, történetíróitok és filozófusaitok is nevetnek azon, ahogyan az istenekről vélekedtek. Én viszont Szókratészről, Szóphroniszkosz fiáról is azt gondolom, hogy azért kérte a kakas feláldozását, hogy megcáfolja az ellene felhozott vádat (mivel Anüosz és Melétosz megvádolták, hogy

⁷⁹ Vö. Ez 16, 20. A „szeretők” itt nyilván a pogány isteneket jelentik, akikkel Izráel, mint az Úr hűtlen felesége, paráználkodott azáltal, hogy részt vett a kultuszaikban.

⁸⁰ Pszeudo-Szophoklész, 1025. *töredék*. in August Nauck, *Tragicorum graecorum fragmenta*, editio secunda (Leipzig: Teubner, 1889), 358–359 (Szepessy Tibor fordítása). Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 113; *Protrepikosz* VII, 74; Pszeudo-Jusztinosz Vértanú, *Intelem a görögökhöz* 18; Pszeudo-Jusztinosz Vértanú, *De monarchia* 104c; Athenagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* V, 3; Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 40; Alex. Kürillosz, *Julianus ellen* I, 44.

Egyébként a tévesen Jusztinosz Vértanúnak tulajdonított *Az igaz hit kifejtése* (*Expositio rectae fidei*) című munkájában Theodóréosz nagyon hasonló gondolatot fogalmaz meg: „Εἷς οὖν ταῖς ἀληθείαις ἐστὶν ὁ τῶν ἀπάντων θεός”, azaz „igazság szerint tehát a mindenség Istene valóban egy”. Ld. *Küroszi Theodóréosz* (Pszeudo-Jusztinosz), *Az igaz hit kifejtése* 373a.

οὐ νομίζοντα. Ὅτι γὰρ ἀνενδεὲς τὸ θεῖον ἠπίστατο, σαφῶς ἐν ἑτέροις δεδήλωκεν.

[7.48] Αὐτοῦ γὰρ δὴ καὶ ταῦτα, εἴπερ δὴ ἄρα ὁ Πλάτων τὰ ἐκείνου ξυνέγραψε δόγματα·

Οὐ γὰρ χρεῖας ἔνεκα ὁ θεὸς πεποίηκε τὸν κόσμον, ἵνα τιμὰς τε πρὸς ἀνθρώπων καὶ πρὸς θεῶν ἄλλων καὶ δαιμόνων καρποῖτο, οἷον πρόσδοδόν τινα ἀπὸ τῆς γενέσεως ἀρνύμενος, παρὰ μὲν ἡμῶν καπνούς, παρὰ δὲ θεῶν καὶ δαιμόνων οἰκείας λειτουργίας.

Ἀντικρυς δὲ διὰ τούτων δεδήλωκεν, ὥς οὐδενὸς μὲν δεῖται τὸ θεῖον, καπνοῦ δὲ πλέον οὐδὲν ἔχουσιν αἱ τοιαῦται θυσίαι, καὶ καπνοῦ δυσσομίας μεστοῦ.

[7.49] Ταῦτα δὴ οὖν καὶ παρὰ τῶν ὑμετέρων διδασκάλων μεμαθηκότες καὶ παρὰ τῶν θείων λογίων, παρ' ὧν ταῦτα σεσύληται, τὴν διδασκαλίαν κρατύναντες, τὰ μὲν ὀψοποιοῖς καὶ κρεοπώλαις ἀρμόττοντα μισήσατε θύματα, τὴν δὲ τῆς αἰνέσεως θυσίαν τῷ ποιητῇ προσενέγκατε. Πειθέτω δὲ ὑμᾶς τοῦτο ποιεῖν, μὴ τῶν βασιλευόντων

⁸¹ Ld. Platón, *Phaidón* 118a; Xenophón, *Emlékeim Szókratészről*; Juszminosz Vértanú, *I. Apológia* 61; Tertullianus, *Apológia* 46; Órigenész, *Kelszosz ellen* IV, 67; Lactantius, *Isteni tanítások (Divinae institutiones)* III, 20; V, 14. Szókratész ellen a mesteremberek és a politikusok részéről Anütosz, a költők részéről pedig Melétosz emelt vádat. Ld. *Szókratész védőbeszéde* alábbi részleteit: „Először is, athéni férfiak, a korábbi hazug vádak és a korábbi vádlók ellen kötelességem védekezni, és csak azután a későbbi vádak és a későbbi vádlók ellen. Mert sok vádlóm lépett már elétek, és már régóta, sok éve vádaskodtak, és nem mondtak semmi igazat, s tőlük jobban félek, mint Anütosztól és társaitól, ámbar ezek is félelmetesek. De amazok még félelmetesebbek, férfiak, akik majdnem mindnyájukat még gyermekkorotokban elővettek és meggyőztek, és hamis vádakkal vádoltak engem, hogy ‘él egy bizonyos Szókratész, bölcs férfiú, aki az égi jelenségeket vizsgálhatja, fölkatat minden föld alatti titkot, és a silányabb ügyet jónak tudja föltüntetni’. Ezek, athéni férfiak, akik ilyen híremet hintették el, ezek az én igazán félelmetes vádlóim. Mert hallgatóik azt gondolhatják, hogy aki ilyesmiket kutat, istenekben sem hisz (οἱ γὰρ ἀκούοντες ἡγοῦνται τοὺς ταῦτα ζητοῦντας οὐδὲ θεοὺς νομίζειν). [...] Az általuk megvizsgáltak pedig nem rájuk haragszanak meg, hanem énraám, és azt mondják, hogy ‘van egy bizonyos nagyon utálatos Szókratész, és megrontja az ifjúságot’. Ha pedig valaki megkérdi tőlük, milyen cselekedettel és milyen tanítással teszi ezt, semmit sem tudnak felelni, mert hiszen nem tudják; de hogy el ne árulják zavarukat, azokat a minden bölcselkedővel szemben kéznél levő dolgokat emlegetik: az égi jelenségeket meg a föld alatti dolgokat, az istentagadást (θεοὺς μὴ νομίζειν), a silány ügy jobbnak való feltüntetését. Mert az igazat, gondolom, nem szívesen mondanák meg, azt tudniillik, hogy kiderült róluk: megjátsszák, hogy tudnak valamit, de nem tudnak semmit. Minthogy pedig ezek, úgy tartom, becsvágyóak és ingerültek, sokan vannak, és együvé sorakozva

nem hisz az istenekben).⁸¹ Azt pedig, hogy az istenségnek nincs szüksége semmire, másutt is világosan megmutatta.

Ezt gondolta Szókratész maga is, mivel Platón egyszerűen csak feljegyezte Szókratész gondolatait.

Isten nem szükségből teremtette a világot, hogy learassa az emberekkel, más istenekkel és démonokkal kapcsolatos tisztelet gyümölcsseit, és mintegy jövedelemre tegyen szert a teremtményektől: tőlünk füstre, az istenektől és a démonoktól pedig a saját szolgálatukra.⁸²

A fentiek által világosan megmutatta, hogy az istenségnek semmire sincs szüksége, és hogy az efféle áldozatok füstön, ráadásul bűzös füstön kívül semmit sem tartalmaznak.

Megtanulva mindezeket a tanítóitoktól és az isteni kijelentésekből, amelyeket ezek az írók saját tanításuk megerősítése céljából kifosztottak, utasítsátok el a szakácsokhoz és mészárosokhoz illő áldozatokat, és helyette a dicsőítés áldozatával szolgáljatok a Teremtőnek. Ne a császárok törvényei, sem a büntetéstől való félelem,⁸³ hanem az egész

meggyőző hévvel beszélnek rólam, sikerült és sikerül is teletölteniük a fületeket heves rágalmaikkal. Közülük lépett föl ellenem Melétosz is, Anütosz is, Lükón is. Melétosz a költőként haragszik rám, Anütosz a kézmívesekért és államférfiakért, Lükón a szónokokért. [...] Vegyük hát újra elő, mert ők másfajta vádlók, az ő vádiratukat is. Valahogy így szól: ‘Vétkezik Szókratész – mondja –, mert megrontja az ifjúságot, és nem hisz azokban az istenekben, akikben a város, hanem más, új daimónok működésében (τοὺς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὓς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινά)’.” (Devecseri Gábor fordítása).

⁸² Ez a szövegrész – melyet szerzőnk a *Curatio* 4.34-ben már idézett – nem Platónról származik, noha Alexandriai Kelemen neki tulajdonítja. Ld. Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 11, 75. Vö. Athéni Athenagorász, *A feltámadásról* XII, 5. Ld. a *Curatio* 4.34-hez fűzött jegyzetet.

⁸³ II. Theodosius 435. november 14-én újabb rendeletet adott ki a pogány vallások ellen: „Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Isidoro praefecto praetorio. Omnibus sceleratae mentis paganae execrandis hostiarum immolationibus damnandisque sacrificiis ceterisque antiquiorum sanctionum auctoritate prohibitis interdiciamus cunctaque eorum fana templa delubra, si qua etiam nunc restant integra, praecepto magistratuum destrui collocationeque venerandae christianae religionis signi expiari praecipimus, scientibus universis, si quem huic legi apud competentem iudicem idoneis probationibus illusisse constiterit, eum morte esse multandum.” „Theodosius és Valentinianus császárok Isidorus prefektusnak és helytartónak. Megtiltunk minden, a régi szent tekintéllyel megakadályozott bűnös, pogány, utálatos szertartást és egyéb áldozatok bemutatását, úgyszintén a pogányok minden templomát és szentélyét. Amennyiben ezek az épületek még

οἱ νόμοι μηδὲ τῆς τιμωρίας τὸ δέος, ἀλλὰ τῆς ἀληθείας τὸ κράτος,
ὃ πάσῃ γῇ καὶ θαλάττῃ γεγένηται γνώριμον.

földön és tengeren ismertté vált igazság ereje győzzön meg benneteket
arról, hogy így cselekedjetek.

épen állnak, utasítjuk a magisztrátus preceptorát, hogy bontassa le, és a követendő keresztyén vallás szimbólumával állítsa helyre azokat. Mindeneknek tudtára adassék, hogy akiről az arra alkalmas bíró előtt megfelelően bebizonyosodik, hogy e törvényt továbbra is kigúnyolja, halállal lakoljon.” Ld. *Codex Theodosianus* XVI, 10, 25. Amennyiben szerzőnk erre a rendeletre utal, akkor *A görög betegségek orvoslásának* befejezését talán 435 és 437 közé lehetne tenni. Mivel azonban már I. Theodosius, II. Theodosius nagyapja is számos törvénnyel korlátozta a nem-keresztyén vallásos gyakorlatokat, ez az érv nem tűnik meggyőzőnek, annál is

inkább, mivel a 433–434-es évek még az efézusi zsinat utáni viszonylagos fegyverszünet, az *Egységformula* aláírása jegyében zajlottak. Kicsi a valószínűsége, hogy Theodóréosz éppen ezidőtájt fogott volna bele egy ilyen nagy lélegzetű és aprólékos kutatást feltételező munka megírásába. Továbbá a *Curatio* 9.32-ben Theodóréosz utal a perzsák által „nemrég” elkövetett keresztyénüldözésekre. Ezeket az eseményeket a szakemberek éppen szerzőnk *Egyháztörténete* alapján is 426–427-re teszik (ld. Theodóréosz, *Hist. eccl.* V, 38). Mivel a hetedik rész minden bizonnyal a kilencedik előtt készült, így a jelen fejezetet nem lehet a Theodosius-féle rendelet idejére datálni.

Περὶ τῆς τῶν μαρτύρων τιμῆς

[8.1] Πυθαγόραν ἐκεῖνον, οὗ κλέος εὐρὺ παρ' ὑμῖν, εἰρηκέναι φασὶν οἱ τὰ ἐκείνου ξυγγεγραφότες, ὥς χρητῶν Σειρήνων προτιθέναι τὰς Μούσας. Ἐγὼ δέ, εἰ μὲν ἀπλοῖς ἐκεῖνος καὶ διαφανέσιν εἰώθει κεχρησθαι λόγοις, ὥσπερ δὴ καὶ ἄλλοι τῶν φιλοσόφων τινές, ἔφην ἂν αὐτὸν ὥς ἡδίω τὴν τῶν Μουσῶν προκεκρικέναι φωνήν· ἐπειδὴ δὲ αἰνιγματώδεις οἱ ἐκείνου γε λόγοι καὶ ὕφαλοι, ξυμβολικῶς γάρ τοι τὰς παραινέσεις προσέφερε· τοιοῦτο γὰρ δὴ τὸ „μαχαίρη πῦρ μὴ σκαλεῦειν” καὶ „ἐπὶ χοίνικος μὴ καθῆσθαι” καὶ „μελάνουρον μὴ ἐσθίειν” καὶ „ζυγὸν μὴ ὑπερβαίνειν” καὶ τᾶλλα τὰ τούτοις ξυντεταγμένα, οἷμαι αὐτὸν Σειρήσι μὲν ἀπεικάσαι τοὺς κεκομψευμένους καὶ κατεγλωττισμένους λόγους, Μούσαις δὲ τοὺς ἐπείσακτον μὲν οὐδὲν ἔχοντας, γυμνὸν δὲ τῆς ἀληθείας τὸ κάλλος ἐπιδεικνύντας. Ὅσῳ γὰρ ἡ παρὰ τῆς φύσεως ὥρα τῆς ὑπὸ κομμωτικῆς τέχνης διεσκευασμένης ἀμείνων, τοσοῦτω κρείττων τῆς τῶν λόγων εὐπεείας τε καὶ δεινότητος ἢ τῆς ἀληθείας εὐπρέπεια.

[8.2] Πιστευτέον οὖν ἄρα, ὃ ἄνδρες, εἰ καὶ μὴ ἄλλῳ, τῷ γοῦν πολυθρυλήτῳ φιλοσόφῳ ταῦτα νομοθετοῦντι, καὶ τὰ θεῖα λόγια μὴ παροπτεῖα νομίζειν, ὅτι δὴ τῷ περιττῷ τῶν λόγων οὐ κατακέχρηται φύσει, ἀλλὰ γυμνὸν ἡμῖν προσφέρουσι καὶ ἀποστίλβον τῆς ἀληθείας τὸ κάλλος. Εὐπετέες μὲν γὰρ ἦν καὶ μάλα ῥάδιον τῇ τῆς σοφίας πηγῇ, ἣ καὶ δυσσεβέσιν ἀνθρώποις τὴν καλουμένην εὐστομίαν δεδώρηται, καὶ Πλάτωνος εὐγλωττοτέρους καὶ δεινότερους Δημοσθένους καὶ ὄγκῳ τὸν Ὀλόρου κατακρύπτοντας καὶ τὸν Νικομάχου καὶ Χρύσιππον τοῖς τῶν ξυλλογισμῶν ἀλύτοις δεσμοῖς ἀποφῆναι τῆς ἀληθείας τοὺς κήρυκας.

¹ Vö. Porphüriosz, *Püthagorász élete* 39. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 10, 48. A szirénekhez ld. Homérosz, *Odüsszeia* XII, 154–200. Kelemen magyarázata szerint Püthagorász arra tanít, hogy a bölcsességet az élvezetektől elkülönítve kell művelni. Egy szofistához intézett levelében Theodórétoz a címzett attikai ékesszólását a szirének varázslatos énekéhez hasonlítja. Ld. Theodórétoz, 31. *levél*, *Collectio Patmensis* 31, 8–10; SC 40, 97. A szirénekről még az *Ézsaiás-kommentárban* (*Comm. in Isaiam* V, 181; V, 188–190; X, 360; X, 446; XIII, 224), a *Jeremiás-magyarázatban* (*Interpr. in Ieremiam* PG 81, 745) és *A tizenkét kisprófétához fűzött magyarázatban* (*Interpr. in xii prophetas minores* PG 81, 1745 és 1752) tesz említést.

² Porphüriosz, *Püthagorász élete* 42. Diogenész Laertiosz, *Püthagorász élete* 17. Vö. Plutarkhosz, *De pueris educandis* (*Az ifjak neveléséről*) 17. Alex. Kelemen,

Nyolcadik könyv: A vértanúk tiszteletéről

Az egyszerű igazság

Ama Püthagorászról, akinek széleskörű hírneve van nálatok, életrajzírói azt állítják, hogy a Múzsákat előbbre valóknak tartotta a Sziréneknél.¹ Szerintem ha Püthagorász – némely más filozófushoz hasonlóan – egyszerű és világos beszédmódot használt volna, azt mondanám: a Múzsák hangját kellemesebbnek ítélte. Szavai azonban talányosak és homályosak, hiszen intéseit mindig jelképesen fogalmazta meg, mint például: „karddal ne piszkáld a tüzet”, vagy „ne ülj gabonamérőre”, „ne egyél fekete uszonyt”, és „ne lépd át a mérleg nyelvét”.² Ezek és az ezekhez hasonlók alapján úgy vélem, hogy ő egyrészt az ékes és gazdagon fölékesített beszédek a Szirénekkel, az igazság mezítelen szépségének felmutatásán kívül semmit sem tartalmazó szövegeket pedig a Múzsákkal társította.³ Mert amiképpen a természetes szépség felülmúlja a szépítőszerek művi ékességét, az igazság egyszerű dísze ugyanúgy többet ér a szépen gördülő és körmönfont szónoklatoknál.⁴

Barátaim, ha másnak nem is, legalább a fentieket előíró híres filozófusnak⁵ adjatok hitelt. Az isteni kijelentéseket ne tartsuk elhanyagolhatóknak pusztán azért, mert nem a terjengős műfajhoz tartoznak, hanem kendőzetlenül és cicomátlanul tárják elénk az igazság szépségét. Könynyű és fölöttébb egyszerű feladat lett volna a bölcsesség forrása számára – amely még az istentelen emberek is jó szónoki képességgel ajándékozta meg –, hogy az igazság hírnökeit Platónnál ékesebben szólókként, Démoszthenésznél körmönfontabbakként, töménységben Olorosz fiát⁶ elhomályosítókként, valamint Nikomakhosz fiát⁷ és Khrüszipposzt az érvelés megoldhatatlan kötelékeiben felülmúlókként tüntesse fel.

Sztrómata II, 18, 79. Ld. K. S. Guthrie, *Pythagorean Source-Book and Library* (Grand Rapids: 1987), 159–161.

³ Szerzőnk véleménye ebben a kérdésben teljesen eredeti. Canivet megállapítása szerint ez az értelmezés nem szerepel sem Porphüriosznál, sem Alexandriai Kelemennél. Vö. SC 57, 310, 1. jegyzet.

⁴ Ld. *Curatio* 1.30–31. Vö. Platón, *Szókratész védőbeszéde* 17b–c.

⁵ Ti. Szókratésznek.

⁶ Ti. Thuküdidész. A szöveg emelkedettsége tekintetében Khrüszosztomosz is hasonlóképpen fogalmaz a *De sacerdotio* (*A papi hivatásról*) 5-ben.

⁷ Ti. Arisztotelész.

[8.3] Ἄλλ' οὐκ ἐβουλήθη πέντε ἢ δέκα ἢ πεντεκαίδεκα ἢ ἑκατὸν ἢ δις τοσούτους τῶν σωτηρίων ἀπολαῦσαι ναμάτων, ἀλλὰ πάντας ἀνθρώπους, καὶ Ἑλληνας καὶ βαρβάρους, καὶ τοὺς λόγοις ἐντεθραμμένους καὶ τοὺς λόγων οὐ γεγευμένους, καὶ σκυτέας καὶ ὑφάντας καὶ χαλκοτύπους καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσοι τὰς τέχνας μεταχειρίζουσι, καὶ πρὸς τούτοις καὶ οἰκέτας καὶ προσαίτας καὶ γηπόνους καὶ ἀλσοκόμους καὶ γυναικας ὡσαύτως, τὰς τε πλούτῳ περιρρεομένας καὶ τὰς πόνῳ ξυνεξευγμένας καὶ ἐκ χειρῶν βιοτεύειν ἠναγκασμένας.

[8.4] Τούτου δὴ εἵνεκα ἀλιεῦσι καὶ τελώναις καὶ σκυτοτόμῳ χρησάμενος ὑπουργοῖς, προσεσήνοχε τοῖς ἀνθρώποις τὰ σωτήρια καὶ θεῖα μαθήματα, τὰς μὲν γλώττας αὐτῶν, αἷς ἐξ ἀρχῆς ἔλαχον, οὐκ ἀμείψας, τὰ δὲ γε διειδῆ καὶ διανυγῆ τῆς σοφίας νάματα διὰ τούτων προχέας· παραπλήσιον ποιῶν, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐστιάτῳ οἶνον ἀνθοσμίαν καὶ εὐώδη καὶ ἄριστον προσενέγκοι τοῖς δαιτυμόσι, κύλιξι καὶ φιάλαις ἐγγέας οὐκ ἡσκημέναις εἰς κάλλος, ἀλλ' οἷ γε διψῶντες ἐπεμποροῦνται τοῦ νάματος, οὐκ εἰς τὰς κύλικας ἀφορῶντες, ἀλλὰ τὸν οἶνον θαυμάζοντες.

[8.5] Τοῦτο πάντες ἄνθρωποι δρῶντες διατελοῦσι· καὶ τῶν θείων ἀπολαύοντες ρείθρων, οὐ μόνον οὐ κωμφοδοῦσι τῶν ἀποστόλων τὰς γλώττας, ἀλλὰ καὶ ἄγαν θαυμάζουσιν, ὅτι δὴ λόγων στωμύλων ὄντες ἀμύητοι, καὶ οἱ μὲν ἀλιεῦειν παιδόμενοι μεμαθηκότες, οἱ δὲ τελωνικοῖς ἐργαστηρίοις προσηδρευκότες, ἄλλοι δὲ σκυτοτομικὴν μεταχειρίσαντες τέχνην, ἀπεφάνθησαν ἐξαίφνης θείων λόγων διάκονοι καὶ δωρεῶν ἐπουρανίων διανομεῖς, καὶ σωτῆρες ἀλεξίκακοι καὶ φωστῆρες φανότατοι, οὐχ ἐν ἔθνος φωτίζοντες, ἀλλ' ὅσαπερ ὁ ὁρώμενος ἥλιος.

[8.6] Ἄγανται δὲ διαφερόντως ἅπαντες καὶ θαυμάζουσιν, ὅτι δὴ καὶ τεθνεῶτες ἐπιτελοῦσιν, ἅπερ δὴ καὶ περιόντες εἰώθεσαν ἐνεργεῖν, μᾶλλον δὲ πολλῶ μείζονα καὶ λαμπρότερα τὰ μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἐκδημίαν παρ' ἐκείνων τελούμενα. Ἦνίκα μὲν γὰρ μετὰ τῶν σωμάτων ἐπολιτεύοντο, νῦν μὲν παρὰ τούτους, νῦν δὲ παρ' ἐκείνους ἐφοίτων, καὶ ἄλλοτε μὲν Ρωμαίοις, ἄλλοτε δὲ Ἰσπανοῖς ἢ Κελτοῖς διελέγοντο· ἐπειδὴ δὲ πρὸς ἐκείνους ἐξεδήμησαν, ὑφ' οὗ κατεπέμφθησαν, ἅπαντες αὐτῶν ἐνδελεχῶς ἀπολαύουσιν, οὐ μόνον Ρωμαῖοι, καὶ ὅσοι γε τὸν τούτων ἀγαπῶσι ζυγὸν καὶ ὑπὸ τούτων ἰθύνονται, ἀλλὰ καὶ Πέρσαι καὶ Σκύθαι καὶ Μασσαγέται

A Bölcsesség azonban nem akarta, hogy csak ötten, vagy tízen, vagy tizenötten, százan, esetleg kétszer annyian részesüljenek a megváltás forrásából, hanem az egész emberiség: a görögök éppúgy, mint a barbárok; az ékesszóláson nevelkedettek éppúgy, mint akik még meg sem kóstolták; továbbá cipészek, takácsok, rézöntők és más kézművesek. Rajtuk kívül pedig komornyikok, koldusok, földművesek, erdőkerülők; hasonlóképpen asszonyok, függetlenül attól, hogy nagy gazdagsággal bírnak, vagy szükségét szenvednek és kezük munkájából kénytelenek eltartani magukat.

Éppen ezért a halászkok, vámszedők és sátorkészítők együttműködését felhasználva ajánlotta fel az embereknek az üdvösséghez vezető isteni tanítást a saját nyelvükön, amelyen mindig is beszéltek, anélkül, hogy azt megváltoztatta volna, de általa tisztán és világosan kiárasztotta a bölcsesség folyamatát. Úgy viselkedik, mint olyan vendéglátó, aki az étkezőknek kellemes illatú és nemes zamatú bort kínál föl, de nem különösebben tetszetős serlegben vagy ivótálban: a szomszédok töltenek maguknak az italból, de ügyet sem vetnek a serlegekre, hanem a bort csodálják.

Az apostolok alázatossága és nagysága

A gyakorlatban az emberek mind így viselkednek, és aki az isteni áradatot élvezzi, az nem csupán nem gúnyolja az apostolok kifejezés-módját, hanem igen csodálja, hogy az ékesszólás művészetében avatatlanok – sőt, akik gyermekségüktől fogva halászni tanultak, mások a vámszedő asztal mellett működtek, ismét mások a sátorkészítés mesterségét gyakorolták – hirtelen úgy lépnek föl, mint az isteni ige szolgálói és a mennyei ajándékok szétosztói, mint a bajtól óvó megmentők, tündöklő fényhordozók, és nem csak egy népet világosítanak meg, hanem mindeneket, ameddig a látható Nap elér.

Mindezek különös mértékben dicsérik és csodálják, hogy azok még holtukban is véghezviszik, amit szokásuk szerint még életükben megcselekedtek; ráadásul sokkal nagyszerűbb és ragyogóbb is, ami általuk az ő innét való eltávozásuk után végbement. Hiszen ameddig testben jártak, sietősek voltak mihamarabb ezekhez is, azokhoz is elmenni; egyszer a rómaiakhoz, más alkalommal a hispániaiakhoz vagy éppen a keltákhoz beszéltek. Amióta azonban elmentek Ahhoz, aki küldötte őket, mindenki folyamatosan érzi hasznukat. Tehát nemcsak a rómaiak és mindazok, akik az ő jármukat szeretik és uralmuk alatt élnek, hanem mind a perzsák, a szkíták, masszagéták,

καὶ Σαυρομάται καὶ Ἰνδοὶ καὶ Αἰθίοπες, καὶ ξυλλήβδην εἰπεῖν ἅπαντα τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα.

[8.7] Τὰ γὰρ δὴ τούτων ξυγγράμματα, ἀπλᾶ γε ὄντα καὶ τῆς Ἑλληνικῆς γεγυμνωμένα λαμπρότητος, καὶ μὲν δὴ καὶ σμικρὰ καὶ ὀλίγα, πᾶσιν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀξιέραστα, πλὴν ὑμῶν καὶ εἴ τις ὑμῖν παραπλησίως τὴν τῆς ἀπιστίας κατακεχυμένην ἔχων ἀγλύν, ἰδεῖν οὐκ ἐθέλει τῆς ἀληθείας τὴν αἴγλην. Οὐ μόνον δὲ τῆς Ἑλληνικῆς ταῦτα κομψείας γεγύμνωται, ἀλλὰ καὶ τῶν πραγμάτων, ὧν πέρι διδάσκει, τὴν φύσιν οὐ σεμνὴν τινα ἔχει καὶ περιφανῆ καὶ περιβλεπτον.

[8.8] Οὐ γὰρ ὁρωμένην τινὰ τοῖς θιασώταις ἐπιδείκνυσι βασιλείαν, ἀλουργίδι κοσμουμένην καὶ στεφάνῳ λαμπρυνομένην καὶ τῷ τῶν ἀσπιδηφόρων καὶ δορυφόρων καὶ πλήθει καὶ μεγέθει σεμνυνομένην καὶ τόσῃν ἔχουσιν στρατιὰν καὶ στρατηγούς ἀριστεύειν ἐν πολέμοις δεδιδαγμένους καὶ τᾶλλα, ὅσα πολυθρυλήτους τοὺς κεκτημένους ποιεῖ, ἀλλὰ σπήλαιον καὶ φάτνην καὶ παρθένον χερνῆτιν καὶ βρέφος εὐτελέσι σπαργάνοις ἐνείλημένον καὶ ἐπὶ κενῆς ἐρριμμένον τῆς φάτνης καὶ χωρίον ἄδοξον καὶ σμικρόν, ἐν ᾧ ταῦτα ἐγένετο, καὶ αὖ πάλιν πενίαν αὐξηθέντος τοῦ βρέφους καὶ πείναν καὶ δίψος καὶ τὸν ἐξ ὁδοιπορίας πόνον καὶ μετὰ ταῦτα τὸ παρὰ πάντων ἀδόκονον πάθος, τὰς ἐπὶ κόρρης πληγὰς, τὰς κατὰ νότου μάστιγας, τὸ ἱκρίον, τοὺς ἥλους, τὴν χολήν, τὸ ὄξος, τὸν θάνατον.

[8.9] Ἀλλ' ὅμως ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα διηγούμενα τῶν ἀποστόλων τὰ ξυγγράμματα ἔπεισεν ἅπαντας ἀνθρώπους, ὅτι υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸς προαιώνιος καὶ τῶν ἀπάντων ποιητῆς καὶ δημιουργὸς ὁ τὴν ἀνθρωπείαν ὑποδὺς φύσιν καὶ διὰ ταύτης τὴν τῶν ἀνθρώπων πραγματευσάμενος σωτηρίαν. Καὶ οὐχ ἀπλῶς ἔπεισεν, ἀλλὰ τοσαύτην γε πίστιν τοῖς πλείστοις ἐντέθεικεν, ὥς

szarmaták, indusok és etiópiaiak, azaz egy szóval kifejezve: szerte az egész lakott világ.

Írásaik nyilvánvalóan egészen egyszerűek és nélkülözik a görög nyelv csillogását.⁸ Ráadásul rövid terjedelműek, kevés is van belőlük, és mégis minden ember számára kíváncsatosak – természetesen titeket és a hozzátok hasonlókat kivéve, akik a hitetlenség ködébe burkolózva nem akarjátok meglátni az igazság ragyogását. Emellett nem csupán mentesek a görög stílus díszétől, hanem a bennük tanított dolgok természete sem különösebben magasztos, nevezetes vagy érdekfeszítő.

Követőiknek nem valamiféle látható királyságot mutatnak be, amely pompás bíborral és koronával ékesítetten, a pajzs- és lándzsahordozók tömegével és nagyságával hivalkodik, miközben oly hatalmas sereggel és a csatákban való jeleskedésre megtanított hadvezetőkkel rendelkezik, és más egyebekkel, amelyek tulajdonosaik számára nagy hírnevet szereznek. Ellenkezőleg: barlangról és jászolról beszélnek; a fonásból élő szűzről;⁹ a csecsemőről, akit olcsó pelenkába csavartak és üres jászolba helyeztek egy jelentéktelen, kicsi helyen, ahol mindez megtörtént. Majd újfent a felnövekvő gyermek szegénységéről, éhezéséről, szomjúhozásáról, úti fáradalmairól, továbbá a mindenek által megénekelt szenvedéseiről, arculveretéséről, hátának megostorozásáról, a keresztgerendáról, a szegekről, a keserű gúnyról, az ecetről, a halálról.

Miközben az apostolok írásai erről és ehhez hasonlókról számolnak be, mégis minden embert meggyőztek afelől, hogy ő Isten Fia, az idők előtti Isten, a mindenség Teremtője és alkotója, aki felöltvén az emberi természetet, ezáltal vitte véghez az emberek megváltását.¹⁰ De nem pusztán rávették őket, hanem a legtöbbször ez oly nagy hitet gerjesztett, hogy e tanításért a halált is vállalták, és nyelvüket

⁸ Vö. Tatianosz, *Beszéd a görögök ellen* XXIX, 2–4: „Miközben azon elmélkedtem, mi a jó, barbár írások kerültek kezembe véletlenül, melyeknek tanai a görögöknél ősbbebbek voltak, s tévedéseiknél istenibbebbek voltak! És történt, hogy ezeknek az írásoknak egyszerű kifejezésmódja, keresetlen beszéde, a világ teremtésének jól érthető bemutatása, a jövő ismerete, a parancsok kiválósága, a világ fölötti hatalom egy Úrra való visszavezetése, mindezek meggyőztek engem. Miután lelkem tanítást kapott Istentől, megértettem, hogy a görög tanok a kárhozatba visznek, emezek viszont megszüntetik a világban való szolgaságot, megszabadítanak a sok úrtól és sokféle zsarnoktól, nem azt adják nekünk, amit nem kaphattunk volna meg, hanem abban részesítenek, aminek elnyerését a tévedés akadályozta meg.” (Vanyó László fordítása).

⁹ A *Jakab előevangéliumának* nevezett, a II. század közepéről való apokrif evangélium szerint Mária 3 éves korától 12 éves koráig a templomban élt, majd a

főpap megbízásából ő *fonta* a skarlát és az igazi bíbor anyagot az Úr temploma számára készítendő kárpithoz. Ld. *Jakab előev.* 20–22. Ugyanitt olvasunk arról is, hogy Jézus nem *istállóban*, hanem egy Betlehem közelében lévő *barlangban* született (*Jakab előev.* 37), továbbá, hogy Mária a gyermekgyilkosságot elrendelő Heródes poroszói *elől* rejté az istállóba a gyermeket (*Jakab előev.* 43). Ld. E. Strycker, *La forme la plus ancienne du protévangile de Jacques* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1961).

¹⁰ Vö. Theodórosz, *Az Úr emberré válásáról* 10: „A változatlan Isten-Ige nem változott a test természetévé, hanem a mi lényegünket felöltve véghezvitte megváltásunkat.”

ἥδιστα τὸν ὑπὲρ τῶνδε τῶν δογμάτων καταδέξασθαι θάνατον καὶ τοῖς ἀρνηθῆναι κελεύουσιν ἥκιστα μὲν προέσθαι τὰς γλώττας, προτεῖναι δὲ τὰ νῶτα τοῖς ἐθέλουσι μαστιγοῦν καὶ λαμπάσι καὶ ὄνυξι τὰς πλευρὰς καὶ τοὺς αὐχένους ὑποθεῖναι τοῖς ξίφεσι καὶ ἀποτυμπανισθῆναι προθύμως καὶ ἀνασκινδυλευθῆναι, καὶ μέντοι καὶ ἐμπρησθῆναι καὶ θήρας ἀγρίους ἰδεῖν θοινωμένους τὰ σώματα.

[8.10] Τῷ τοι καὶ ἄσβεστον αὐτοῖς ὁ ἀγωνοθέτης ἐδωρήσατο κλέος καὶ μνήμην νικῶσαν τοῦ χρόνου τὴν φύσιν· μαραίνειν γὰρ δὴ οὗτος ἅπαντα πεφυκώς, τὴν τούτων ἀμάραντον διετήρησε δόξαν. Καὶ αἱ μὲν γενναῖαι τῶν νικηφόρων ψυχαὶ περιπολοῦσι τὸν οὐρανόν, τοῖς ἀσωμάτων χοροῖς ξυγχορεύουσαι· τὰ δὲ σώματα οὐχ εἷς ἐνὸς ἐκάστου κατακρύπτει τάφος, ἀλλὰ πόλεις καὶ κῶμαι ταῦτα διανειμάμεναι σωτῆρας καὶ ψυχῶν καὶ σωμάτων καὶ ἱατροῦς ὀνομάζουσι καὶ ὥς πολιούχους τιμῶσι καὶ φύλακας· καὶ χρώμενοι πρεσβευταῖς πρὸς τὸν τῶν ὅλων δεσπότην, διὰ τούτων τὰς θείας κομίζονται δωρεάς.

[8.11] Καὶ μερισθέντος τοῦ σώματος, ἀμέριστος ἡ χάρις μεμνήνηκεν, καὶ τὸ σμικρὸν ἐκεῖνο καὶ βραχύτατον λείψανον τὴν ἴσιν ἔχει δύναμιν τῷ μηδαμῇ μηδαμῶς διανεμηθέντι μάρτυρι· ἡ γὰρ ἐπανθοῦσα χάρις διανέμει τὰ δῶρα, τῇ πιστεῖ τῶν προσιόντων τὴν φιλοτιμίαν μετροῦσα.

Ὑμᾶς δὲ οὐδὲ ταῦτα πείθει τὸν τούτων ὑμνῆσαι Θεόν, ἀλλὰ γεῶν καὶ κωμῶδεῖτε τὸ τούτοις παρὰ πάντων προσφερόμενον γέρας καὶ μῦσος ὑπολαμβάνετε τὸ πελάζειν τοῖς τάφοις.

¹¹ Vö. 2Tim 4, 6–8.

¹² Vö. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* II, 43, 3: „Mert a kiváló emberek sírhelye az egész föld, és nemcsak a hazájukban felállított oszlop felirata emlékeztet rájuk, hanem messze földön mindenki él nem is annyira tetteik, mint inkább szellemük íratlan emlékezte.” (Szilágyi János György fordítása.)

¹³ Az ereklyék kérdéséhez ld. pl. Khrüszosztomosz, *Panegyricum in Babylam martyrem* (*Babülasz vértanú dicsérete*) 65; W. Rordorf, ‘Aux origines du culte des Martyrs’, *Irenikon* 45 (1972), 315–331; Friedrich Pfister, *Der Reliquienkult im*

meg nem mozdították azok előtt, akik hittagadásra szólították fel őket. Inkább odatartották hátukat az őket megkorbácsolni akaróknak, testüket fáklyáknak és horgoknak; nyakukat a hóhérbárd alá tették, és készek voltak a megfeszítettetésre és szétszaggattatásra, sőt a megégettetésre vagy annak látványára, hogy testüket vadállatok marcangolják szét.

A vértanúk ereklyéinek hatalma

A küzdelem bírāja ezért ajándékozta meg őket olthatatlan dicsőséggel és az idő természetét legyőző emlékezettel.¹¹ Mert bár az idő elhervaszt mindent, ami létrejött, amazok dicsőségét sértetlenül megőrizte. A győzedelmes fenséges lelkek körbejárják a mennyet, és a testnélküliek kórusához csatlakoznak. Testüket pedig nem egyetlen sír őrzi,¹² hanem városok és falvak osztozkodnak rajtuk, ahol mind a lélek, mind pedig a test megmentőinek és orvosainak nevezik őket, és a közösség védelmező patrónusaiként tisztelik; ezen felül a világegyetem Uránál szószólóként szolgálnak, akik által isteni ajándékok közöltetnek.

És ha testük felosztatik is, a kegyelem osztatlan marad; ama kicsiny és tulajdonképpen jelentéktelen maradék¹³ pedig ugyanolyan erővel bír, mint maga a vértanú, mintha soha fel nem osztották volna. Mert a virágzó kegyelem a hozzá folyamodók hite szerinti bőkezűséggel osztja szét az adományokat.

A vértanúk tisztelete elleni vélekedés

Titeket viszont ez sem győz meg afelől, hogy dicsérjétek e vértanúk Istenét, hanem nevetitek és gúnyoljátok a mindenektől kapott tiszteletüket, sőt borzadtok attól, hogy sírjaikhoz közeledjétek.¹⁴

Altertum (Giessen: A. Töpelmann, 1909–1912); T. Klauser, ‘Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung’, *Jahrbuch für Antike und Christentum* (1974), 221–229.

¹⁴ Szerzőnk már művének bevezetőjében utalt a nem keresztyén közösségek tagjainak a vértanúk tiszteletéhez való viszonyulására: „A vértanúk tiszteletét pedig nevetségesnek vélik, és igen nagy ostobaságnak tartják, hogy az élők a holtakon keresztül próbálnak segítséghez jutni.” Küroszi Theodóréosz, *A görög betegségek orvoslása* I (Debrecen: DRHE, 2014), 17.

[8.12] Εἰ δὲ καὶ πάντες ἄνθρωποι τούτοις προσέπαιον, ἀλλ' οὖν Ἕλληνας μόνους νεμεσᾶν τοῖς οὕτω δρωμένοις οὐκ ἔδει· τούτων γάρ τοι αἱ χοαὶ καὶ τὰ ἐναγίσματα καὶ οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἡμίθεοι καὶ οἱ θεοποιούμενοι ἄνθρωποι. Καὶ γὰρ τὸν Ἡρακλέα, ἄνθρωπον γεγονότα καὶ Ἀλκμήνης παῖδα καὶ Ἀμφιτρύωνος, καὶ θεὸν ἀπέφηναν, ὥς ἐνόμισαν, καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς ξυνηρίθμυσαν.

[8.13] Ὅτι δὲ καὶ ὁ Πλάτων Ἀμφιτρύωνος αὐτὸν οἶδεν υἱὸν καὶ οὐ τοῦ Διός, ἀκούσατε δὴ αὐτοῦ ἐν τῷ Θεαιτήτῳ λέγοντος·

Ἀλλ' ἐπὶ πέντε καὶ εἴκοσι καταλόγῳ προγόνων σεμνυνομένων καὶ ἀναφερόντων εἰς Ἡρακλέα τὸν Ἀμφιτρύωνος ἄτοπα αὐτῷ φαίνεσθαι τῆς μικρολογίας, ὅτι δὲ Ἀμφιτρύωνος εἰς τὸ ἄνω πέμπτος καὶ εἰκοστός ἦν, οἷα ξυνέβαινε αὐτῷ τύχη, καὶ ὁ πεντηκοστός ἀπ' αὐτοῦ, γελᾷ οὐ δυναμένων λογίζεσθαι τε καὶ χαυνότητος ἀνοήτου ψυχῆς ἀπαλλάττεσθαι.

[8.14] Καὶ Ἰσοκράτης δὲ ὁ ῥήτωρ ὧδέ φησιν·

Ζεὺς γὰρ Ἡρακλέα καὶ Τάνταλον γεννήσας, ὥς οἱ μῦθοι λέγουσι, καὶ πάντες πιστεύουσιν.

Οὕτως ἐγγέλων οἱ ξυνορᾶν ἱκανοὶ τὰ παρὰ τῶν ἄλλων μυθολογούμενα· ἀλλ' ὅμως ἀνθρώπῳ γε ὄντι καὶ Εὐρύσθεϊ δουλεῖν ἠναγκασμένῳ, καὶ νεῶς ἐδείμαντο καὶ βωμοὺς ἐδομήσαντο καὶ θυσίαις ἐτίμησαν καὶ ἐορτὰς ἀπεκλήρωσαν, οὐ Σπαρτιάται μόνοι καὶ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ ξύμπασα ἡ Ἑλλὰς καὶ τῆς Εὐρώπης τὰ πλεῖστα.

¹⁵ Hérodotosz, *Historia* II, 43; Iszokratész, *Helené* 59, ahol Zeusz személyesíti meg Amphitruónt. Ld. még Karl Galinsky, *The Herakles Theme: The Adaptations of the Hero in Literature from Homer to the Twentieth Century* (Oxford: Blackwell, 1972). Vö. Alexandriai Kelemen alábbi soraival: „Héraklészt tehát maga Homérosz is halandó embernek ismerte; a filozófus Hieronümosz pedig kicsiny természetűnek, torzonborznak és tagbaszakadtnak mutatja be. Dikaiarkhosz továbbá szikárnak, izmosnak, feketének, hajlott orrúnak, kék szeműnek, hosszú hajúnak. Ez a Héraklész így hát ötvenkét évet élt, és Oitében egy halotti máglyán végezte be életét.” Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 30 (Tóth Vencel fordítása). Hieronümosz rodoszi származású peripatetikus filozófus, aki Athénben élt a Kr. e. III. században. Dikaiarkhosz a szicíliai Messzénából származó peripatetikus filozófus volt, Arisztotelész tanítványa. Oité Thesszáliában található thrákiszi hegy.

¹⁶ Platón, *Theaitétosz* 175 a–b (Kárpáty Csilla fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 29, 10.

Első ellenvetés: Az istenek és hőroszok csupán istenített emberek

De ha minden ember megütköznék is ezeken, kiváltképpen a görögöknek nincs joguk arra, hogy méltán elítéljék e magatartást: hiszen éppen náluk vannak az italáldozatok, a halotti áldozatok, a hőroszok, félistenek és az istenített emberek. Héraklészt például – aki Alkméné és Amphitruón fiaként¹⁵ ember volt – vélekedésük szerint istenként tüntetik fel, és őt a többi istenek közé számítják.

Platón is tudta, hogy Héraklész Amphitruón fia volt, nem Zeuszé. Erre nézve halljátok őt, amiképpen a *Theaitétosz*-ban ezeket mondja:

Az pedig, hogy egyesek huszonötödízigen felmenőleg hencegnek családfájukkal, s egészen Héraklészig, Amphitruón fiáig vezetik vissza, kicsinyes ostobaságnak tetszik előtte, s csak nevet azon, hogy nem tudják belátni: Amphitruón huszonötödik, sőt ötvenedik őse is csak olyan ember volt, amilyené a szerencséje kovácsolta, s hogy esztelenségükben nem tudnak felhagyni ostoba lelkük pöffeszkedésével.¹⁶

Iszokratész, a szónok pedig így szól:

Zeusz nemzette ugyanis Héraklészt és Tantaloszt, amiképpen a mítoszok előadják, és mindenki hiszi.¹⁷

Ily módon a megfelelő belátással rendelkezők gúnyolódtak a többiek meséin. És noha Héraklész ember volt, és Eurüsztheüsnek¹⁸ volt kénytelen szolgálni, számára mégis templomot építettek, oltárokat emeltek, áldozatokkal tisztelték és ünnepeket jelöltek ki részére. Ez nemcsak a spártaiak és athéniek művelték, hanem az egész Görögország, sőt Európa legnagyobb része is.¹⁹

¹⁷ Iszokratész, I. *Beszéd (Ad Démonicum)*, 50. Iszokratész Makedón Fülöp számára követendő példaként mutatta be Héraklészt. Vö. Galinsky, *The Heracles Theme*, 103.

¹⁸ Héraklész az argoszi Eurüsztheüs szolgálatában teljesítette a tizenkét próbát. Pusztán emberi mivoltának kidomborításához ld. pl. Alexandriai Kelemen alábbi megjegyzését: „Másvalaki fogta a fából készített Héraklész-szobrot – minthogy valamit szokás szerint éppen főzött odahaza – és ezt mondta: ‘Jaj, Héraklész, most már véged van, mint Eurüsztheüsnek. Most már nekünk is teljesítsd azt a tizenharmadik feladatot, és készítsd el Diagorásznak az ételt!’ És még őt is rátette a tűzre, akárcsak egy fahasábot.” Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 24 (Tóth Vencel fordítása nyomán). Ld. még Euszebiosz, *Praep. ev.* II, 2, 31–33.

¹⁹ Ld. Lewis Richard Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality: The Gifford Lectures Delivered in the University of St. Andrews in the Year 1920*

[8.15] Διέβη δὲ καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν τῆς ἐξαπάτης ἡ νόσος· καὶ γὰρ καὶ ἐν Τύρῳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσι παμπόλλους καὶ μεγίστους αὐτῷ σηκοὺς ὤκοδόμησαν. Καὶ οὐ μόνον ἐτησίους ἀπένειμαν πανηγύρεις, ἀλλὰ καὶ τετραετηρικοῖς ἀγῶσιν ἐτίμησαν, καὶ ταῦτά γε ἄνδρα εἰδότες, καὶ ἄνδρα οὐ σώφρονα οὐδὲ φιλοσοφίαν ἠγαπηκότα, ἀλλ' ἀκολασία καὶ λαγνεῖα ξυνεζηκότα.

[8.16] Ἴνα γὰρ τὴν ἄλλην αὐτοῦ πᾶσαν ἀκρασίαν παρῶ, φασὶν αὐτὸν ἐν μιᾷ νυκτὶ πεντήκοντα μιγῆναι παρθένοις, τὸν τρίτον καὶ δέκατον ἴσως ἀγωνισάμενον ἄθλον· ἀπόχρη δὲ καὶ τοῦτο δηλῶσαι πᾶσαν τὴν τοῦ βίου προαίρεσιν. Καὶ μέντοι καὶ τοῦ βίου τὸ τέλος διὰ τοιαύτην ἀκρασίαν πρὸ τῆς ὥρας ὑπέμεινε. Ὁμόζυγα γὰρ ἔχων τὴν Δηϊάνειραν, ξυνήφθη μὲν ἄλλῃ δι' ἔρωτα, ὑπὸ δὲ τῆς προτέρας παρὰ γνώμην ἐπεβουλεύθη·

[8.17] ἐρωτικὸν γὰρ αὕτη κατασκευάσασα φάρμακον καὶ χρίσασα τοῦ ἀνδρὸς τὸν χιτῶνα, πέπομφεν ἡτηκότι, καὶ ἤλπισέ γε ἀγρεύσειν πρὸς ἐαυτήν, διήμαρτε δὲ ὧν ἤλπισεν· ἐκθερμῆναν γὰρ ἐκείνο τὸ φάρμακον τοῦ Ἡρακλέους τὸ σῶμα παγγαλέῳ περιέβαλε νόσῳ· ὁ δὲ ἀλγυνόμενος καὶ μὴ φέρων τὸ πάθος, πυρὰν νήσας καὶ ἐαυτὸν γε καταθείς, τοῦ βίου τὸ τέλος ἐδέξατο ἄξιόν γε, οὐ γὰρ ἄξια τῆς θεοποιίας τὰ τοῦ παρ' ὑμῶν θεοποιηθέντος ἐπιτηδεύματα.

[8.18] Ἄλλ' ὅμως καὶ ταῦτα εἰδότες, ταῦτα γὰρ τὰ παλαιὰ διδάσκει ξυγγράμματα, οὐδὲν ἦττον κἀκεῖνον σωτήρα ἐκάλουν καὶ ἀλεξίκακον προσηγόρευον καὶ τὸ „Ἡράκλεις ἄναξ” τοῖς λόγοις προσέπλαττον· καὶ ὑμεῖς δὲ ὥσαύτως τοῖς τοιοῦτοις σεμνύνεσθε λόγοις, ἀποχρῆν εἰς παιδείας ἡγούμενοι περιφάνειαν τὸ τὰ τοιαῦτα ἐπιλέγειν ῥηματῖσκια.

A tévelygés eme betegsége egész Ázsiáig elterjedt, és még Tíruszban és más városokban is számtalan hatalmas szentélyt építettek neki. Továbbá nem elégedtek meg az évenkénti ünnepléssel, hanem négyévente sportversenyek keretében tisztelik őt,²⁰ pedig az a férfi nem volt sem megfontolt, sem a filozófia barátja, hanem életét zabolátlanságban és bujálkodásban töltötte.

Hadd ne említsem az ő másik nagy kicsapongását: azt mondják, hogy egyetlen éjszaka ötven szüzzel volt együtt: valószínűleg ez volt a tizenharmadik hőstette!²¹ Már ez is elegendő az ő életfelfogásának ábrázolására. Az effajta kicsapongások mellett nem csoda, hogy élete idő előtt véget ért: jóllehet már korábban házasságot kötött Déianeirával, szerelmi viszonyt kezdett egy másikkal, és gyanútlanul a felesége merényletének áldozatává lett.²²

Déianeira ugyanis szerelmi ajzószeret készített, és azt férje köntösére rákenvén átküldötte neki abban a reményben, hogy ettől férje öutána sóvárog majd. De megcsalatkozott reménységében, mert a szer összeégette Héraklész testét, és súlyos betegséggel sújtotta; és mivel fájdalmában betegségét el nem viselhette, ő maga rakott tüzet, felment a máglyára, s így nyerte el élete méltó végét.²³ Tehát az ő viselkedése bizonyára nem méltó arra az istenítésre, amelyet nálatok elnyert.

Jóllehet mindezt jól tudták, mert a régi iratok erről aprólékosan beszámolnak, ennek dacára megmentőnek hívták őt és a bajok elhárítójának nevezték, beszámolóikba pedig beépítették a „dicső Héraklész” kifejezést. Ti is hasonlóképpen dicsőítitek őt effajta kifejezésekkel abban a hiszemben, hogy az ilyen szólamok ismételtetése már a műveltség világos jele.²⁴

(Oxford: Clarendon Press, 1921); Joseph Eddy Fontenrose, *Python, A Study of Delphic Myth and Its Origins* (Berkeley: University of California Press, 1959).

²⁰ Héraklész tíüroszi kultuszához ld. pl. Hérodotosz, *Historia* II, 44. Ld. még Birgitta Bergquist, *Herakles on Thasos: The Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence for His Sanctuary, Status and Cult Reconsidered* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1973), 28–30 és 36.

²¹ A fenti ironikus megjegyzés nem szerzőnk találmánya. Ld. Nazianzoszi Gergely, IV. *Beszéd Julianus ellen*, 76 és 121.

²² *Curatio* 3.27. Déianeira ajzószer-készítésének bővebb leírásához ld. Diodorus Siculus, *Bibl. hist.* IV, 36–39.

²³ Héraklész halálát Szophoklész dolgozza fel *Trakhiszi nők* című drámájában. Vö. P. Holt, 'The End of the Trachiniai and the Fate of Heracles', *Journal of Hellenic Studies* 109 (1989), 69–80. Ld. még W. Burkert, 'Greek Tragedy and Sacrificial Ritual', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7 (1966), 87–121.

²⁴ Szerzőnk a *Curatio* 2.14-ben már idézte Platón alábbi megállapítását: „Ha bármelyiküktől megkérdezel valamit, talányos mondatocskákat ránt elő mintegy a tegzéből, s szertenilyázsa. Ha pedig arra kívánnál választ kapni, hogy mit is mondott, akkor egy másik, egészen új jelentésű szóvaltozattal vág vissza neked.” Platón, *Theaitetosz* 180a (Kárpáti Csilla fordítása).

[8.19] Καὶ τὸν Ἀσκληπιὸν δὲ φησιν Ἀπολλόδωρος κατὰ μὲν τινὰς Ἀρσινόης εἶναι υἱόν, κατὰ δὲ ἄλλους Κορωνίδος, λάθρα μὲν Ἀπόλλωνι ξυνελθεῖν βιασθείσης, κυησάσης δὲ καὶ τεκούσης καὶ ἐκθεμένης τὸ βρέφος, τοῦτο δὲ κυνηγέτας τινὰς εὐρηκότας ὑπὸ κυνὸς τρεφόμενον λαβεῖν καὶ κομίσαι λέγει Χείρωνι τῷ Κενταύρῳ, εἶτα ἐκεῖ τραφεῖναι τε καὶ ἀσκηθῆναι τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην, ἐν Τρίκκῃ δὲ πρῶτον καὶ Ἐπιδαύρῳ δοῦναι πείραν τῆς τέχνης.

[8.20] Οὕτω δὲ ἄκρως, φησὶν, ἐπαιδεύθη καὶ μάλα γε σπουδαίως, ὥς μὴ μόνον τοὺς ἀρρωστοῦντας ἰᾶσθαι, ἀλλὰ καὶ τινὰς τῶν τετελευτηκότων ἐγείρειν· διὸ δὴ τὸν τερπικέραυνον χαλεπήναντα πρηστῆρσι βαλεῖν καὶ ἐξαγαγεῖν τῆς ζωῆς. Τοιγαροῦν καὶ ἄνθρωπος ἦν, οὐδὲ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις παραπλησίως τραφεῖς, ἀλλὰ καὶ παρὰ κυνὸς τῆς πρώτης

²⁵ Apollodórosz beszámolója szerint „Leukipposznak két leánya született, Hilaeira és Phoibé, akiket a Dioszkúroszok raboltak el és vettek feleségül. Rajtuk kívül volt Leukipposznak egy Arsinoé nevű leánya is: Apollón egyesült vele, tőle született Aszklépiosz, bár vannak, akik úgy tudják, hogy Aszklépioszt nem Arsinoé, Leukipposz leánya, hanem Phlegüasz leánya, Korónisz szülte, Thesszaliában. Azt mesélik, hogy Apollón beleszeretett Koróniszba és tüstént egyesült is vele, a leány viszont, apja akaratának fittyet hányva, jobbnak látta Iszkhüsszel, Kaineusz fivérével együtt élni. Apollón ezért megátkozta az üzeneteket szállító varjút, fehér színét feketére változtatta, Koróniszt pedig megölte. Miközben a tetemét hamvasztották, a máglyáról elragadta a magzatot és elvitte Kheirón kentaurhoz. A gyermek nála nevelkedett, tőle tanulta meg a gyógyítás és a vadászat mesterségét. Orvos lett és tudományát olyan fokig tökéletesítette, hogy bizonyos esetekben nemcsak a halál beálltát tudta megakadályozni, hanem a holtakat is életre keltette. Athéna ugyanis nekiajándékozta a Gorgó ereiből kifolyt vért, s a bal oldali erekből származó vért emberölésre használta, a jobb oldaliakból származóval pedig életeket mentett és halottakat támasztott.” Apollodórosz, *Mitológia* III, 10, 3 (Horváth Judit fordítása). Ld. még R. Scott Smith – Stephen Trzaskoma, *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology* (Indianapolis: Hackett, 2007).

²⁶ Az anyasággal kapcsolatos kételyekhez ld. James George Frazer, ed., *Apollodorus: The Library* (London: Heinemann, 1921), 2, 13–15.

²⁷ Pauszaniász szerint Koróniszt édesapja, Phlegüasz vitte a Peloponnészoszra, de a lánya titokban tartotta előtte, hogy gyermeket vár Apollóntól. Aszklépioszt Epidaurosban szülte meg, és kitette a Mürtion hegyére, ahol egy kecske táplálta, és a nyáját terelő kutya őrködött fölötte. Areszthánász, a pásztor magához akarta venni a gyermeket, de mihelyst villám cikázott ki belőle, megijedt annak istenségétől, és elment. Szintén Pauszaniász jegyzi fel az Arsinoétól való származás hipotézisét is, amelyet ő maga is valószínűtlennek tart. Ld. Pauszaniász, *Graeciae descriptio (Göröghon leírása)* II, 26. Ovidius szerint a felbőszült Apollón szíven lőtte a lányt. Ld. Ovidius, *Metamorphoses (Átváltozások)* II, 534–547 és 598–632.

Apollodórosz²⁵ egyesek nyomán azt közli Aszklépioszról, hogy ő Arsinoé fia, mások szerint viszont Koróniszé.²⁶ Őt Apollón arra kényszerítette, hogy titokban vele közösüljön, majd teherbe esett, megszülte, és kitette a csecsemőt, akit azután némely vadászok találtak meg, amint éppen egy kutya táplálta.²⁷ Apollodórosz szerint azok fogták és vitték őt a kentaur Kheirónhoz, ahol aztán felnevelkedett és gyakorolta a gyógyítás művészetét: először Trikkében, majd Epidaurosban adta bizonyosságát a maga tudományának.²⁸

Azt mondják, hogy őt oly mesterien és gondosan nevelték, hogy nemcsak a betegeket gyógyította, hanem némely halottakat is feltámasztott; így aztán természetes, hogy a villámszerető Zeusz²⁹ ettől dühbe gurult, villámával meghajította, és véget vetett életének.³⁰ Ebből következik, hogy ő ember volt, még ha nem is a többi emberhez hasonlóan nevelkedett fel, első eledelét egy kutyától kapta, és

²⁸ Ld. Euszebiosz, *Praep. ev.* IV, 16, 22. Alex. Kelemen, *Sztrómata* I, 15, 73; *Protreptikosz* IV, 52. Órigenész, *Kelszosz ellen* III, 3. Triikka thesszáliai város, ahol Aszklépiosz kultusza először honosodott meg. Innét terjedt tovább az argoliszi Epidaurosba, majd onnét az egész görög világba a Kr. e. IV. században.

²⁹ Vö. Thetisz istennő fiához, Akhilleuszhoz intézett alábbi szavaival:

Jaj, minek is dajkáltalak én, átokra kit szültem?
Bárcsak a bárkáknál könny nélkül, nem keserítve
ültél volna: hisz életed oly rövid, és sok időd nincs:
most már nemcsak gyors ez a végzet: a legszomorúbb is;
ennyire gyászterhes sorsúnak születek otthon.
Hát villámszerető Kronidészhoz, a hóborította
csúcsra megyek, s érted szólok, tán hallgat a szómra.

Íliász I, 414–420 (Devecseri Gábor fordítása).

³⁰ *Curatio* 3.27. Vö. Órigenész, *Kelszosz ellen* III, 22. Apollodórosz a következőképpen mutatja be a történetet: „Zeusz azonban attól tartott, hogy az emberek megszerzik Aszklépiosztól a gyógyítás tudományát, és akkor majd egymáson is tudnak segíteni, ezért villámával halálra sújtotta. Apollón úgy megharagudott emiatt, hogy megölte a küklópszokat, akik Zeusz villámát készítették. Zeusz éppen arra készült, hogy letaszítja őt a Tartarosba, Létó azonban addig rimázkodott fia életéért, míg végül Zeusz beérte annyival, hogy Apollón egy teljes esztendeig egy halandónál napszámoskodjék. Apollón tehát felkereste Admétoszt, Pherész fiát Pheraiban, egy álló esztendeig pásztorkodott nála, és ezalatt valamennyi nőstény tehén ikreket ellett.” Apollodórosz, *Mitológia* III, 10, 4 (Horváth Judit fordítása). Euripidész így emlékezik Aszklépiosz halálára:

Zeusz tette ezt, mivel megölte sarjamat,
Aszklépioszt, mellébe verte mennykövét.

Euripidész, *Alkésztisz* 3 (Devecseri Gábor fordítása).

Vö. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* II, 30.

ἀπολαύσας τροφῆς καὶ τῷ τῶν θηρευόντων οἰκτῶ διασωθεῖς, καὶ οὐκ ἐκ θείας σοφίας καὶ ἐπιστήμης τὸ ἰατρεῦειν ἔχων, ἀλλὰ παρὰ Χείρωνος τήνδε τὴν τέχνην ἐκπαιδευθεῖς.

[8.21] Οὗτος δὲ ὁ Χείρων καὶ Ἀχιλλέως ἐγένετο παιδευτής. Ὅθεν δῆλον ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τὸν αὐτὸν ἐγενέσθην, ἢ μικρῷ τι νῦν οὗτος Ἀχιλλέως πρεσβύτερος, ἐπειδὴ περ καὶ τοῖς Ἀργοναύταις ξυνέπλευσε, καὶ ὁ τούτου γε παῖς ὁ Μαχάων ξυνεπολέμησεν Ἀχιλλεῖ. Καὶ ὁ κεραυνὸς δέ γε καὶ ὁ γενόμενος ἐμπρησμὸς δηλοῖ τῆς φύσεως τὸ ἐπίκηρον.

[8.22] Ἀλλὰ καὶ οὕτω γε φύντα, ὥς εἴρηται, καὶ σωθέντα γε καὶ τραφέντα καὶ ἐμπρησθέντα, τοῖς ἄλλοις θεοῖς κατέλεξαν καὶ τεμένη γε καθωσίωσαν καὶ καθιέρωσαν βωμούς, καὶ λοιβῇ καὶ κνίσῃ, πάλαι μὲν προφανῶς, νῦν δὲ ἴσως ἐν παραβύστῳ, γεραίρετε καὶ τὰ τούτου ἀγάλματα θείας ἀξιοῦτε τιμῆς καὶ τὸν ἐνείλημνον αὐτῷ θαυμάζετε δράκοντα καὶ ξύμβολον εἶναι τῆς ἱατρικῆς φατε, ὅτι καθάπερ ἐκεῖνος ἀποδύεται τὸ γῆρας, οὕτως ἡ ἱατρικὴ τῶν νόσων ἐλευθεροῖ.

[8.23] Ὅτι δὲ ἐπὶ τῶν Ὀμήρου χρόνων οὐδέπω οὗτος τῆς θεοποιίας ἐτετυχήκει, μάρτυς ὁ ποιητής, οὐ τὸν Ἀσκληπιόν, ἀλλὰ τὸν Παιήονα δεῖξας τὰ τοῦ Ἄρεως θεραπεύσαντα τραύματα· δεῖ γὰρ τουτουσὶ τοὺς θεοὺς καὶ τραύματα ἔχειν καὶ ἰατρούς· Καὶ τὸν Μαχάονα δὲ οὐ θεοῦ λέγει υἱὸν οὐδέ γε ἡμιθέου, ἀλλ' ἰατροῦ· ἔφη γάρ·

φῶτ' Ἀσκληπιοῦ υἱὸν ἀμύμονος ἱητῆρος.

³¹ Az *Íliász*ban is találkozunk Makhaón nevével, aki Aszklepiosz fiaként orvos is volt, továbbá a Trikkéből érkező harminc hajó egyik parancsnoka:

S kik Trikkét lakták meg Ithomé sziklavidéket,
s Oikhaliét, várát a nagy Eurütosz Oikhalieusznak,
Aszklepiosz két gyermeke volt vezetőjük, a két jó
orvosoló, Podaleiriosz és testvére Makháón:
harminc görbe hajó haladott hadirendben utánuk.

Íliász II, 729–733 (Devecseri Gábor fordítása).

³² Azaz levedli régi bőrét.

³³ Az *Íliász* szerint mind Hadészt, mind Arészt Paiéon gyógyította meg, amikor a halandó Diomédész megsebezte őket:

Zeusz házába szaladt Hádész, az olümposzi csúcsra,
fájó szívvel, a kínoktól átjárva: s a vessző
izmos vállából kimeredve gyötörte a lelkét.
Paiéon hintett rá jó írt, fájdaloműzőt,
és meggyógyította: mivel nem földi halandó. [...]
Szólt, és Paiéont gyógyítani hívta azonnal:

csak a vadászok irgalma révén menekült meg; gyógyító képességét pedig nem az isteni bölcsességnek és tudománynak köszönheti, hanem erre a művészetre Kheirón tanította meg.

Ez a Kheirón volt Akhilleusz tanítója is, amiből világosan kiderül, hogy kortársak voltak, illetve, hogy ő valamivel idősebb lehetett Akhilleusznál, kiváltképpen mert ő is az argonautákkal együtt hajózott, ráadásul fia, Makhaón Akhilleusz oldalán küzdött.³¹ Már a villámcsapás és az elégtetetés is igazolja az ő természetének mulandó voltát.

És bár a fentebb elmondottak szerint született, menekült meg és nevelkedett föl, majd elégették, mégis a többi istenek közé sorolták, számára kultuszhelyeket szenteltek és oltárokat avattak ital- és füstáldozatokkal. Egykoron nyilvánosan, most pedig valószínűleg rejtett módon hódoltok neki, és képeit isteni tiszteletre alkalmasnak tartjátok, ráadásul csodáljátok a köréje tekeredő óriáskígyót, és az orvostudomány jelképének tartjátok, mert ahogyan a kígyó leteti öregségét,³² úgy szabadít meg az orvostudomány a betegségektől.

Továbbá maga a költő tanúsítja, hogy a homéroszi időkben Aszklépioszt még egyáltalán nem istenítették, hiszen nem őt, hanem Paiéont mutatja be, amint begyógyítja Arész sebeit³³ (az efféle isteneknek ugyanis sebeik és orvosaik is vannak). Makhaónt pedig nem isten vagy félisten, hanem egy orvos fiának mondja, hiszen így szól:

[Talthübiosz, szólítsd sebesen közelünkbe Makháónt,]
tisztanevű Aszklépiosz orvos igaz fíusarját.³⁴

Paiéon pedig írt hintett rá, fájdaloműzőt,
és meggyógyította: mivel nem földi halandó.
Mint ha fehér tejet altat meg füge nedve sietve,
mely híg volt, de serény köpülője sietve kavarja:
így gyorsan meggyógyította a vadszivű Arészt.
S Hébé megfürdette, adott rá drága ruhákat;
s Zeusz Kronidész mellé ült Arész büszke örömmel.

Íliász V, 398–402 és 899–906 (Devecseri Gábor fordítása).

³⁴ *Íliász* IV, 193–194 (Devecseri Gábor ford.). Vö. Idomeneusz szavaival:

„Nesztór, Néleusz sarja, akhájok nagynevű dísze,
szökkenj föl szekeredre hamar, s a szekérre Makháón
melléd; és a patás paripákat hajtsd a hajókhoz:
mert aki orvos, az ér ám annyit, mint sokan együtt,
hogya kimetszeni nyílvezzőt kell, s hinteni gyógyszert.”
Szólt, s a lovag Nesztór nem volt neki szófogatlan:
fölszökkent szekereére hamar: melléje Makháón,

[8.24] Καὶ τὸν Διόνυσον δὲ Σεμέλης υἱὸν γεγενῆσθαι καὶ Ὅμηρος ἔφη καὶ Εὐριπίδης καὶ ἄλλοι γε πλεῖστοι· Σεμέλη δὲ Κάδμου θυγάτηρ. Ἀλλ' ὅμως καὶ οὗτος θείας ἡξιώθη τιμῆς, καὶ ταῦτα γύννις ὦν καὶ θηλυδρίας καὶ ἀνδρόγυνος· καὶ γὰρ τοῖς ἐπικουροῦσι μισθὸν ὑπέσχετο δώσειν οὐ χρυσὸν ἢ ἄργυρον, ἀλλὰ τὴν ὕβριν τοῦ σώματος· καὶ οὕτως περὶ τὴν βδελυρὰν ἐκείνην ὑπόσχεσιν ἐγένετο φιλαλήθης, ὥς τῶν βεβοηθηκότων τετελευτηκότων πρὶν ἢ δέξασθαι τὸν πολυάρατον ἐκείνον μισθόν, ἐτέρως ἐπινοῆσαι τὴν τῆς ἐπαγγελίας ἐκπλήρωσιν. Καὶ σιωπῶ τὸ σύκινον πέος καὶ τὰ ἐπὶ τούτῳ τελούμενα· αἰσχύνομαι γὰρ λέγειν, ἐφ' οἷς ἐπανηγύριζον Ἕλληνες.

[8.25] Καὶ μέντοι καὶ τοὺς Τυνδαρίδας θεοὺς ἐκάλεσαν Ἕλληνες καὶ Διοσκούρους ὠνόμασαν καὶ Ἐφεστίους καὶ Ἄνακας· καὶ τεμενῶν οὐκ ἐν Σπάρτῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἀθήνῃσι τούτους ἡξίωσαν. Καὶ τούτοις μέμνηται Δημοσθένης ὁ ῥήτωρ, οὕτως λέγων·

Ἐν τῷ πανδοκείῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκορείου.

[8.26] Καὶ τὸ Λεωκόριον δὲ τῶν Λεῶ θυγατέρων ἐστὶν ἱερόν. Καὶ ἄλλους δὲ γε παμπόλλους ἀθλίους καὶ τρισαθλίους ἐθεοποίησαν ἀνθρωπίσκους καὶ δημοθινίαις ἐτίμησαν. Καὶ γὰρ ὁ Πύθιος μάντις Κλεομήδης τὸν Ἀστυपालαίαν τὸν πύκτην θείου γέρωσ ἀπολαύειν ἐκέλευσε καὶ τόνδε ἀνείλε τὸν χρησμὸν ἢ Πυθία·

ῥστατος ἥρώων Κλεομήδης Ἀστυपालαίης,
ὄν θυσίαις τιμᾶσθ' ὥς οὐκέτι θνητὸν εἶντα.

tisztanevű Aszklépiosz orvos igaz fia szállott;
ostora indított, s a lovak nemkésve röptek
görbe hajóikhoz, hiszen ez volt vágya szívüknek.

Íliász XI, 511–520 (Devecseri Gábor fordítása).

³⁵ Ld. Homérosz, *Íliász* XIV, 832. Euripidész, *Bakkhánsnők* 28–43.

³⁶ Kelemen így foglalja össze Dionüszosz és Proszümnosz sikertelen szerelmi egyesülésének történetét: „Világméretű szegény már, hogy a versenyek is meg a phalloszok is, amelyek Dionüszosznak vannak szentelve, hitványul felemészti az életet. Dionüszosz ugyanis erősen vágyakozott lemenni az alvilágba, de nem találta meg az utat; följánlja ugyan valaki, hogy megmutatja neki – a neve Proszümnosz –, ámde nem ingyen. A bér pedig nem szép, csak Dionüszosz szemében az. Szerelmi kegy volt ugyanis, amit Dionüszosz felajánlott. Az isten akaratának megfelelően történt a kérés: megígéri, hogy megadja neki, ha útnak indulhat, és esküvel támasztja alá az ígéretet. Így hát eltávozott, de újból visszajött. Nem találta Proszümnoszt, mivel az meghalt. Azért, hogy teljesítse szeretőjének tett esküjét, a síremlékre vetette magát, miközben beteljesületlen szenvedély emésztette. Így aztán egy fügefű ágát vágta le, hímtagot készített magának belőle, és letelepedett az ág mellé; így teljesítve a halottnak tett ígéretét. Ennek a misztikus szenvedélynek az emlékére városok szerte phalloszokat állítanak Dionüszosznak. ‘Ha ugyanis

Dionüszoszról pedig mind Homérosz, mind Euripidész, és sokan mások is állítják, hogy Szemelé fiaként született.³⁵ Szemelé pedig Kadmosz leánya volt. Mindazonáltal őt is isteni tiszteletre méltatták, noha puhány, elnőiesedett és hímnő volt. Követőinek nem aranyat vagy ezüstöt ígér jutalmul, hanem testi gyönyört; és annyira híven tartotta magát e szemérmetlen ígérethez, hogy ha segítők közül valaki még az áhított jutalom átvétele előtt meghalt, Dionüszosz más módot eszelt ki, hogy betöltse ígéretét.³⁶ Hallgatni fogok a fügefűből készült férfitag és az általa végbement dolgok tekintetében; hiszen még kimondani is szégyen, hogy a görögök milyen okból rendeznek fényes ünnepeket.

Ismeretes, hogy a görögök Tündareósz fiait is isteneknek hívták. Dioszkuroszoknak, sőt a családi tűzhely urainak is nevezik őket,³⁷ és nemcsak Spártában, hanem Athénben is templomokkal tisztelték meg őket. Ezt említi Démoszthenész, a szónok, midőn így szól:

A Dioszkuroszok temploma melletti vendégfogadóban.³⁸

A Leókorion Leósz leányainak szentélye.³⁹ Ezen kívül rengeteg más nyomorult, szerencsétlen és még szerencsétlenebb embert istenítettek és tisztelték őket nyilvános ünnepi lakomákkal. A püthiai jós például megparancsolta, hogy Kleomédészt, az asztüpalaiiai ökölvívót isteni hódolatban részesítsék, és a Püthia ekképpen jövendölt felőle:

Az asztüpalaiiai Kleomédész az utolsó a héroszok közt,
égőáldozattal tiszteljétek őt, mert nem halandó többé.⁴⁰

Dionüszosznak nem rendeznének fényes ünnepeket, és nem énekelnének himnuszot, igen nagy arcátlanságot cselekednének – mondja Hérakleitosz. ‘Ez Hadész és Dionüszosz, akiknek örjöngnek, és lénaiát ülnek’, de nem annyira testi részegségben, véleményem szerint, hanem amennyit az erkölcstelenség szegyenletes szertartása megenged.” Alex. Kelemen, *Protrepitkosz* II, 34 (Tóth Vencel ford.).

³⁷ Kasztór és Polüdeukész kultuszának bírálatához, illetve annak bizonyításához, hogy emberek voltak ld. Athénagorász, *Kérvény a keresztyének ügyében* XXIX, 2; Jusztinosz, *I. Apológia* XXI, 2; Alex. Kelemen, *Protrepitkosz* II, 30; Lactantius, *Divinae institutiones (Isteni tanítások)* I, 10 és 15. Tündareósz fiait csak Theodórotosz nevezi Ἐφεστίοι-oknak, azaz a családi tűzhely és az otthon védnökeinek. Hérodotosz ezt a címet Zeusznak tulajdonítja (*Historia* I, 44).

³⁸ Démoszthenész, XIX (*A követségről*), 158. Szerzőnk emlékezetből idéz, ugyanis a szentély Thesszáliában állt.

³⁹ Leószhoz, Orpheusz fiához és három lánya történetéhez ld. a *Curatio* 7.43-hoz fűzött jegyzetet. Ld. még Pauszaniasz, *Görögön leírása* X, 10, 1.

⁴⁰ Euszebiosz, *Praep. ev.* V, 34, 2–4; Oinomaosz, *12. töredék*. A cinikus Oinomaoszhoz ld. a *Curatio* 6.8-hoz fűzött jegyzetet. Asztüpalaiia szigete Kósztól délnyugatra található.

[8.27] Ἴνα δὲ γνῶτε καὶ ὑμεῖς, ὧν δὴ εἵνεκα τῷ Διὶ καὶ τοῖς ἄλλοις ξυνετάχθη καὶ οὗτος, ἐγὼ τὰ περὶ τοῦδε ἐρῶ διηγήματα. Οὗτος τὸν ἀνταγωνιστὴν μιᾷ πατάξας πληγῇ, ἀνέφξε μὲν αὐτοῦ τὴν πλευράν, ἐμβαλὼν δὲ εἴσω τὴν χεῖρα τῶν ἐγκάτων ἐλάβετο, εἶτα τῶν ἀθλοθετῶν διὰ τὴν τῆς ὠμότητος χαλεπηνάντων ὑπερβολὴν καὶ τίμημα ἐπιθέντων, ἀνεχώρησε μὲν βαρυθυμῶν, παριῶν δὲ διὰ τῆς ἀγορᾶς, ἓνα τῶν ἐρειδόντων τὸν ὄροφον ἐφελκυσάμενος κίονα, ξυμφορίαν μειρακίων κατέχωσεν, ἦν τῷ διδασκάλῳ προσεδρεύειν αὐτόθι ξυνέβαινεν.

[8.28] Τούτων αὐτὸν εἵνεκα τῶν κατορθωμάτων ὁ Πύθιος ξυνέταξε τοῖς θεοῖς. Καὶ Ἀδριανὸν δὲ τὸν Ρωμαίων βασιλέα φασὶν Ἀντίνοον, παιδικὰ γενόμενον αὐτοῦ, θεὸν ἀναγορεῦσαι καὶ νεῶν οἰκοδομῆσαι καὶ θείας ἀξιοῦσθαι παρὰ τῶν ὑπηκόων προστάξει τιμῆς. Καὶ τὰ Ὑακίνθια δὲ οἱ Σπαρτιάται ἐορτὴν μεγίστην καὶ δημοθoinίαν ἐνόμιζον.

⁴¹ A bithyniai származású Antinoosz, Hadrianus császár kegyeltje és szeretője Kr. u. 130-ban tisztázatlan körülmények között a Nílusba fulladt. A császár istenként tiszteltette, és halálának helyszíne közelében megalapította Antinopolisz városát (ma Sheikh 'Ibada), ahol kultusza összefonódott Osirisével. Ld. még Órigenész, *Kelszosz ellen* III, 36. Antinoosz képmásaihoz ld. Cristoph W. Clairmont, *Die Bildnisse des Antinous. Ein Beitrag zur Porträtplastik unter Kaiser Hadrian* (Rom: Schweizerisches Institut, 1966).

⁴² A mitológiai hagyomány szerint Hüakinthosz gyönyörű ifjú volt, aki egyik változatban Pierosz és Kleió, a másikban Amüklasz spártai király fia. Az utóbbi variánst Pszeudo-Apollodórosznál (*Bibliotheca* III, 10, 3), illetve Pauszaniásznál (*Göröghon leírása* III, 1, 3; III, 19, 4) találjuk. Hüakinthosz Apollón kéjlegénye volt, de Zephürosz, a nyugati szél istene szintén szemet vetett a fiúra. Noha Hüakinthosz Apollónt választotta, Zephürosz megleste őket diszkoszvetés közben, és a Taigetosz hegy tetejéről ráfűjt Apollón elhajított diszkoszára, amely ekképpen eltalálta és megölte Hiakünthoszt. Hüakinthosz véréből sarjadt a bíborszínű jácint virága (Lukianos, *Istenek párbeszéde* 14), amely szirmán az AI-AI (jaj-jaj) betűit jeleníti meg, emlékeztetve a fiú utolsó jajszávára. Ő tulajdonképpen a meghaló és feltámadó természet növényistene, akinek a kultuszát éppen a Spárta déli részén fekvő Amüklaiban szorította háttérbe Apollón kultusza, így a júliusban három napig tartó Hüakinthiát a helybeliek már Apollón ünnepeként ülték meg. Apollón ottani trónusán az a jelenet szerepel, amelyben Hüakinthosz az Olümposzra emelkedik. A trónoló Apollón-szobor talapzata áldozati oltár lehetett, és a hagyomány szerint ebbe temették Hüakinthoszt. A Hüakinthia alkalmával bronzkapu vezetett az oltár belsejébe, ahol először Hüakinthosznak, majd Apollónnak mutatták be az áldozatot. Hüakinthosz tragikus halálát Ovidius is megénekelte, aki már a meghaló és feltámadó természet motívumát is bedolgozza művébe:

Téged, Amyclas-sarj, Phoebus vitt volna az égbe,
 hogyha időt hagy a bús sors arra, hogy ezt cselekedje.
 Mégis örök vagy, amennyire csak lehet, és ha tavasz győz
 újra telet, s az esős Hálnak Kos lép a helyébe,

Mindazonáltal azért, hogy ti is megtudjátok: minek következtében számíttatott Kleomédész Zeusz és a többi istenek közé, elmondom, amit róla mesélnek. Ellenfelét egyetlen ütéssel leterítette, oldalát felszakította, és kezét oda bebocsátva kitépte annak zsigereit. E példátlan kegyetlenség láttán a versenybírók felháborodtak, és büntetést szabtak ki számára. Ő azonban dühösen eltávozott, és az Agorán áthaladva kirántotta a tetőt tartó egyik oszlopot. A tető rázuhant a fiatalok egyik csoportjára, akik rendszeresen oda gyűltek össze tanítójukkal.

Hát efféle igaz cselekedetekért sorolta őt a püthiai az istenek közé. Hadrianus római császárról szintén azt mondják, hogy Antinooszt, aki neki kéjlegénye volt, istennek nyilvánította, templomot építtetett számára, és megparancsolta, hogy alattvalói isteni tisztelettel viseltesenek iránta.⁴¹ A spártaiak pedig a Hüakinthia nagy ünnepén szoktak nyilvános lakomát rendezni.⁴²

éledsz folytonosan, kivirágzol a zöld gyepen újra.
 [...] Már mintegy közepén haladott Titan a közelgő
 és a tűnő éjnek, kezdet s vég távol egyenlőn,
 s ők levetik mezüket, kenekednek gazdag olajjal,
 s így sugaras-ragyogón a koronggal kezdik a küzdést.
 Ezt legelőbb Phoebus veti föl, csóválva, a légbe;
 száll sebesen, felhőt hasogat nagy súlya az égen;
 hosszú idő multán hullt újra a földre, mutatva:
 mily művészettel hajították, mily nagy erővel.
 Oktalanul fut elő - játék heve űzi előre -
 Taenarides a korongot kézhezkapni, de ekkor
 rúgja föl újra a föld, a kemény, a korongot a légbe
 és arcodba, szegény Hyacinthus. Sápád, akár te,
 ekkor az isten, alácsukló tested fölemelve,
 most ápol téged, sebedet szárítja, a gyászost,
 most bucsuzó lelked fogná még vissza füvekkel.
 Nem használ tudomány: sebedet gyógyítani meddő.
 [...] „Oebalides, viruló élted közepén lehanyatlasz,”
 Phoebus szól, „s látom sebedet, mit vétkem ütött rád.
 Kínom s bűnöm vagy: hisz az én jobbmra halálad
 bélyege kéne hogy üttessék! Én hoztam a véged!
 Mégis, a vétkem ugyan mi? Hacsak teveled mulatoznom
 nem volt bűn, ha szeretnem téged nem lehetett bűn?
 [...] Míg így szól, igazat-mondó ajkával, Apollo,
 lámcak, a vér, mely omol s a füvet megfesti pirosra,
 már nem vér: ragyogóbban, akár a Tyrus-beli bíbor,
 drága virággá lesz, liliomformájú növénnnyé,
 csakhogy amannak ezüst, ennek meg bíbor a színe.
 Phoebusnak nem elég (mivel ő tisztelte meg ezzel):

[8.29] Τί δήποτε τοίνυν οἱ τοσούτους νεκροὺς ὠνομακότες θεοὺς νεμεσᾶτε ἡμῖν, οὐ θεοποιοῦσιν, ἀλλὰ τιμῶσι τοὺς μάρτυρας, ὥς Θεοῦ γε μάρτυρας καὶ εὖνους θεράποντας; ἀνθ' ὅτου δὲ μολυσμοῦ τινος μεταλαμβάνειν νομίζετε τὸν ταῖς θήκαις τῶν τεθνεώτων πελάζοντα; ἀνοίας γὰρ ταῦτα καὶ ἀμαθίας ἐσχάτης.

[8.30] Καὶ γὰρ Ἀθήνησιν, ὥς Ἀντίοχος ἐν τῇ ἐνάτῃ γέγραφεν ἱστορίᾳ, ἄνω γε ἐν τῇ ἀκροπόλει Κέκροπός ἐστι τάφος παρὰ τὴν Πολιοῦχον αὐτήν· καὶ ἐν Λαρίσσει τῇ γε Θετταλικῇ πάλιν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀθηνᾶς τὸν Ἀκρίσιον τεθᾶφθαι φησίν· ἐν δὲ Μιλήτῳ τὸν Κλεόμαχον ἐν τῷ Διδύμῳ κεῖσθαι εἶρηκε Λεάνδρος· τὴν δὲ Λυκοφρόνην ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Μαγνησίᾳ ταφῆναι Ζήνων ὁ Μύνδιος ἔφη· τὸν ἐν Τελμισσῷ δὲ βωμὸν τοῦ Ἀπόλλωνος μνημα εἶναι Τελμισσέως τοῦ μάντεως ἱστοροῦσιν. Ἀλλ' ὅμως οὔτε οἱ τηνικάδε θάψαντες μιάινειν ὑπέλαβον τοὺς βωμούς, οὔτε οἱ ὕστερον θύοντες ἄγους ἐκεῖθεν μεταλαγχάνειν ἐνόμιζον.

ő maga írja reá a jaját, s e nyögése az AI AI
ott áll már szirmán, a betűk mondják ki a gyászát.
Spárta pedig nem resteli, hogy fia volt Hyacinthus,
máig tiszteli őt; s mint tették egykor az ősök,
évenként ülik ünnepeit, Hyacinthia néven.

Ovidius, *Átváltozások* X, 3: *Ganüimédész és Hiacynthus*
(Devecseri Gábor fordítása).

⁴³ Antiokhosz, 15. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* VI, 2–5. Ld. Alex. Kelemen, *Protreptikosz* III, 45: „Akrisziosz sírja Athéné lariszai fellegrvárbéli templomában van, Kekropszé az athéni Akropoliszon, ahogy Antiokhosz mondja *Történetének* kilencedik könyvében.” (Tóth Vencel fordítása). Szürakuszai Antiokhosz Kr. e. 420 körül alkotó görög történetíró volt. Életéről nagyon keveset tudunk, de töredékekben fennmaradt művei – pontosságuknak köszönhetően – nagy tekintélynek örvendtek. Ő írta meg Szicília történetét a legrégebbi időktől Kr. e. 424-ig. A művet használta Thuküdidész is. *Itáliáról* írt munkáját Sztrabón és Halikarnasszoszi Dionüsziosz idézte.

⁴⁴ Kekropsz Athén mitikus királya volt, aki Eusebiosz szerint 50 évig uralkodott. Neve Sztrabón szerint nem görög eredetű. Ld. Sztrabón, *Geógraphika* (*Földrajzi feljegyzések*) VII, 7, 1. Kekropsz elvileg a földből született, felsőteste emberi formájú volt, alsóteste pedig kígyóhoz vagy halfarokhoz hasonlított. Ő volt Athén első királya, noha a vidéken korban megelőzte őt a szintén földből született Aktaiosz, Attika királya. Kekropsz tanította meg az athéniakat a házasságra, az írás-olvasás művészetére és a temetési szokásokra.

⁴⁵ Akrisziosz Argosz legendás királya volt, Eurüdiké férje és Danaé édesapja.

Második ellenvetés: A pogányok tisztelik a hősök sírjait

Ennélfogva ti, akik ennyi halottat istennek neveztek, ugyan miért korholtok bennünket, akik nem istenítjük, hanem tiszteljük a vértanúkat, mivel ők Isten bizonyágtevői és készséges szolgálói? És miért tartotok attól, hogy ha valaki közeledik az elhunytak sírjához, valamilyen módon beszennyeződik? Ez az esztelenség és a tudatlanság csúcsa!

Hiszen még Athénban is – amint azt Antiokhosz a *Történelem* kilencedik könyvében írja⁴³ – fent az Akropoliszon található Kekropsz sírja⁴⁴ a város védőistennője mellett. És azt mondják, hogy a thesszáliai Larisszában, Athéné templomában Akrisziosz⁴⁵ van eltemetve. Leandrosz szerint Kleomakhosz Milétoszban, a Didümosz templomban nyugszik,⁴⁶ a mündoszi Zénón pedig azt mondja, hogy Lükophroné⁴⁷ Magnésziában, az Artemisz szentélyében van eltemetve. Végül arról tudósítanak, hogy Apollón telmisszoszi oltára egyúttal Telmisszész jós síremléke is.⁴⁸ Tehát az akkoriak szerint az oltárokat nem szennyezték be a temetésekkel, ha pedig valaki ott áldozott, nem kellett félnie attól, hogy ezért átkot von magára.

⁴⁶ Leandrosz, 5. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* II, 6, 2–5. Canivet észrevétele szerint Theodóréosz és az Eusebiosz-kéziratok közül a B O N V *Kleomakhosz*ról, Alexandriai Kelemen, a H jelzésű Eusebiosz-kézirat, valamint Alexandriai Kürillosz (*Julianus ellen* 10 in PG 76, 1028CD) *Klearkhosz*ról beszél. Ld. SC 57, 320, 3. jegyzet. A thesszáliai Kleomakhosz ökölvívó volt, aki Plutarkhosz szerint a szeretőjével együtt a khalkisziek oldalán harcolt az eretriaik ellen, és noha legyőzte őket, elesett a csatában. A khalkisziek az agorán oszlopot állítottak az emlékére. Ld. Plutarkhosz, *Moralia* 760e–761b. A Klearkhosz nevet többen is viselték az ókorban. A spártai Klearkhosz a Kr. e. V. században volt spártai tábornok és zsoldos, aki árulás folytán II. Artaxerxész perzsa király fogságába esett, és kivégezték. A ciprusi Szoliból való Klearkhosz filozófus Arisztotelész peripatetikus iskolájának követője volt a Kr. e. IV–III. században. Herakleiai Klearkhosz (Kr. e. 401–353) zsarnok volt, akit Khiosz és más helybéli nemesek meggyilkoltak. Rajtuk kívül még tudunk egy Klearkhosz nevű athéni komédiaköltőről is (Ld. Athénaios, *Deipnosophistae* XIV, 613).

⁴⁷ Lükophroné Artemisz papnője volt. A magnésziai szentélyhez ld. Sztrabón, *Geógraphika* XIV, 1, 40. A káriai Mündosz városából való Zénón görög grammatikus volt Tiberius császár idején.

⁴⁸ Alex. Kelemen, *Protreptikosz* III, 45. Telmesszosz városa Lükia és Karia határán feküdt. Ott volt Apollón híres jósdája, amelyet Krózus is felkeresett. Ókori színháza ma is áll.

[8.31] Τοπάζετε δὲ τοῦτο μόνοι ὑμεῖς, οἱ δὲ παλαιοὶ τούτων οὐδὲν ὑπελάμβανον. Καὶ γὰρ δὴ καὶ Ὅμηρος δείκνυσιν ἐν τοῖς ἔπεσι τὸν Ἀχιλλέα τὸν Πηλέως, τὸν Αἰακίδην, τὸν ἐκ Θέτιδος, τὸν ἐκ Διὸς καθ' ὑμᾶς, περιπτυσσόμενον νεκρὸν τοῦ Πατρόκλου τὸ σῶμα, καὶ ἠνίκα τοῦτο τῇ πυρᾷ προσέφερον οἱ Μυρμιδόνες, τὴν κεφαλὴν φέροντα, εἴτα τὴν πυρὰν κατασβεννύντα καὶ τὰ ὅσῃ γε ξυλλέγοντα καὶ ταῦτα ἐν χρυσῇ φιάλῃ τιθέντα καὶ ἔνδον εἰς τὴν σκηνὴν κομίζοντα τὴν αὐτοῦ.

[8.32] Καὶ ὁ Θουκυδίδης τῶν ἐν τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ τετελευτηκότων διηγεῖται τὸ γέρας, καὶ ὅπως μὲν τὰ εὐρεθέντα σώματα τῶν προσηκόντων ἕκαστος ἡξίου ταφῆς, ἡλικὴν δὲ τοῖς ἥκιστα εὐρεθεῖσιν ἐμηχανῶντο τιμὴν, κυπαρισσίνας μὲν κατασκευάζοντες λάρνακας, κοινῇ δὲ πάντες, οἱ μὲν ἡγούμενοι τούτων, οἱ δὲ ἐπόμενοι καὶ παρεπόμενοι, καὶ τάφον κατασκευάζοντες μέγιστον τοῖς ὑπὸ οἰωνῶν ἢ κυνῶν ἢ θώων δαπανηθεῖσιν. Οὕτω καὶ τῶν ἐν Μαραθῶνι παραταξαμένων τοῖς τετελευτηκότας ἐτίμησαν.

[8.33] Ὅτι δὲ καὶ χοᾶς τοῖς τεθνεῶσι προσέφερον, ἴστε μὲν καὶ ὑμεῖς οἱ νύκτωρ ταύτας παρὰ τοὺς νόμους τολμῶντες· μαρτυρεῖ δὲ καὶ Ὅμηρος τὸν Λαέρτου δεικνὺς κατὰ γε τὰς ὑποθημοσύνας τῆς Κίρκης καὶ τὸν βόθρον ὀρύξαντα καὶ τὰς χοᾶς ἐπιτετελεκότα καὶ ταῦτά γε διηγούμενον τῷ Ἀλκινόῳ·

ἐγὼ γάρ, φησιν, ἄορ ὅξυ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ
βόθρον ὀρυξ' ὅσσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα·
ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοῇν χερόμην πᾶσιν νεκύεσσι,
πρῶτα μελικρήτῳ, μετέπειτα δὲ ἡδέι οἶνῳ,
τὸ τρίτον αὖθ' ὕδατι· ἐπὶ δ' ἄλφιστα λευκὰ πάλυνα,
πολλὰ δὲ γουνούμην νεκύων ἀμενῆνὰ κάρηνα,
ἐλθὼν εἰς Ἰθάκην στεῖραν βοῦν, ἣ τις ἀρίστη,
ῥέξειν ἐν μεγάροισι πυρὴν τ' ἐμπλησέμεν ἐσθλῶν,

⁴⁹ Homérosz, *Íliász* XXIII, 234–237 és 249–257:

Patrokloszt ott vitték a középen a társak.
Elfedték tetemét a lenyírt fűrtökkel egészen,
és a fejét támasztva Akhilleusz fogta mögötte
búsan, mert kitűnő társat küldött Aidészhoz. [...] Szólt; s azok úgy is tettek, amint kívánta Akhilleusz:
lángszinű borral eloltották legelőbb is a máglyát,
hol csak a tűz égett, s az mély hamvába leroskadt;
majd a szelíd társnak hőszi csontját zokogás közt

Csak ti képzelték efféléket: a régi nemzedékek semmi ilyesmit nem gyanítottak. Eposzában maga Homérosz is úgy mutatja be Akhilleuszt, Péleusz fiát, Aiakosz unokáját – aki szerintetek Thetisz-től és Zeusztól származik –, amint átkarolja Patroklosz holttestét akkor is, midőn a mürmidonok már a máglyához viszik; ő tartja Patroklosz fejét is; később azután kioltja a máglyát, összegyűjti Patroklosz csontjait, és azokat arany urnába helyezi, amit aztán a saját sátorába visz.⁴⁹

Thuküdidész leírja⁵⁰ a peloponnészoszi háborúban elesettek kitüntetését; miképpen temették el méltó módon minden egyes megtalált rokon testét, és milyen tisztelettel öveztek azokat, akiket nem találtak meg azáltal, hogy ciprusfából koporsókat készítettek. Mindannyian együtt voltak, amint a sírhoz vitték őket: sokan elől mentek, mások követték és vezették a menetet. Hatalmas sírt emeltek a madarak, kutyák, vadállatok által föl zabáltak emlékére. Ugyanígy tisztelték meg a Marathón-nál elesetteket is.

Harmadik ellenvetés: A halottaknak szánt italáldozatok

Hogy pedig az elhunytaknak italáldozatot ajánlottak fel, jól tudjátok ti is, akik a törvények ellenére éjnek idején vetemedtek ilyesmire. Ugyanerről tanúskodik Homérosz, aki bemutatja, hogy Laertész fia Kirké utasításai szerint felássza a földet, italáldozatot önt ki, majd erről beszámol Alkinoosznak:

[...] s a combom mellől rántva ki jóhegyű kardom,
ástam a gödröt, amelynek a széle s a hossza könyöknyi;
körbe italt is töltöttem valamennyi halottnak,
tejjele mézet előbb, azután édes boritalt is,
harmadszorra vizet, fölibé a fehér daralisztet.
És az erőtelen elhunytakhoz hosszan esengtem,
hogy hazatértem után tehenet sujtok le nekik, mely
meddő s legjelesebb, és kincseket égetek otthon,

szedték össze arany csészébe, s a hajba takarták;
majd sátrukba helyezve, befedték szép puha gyolccsal;
sírhelyet is kerekítettek, megvetve alapját
körben a máglya körül, s oda hordták össze a földet;
majd, miután a halom már állt, elmentek.

(Devecseri Gábor fordítása)

⁵⁰ Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* II, 34.

Τειρεσίη δ' ἀπάνευθεν ὄνιν ἱερυνσέμεν οἴῳ
 παμμέλαν', ὃς μήλοισι μεταπρέπει ἡμετέροισιν.
 Τοὺς δ' ἐπεὶ εὐχολῆσι λιτῆσί τε, ἔθνεα νεκρῶν,
 ἐλλισάμην, τὰ δὲ μῆλα λαβὼν ἀπεδειροτόμησα
 ἐς βόθρον· ῥέε δ' αἷμα κελαινεφές· αἱ δ' ἀγέροντο
 ψυχαὶ ὑπὲξ Ἑρέβους νεκύων κατατεθνηώτων.

[8.34] Εἶτα ἐξηγεῖται, ὅπως ὁ τῶν ψυχῶν ξυνέθεεν ὄμιλος καὶ μεταλαβεῖν ἠπείγετο τῶν χοῶν. Καὶ τί λέγω τὸν ποιητὴν; Ἀριστοκλῆς γὰρ ὁ Περιπατητικὸς Λύκωνα φάναι τὸν Πυθαγορικὸν ἔφη, ὡς Ἀριστοτέλης ὁ Νικομάχου θυσίαν τετελευτηκυῖα τῇ γυναικὶ τοιαύτην εἰῶθει προσφέρειν, ὁποῖαν Ἀθηναῖοι τῇ Δήμητρι. Ἡμεῖς δέ, ὦ ἄνδρες, οὔτε θυσίας, οὔτε μὴν χοῶς τοῖς μάρτυσιν ἀπονέμομεν, ἀλλ' ὡς θεῖους καὶ θεοφιλεῖς γεραίρομεν ἄνδρας. Οὕτω γὰρ τοῦ πεποιηκότος καὶ σεσωκότος ἡράσθησαν, ὡς τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ σφαγὴν ὑπολαβεῖν ἀξίεραστον.

[8.35] Εἰ δὲ ἀναισθήτως αὐτοὺς ἔχειν τῶν γινομένων νομίζετε καὶ μὴ θείας τινὸς καὶ τρισολβίας ὄντως λήξεως ἀπολαῦσαι, Πίνδαρος ὁ λυρικὸς ταύτην ὑμῶν ἐκβαλέτω τὴν δόξαν, λέγων ὧδ'·

ψυχὰ δ' ... εὐσεβῶν, ἐν οὐρανοῖς ναίουσαι,
 μολπαῖς μάκαρα μέγαν ἀείδουσ' ἐν ὕμνοις.

[8.36] Εἰ δὲ τῶν εὐσεβῶς βεβιωκότων οὐρανὸς ἐνδιαίτημα, ταύτην ἔχουσι τὴν λῆξιν οἱ μάρτυρες· τούτων γὰρ οὐδὲν εὐσεβέστερον· καὶ Εμπεδοκλῆς δὲ ὁ Ἀκραγαντῖνος οὕτω φησὶν·

εἰς δὲ τέλος μάντεις τε καὶ ὕμνοπόλοι καὶ ἱητροὶ
 καὶ πρόμοι ἀνθρώποισιν ἐπιχθονίοισι πέλονται·
 ἐνθεν ἀναβλαστοῦσι θεοὶ τιμῇσι φέριστοι.

[8.37] Εἰ δὲ μάντεις καὶ ἱατροὺς τοσαύτης ἔφησεν ἐκεῖνος ἀξιοῦσθαι τιμῆς, τί ἂν εἴποι τις περὶ τῶν τοσαύτην ἐπιδειξαμένων ὑπὲρ εὐσεβείας ἀνδρείαν, οἷς τοῦργον οὐ μόνον ἀνδρείαν, ἀλλὰ καὶ δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην καὶ σοφίαν καὶ φρόνησιν μαρτυρεῖ; τί γὰρ σωφρονέστερον τῶν οὐκ ἀνασχομένων ἐκεῖνων ἐκστῆναι, ἅπερ ἐξ ἀρχῆς εὖ ἔχειν ὑπέλαβον; τί δὲ δικαιότερον

s ígértem juhok is külön ekkor Teiresziásznak,
 éjféketét, mely egész nyájamból messze a legszebb.
 Engesztelve a holtak népét jámbor imákkal,
 fogtam az állatokat, nyakuk elmetszettem azonnal;
 folyt feketén a gödörbe a vér, gyülekeztek az elhunyt
 holtak lelkei mély Ereboszból, sűrű sereggel.⁵¹

Ezután kifejti, miképpen csődült oda a lelkek raja, mohón vágyakozva az italáldozatból való részesedésre. De miért is idézem a költőt? A peripatetikus Arisztoklész a püthagoreus Lükónt idézve írja Arisztotelészről, Nikomakhosz fiáról, hogy elhunyt feleségének ugyanazt az áldozatot vitte, amit az athéniaiak Démétérnek!⁵² Mi ellenben, ó férfiak, a mártíroknak sem áldozatokat, sem italáldozatokat nem kínálunk, hanem szent és istenszerető emberekként tiszteljük őket, hiszen a Teremtő és Megváltó iránti szeretetük oly nagy volt, hogy őerte a megöletést is szívesen magukra vették.

Ha pedig úgy vélték, hogy ők nem érzékelik a történeteket, és semmilyen isteni és háromszorosan áldott jusshoz nem jutnak, hadd űzze ki belőletek e vélekedést Pindaros, a lírikus, amikor így szól:

Az istenfélők lelkei a mennyekben lakoznak,
 zenével és énekkel dicsérik a nagy boldogságot.⁵³

Ha tehát a menny a kegyes életűek lakóhelye, akkor ez a vértanúk osztályrésze is, hiszen náluk senki sem istenfélőbb. Az akragaszi Empedoklész is ekképpen szólt:

Mindvégig vannak látnokok, költők és orvosok,
 földi halandókat vezető fejedelmek
 innét növekednek a legjobban tisztelt istenekké.⁵⁴

Ha pedig Empedoklész a látnokokat és az orvosokat kiváló tiszteletre méltatja, mit kéne mondani azokról, akik hitükért oly bátorságot mutattak, akiknek cselekedetei nem csupán bátorságról, hanem igazságságról, józanságról, bölcsességről és megfontoltságról tanúskodnak? Mi lehet józanabb annál, mint az, hogy nem engedték magukat eltántorítani attól, amit kezdettől fogva helyesnek tartottak? Van-e igazabb,

⁵¹ Homérosz, *Odüsszeia* XI, 24–37 (Devecseri Gábor fordítása).

⁵² Arisztoklész, 7. töredék. Eusebiosz, *Praep. ev.* XV, 2, 8. Vö. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* V, 1, 4. A szicíliai Messzénából származó Arisztoklész (Kr. u. II. század) aphrodisziaszi Alexandrosz tanítója volt. *Filozófiatörténet* című munkájából Eusebiosz őrzött meg néhány töredéket. Lükón volt Theophrasztoz második utóda a Lükéion élén (Kr. e. 269–225).

⁵³ Pindaros, 132. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 26, 167. Canivet megjegyzi, hogy a töredéket csak Theodórétoz tulajdonítja Pindarosznak. Alexandriai Kelemen pusztán „a lírikusról” beszél. Ld. SC 57, 322, 3. jegyzet.

⁵⁴ Empedoklész, 146. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 23, 150.

τῶν τὰς θείας εὐεργεσίας ἀμειψαμένων σφαγῇ καὶ τὰ σώματα ἐκδεδωκότων ὑπὲρ τοῦ τὸ σῶμα παραδεδωκότος σταυρῷ;

[8.38] τί δὲ φρονιμώτερον ἢ σοφώτερον τῶν οὕτω ταῦτα βουλευσαμένων καὶ τῶν μὲν τῇδε καταπεφρονηκότων, ὥς βέβαιον οὐδὲν ἔχόντων καὶ μόνιμον, ἐρασθέντων δὲ ἐκείνων, ἃ λόγος ἐρμηνεύειν οὐ δύναται; τί δὲ ἀνδρικώτερον τῶν ἀνταγωνισαμένων πρὸς πολλὰ παθήματα καὶ διάφορα καὶ τοὺς κολάζοντας νενικηκότων τῇ καρτερίᾳ τῆς γνώμης;

[8.39] Τοιγάρτοι οὕτοί γε εἰσιν ἀτεχνῶς πρόμοι ἀνθρώπων καὶ πρόμαχοι καὶ ἐπικούροι καὶ τῶν κακῶν ἀποτρόπαιοι, τὰς ὑπὸ τῶν δαιμόνων ἐπιφερομένας ἀποδιοπομπούμενοι βλάβας. Ὁ δέ γε Ἡράκλειτος καὶ τοὺς ἐν τοῖς πολέμοις ἀναιρεθέντας πάσης ἀξίους ὑπολαμβάνει τιμῆς·

Ἀρηϊφάτους γάρ, φησιν, οἱ θεοὶ τιμῶσι καὶ ἄνθρωποι,

καὶ πάλιν·

μόνοι γὰρ μείζονες μείζονος μοίρας λαγχάνουσιν.

[8.40] Ἀλλὰ τόνδε τὸν λόγον ἔγωγε οὐ προσίεμαι· πλεῖστοι γὰρ δὴ παμπόνηρον ἀσπασάμενοι βίον τὸν βίαιον ὑπέμειναν θάνατον. Εἰ τοῖνυν τοὺς ἀρηϊφάτους ἅπαντας προσήκει τιμᾶν, ὥρα ὑμῖν καὶ τοῖς Οἰδίπου παισὶ τόδε ἀπονεῖμαι τὸ γέρας, οἳ τὸν πατέρα μὲν κατέλιπον ἀτημέλητον, ἔνεκα δὲ τυραννίδος κατ' ἀλλήλων λυττήσαντες τῷ ἀλλήλων αἵματι τὰς οἰκείας ἐφοίνιζαν δεξιὰς·

[8.41] τιμητέον δ' ἄρα καὶ τοὺς Πεισιστρατίδας ὑπὸ Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτονος ἐνδίκως ἀναιρεθέντας. Ἀλλὰ τούναντίον

mint az isteni jótéteményt önmagunk megöletése által viszonzni, és testünket föláldozni azért, aki testét érttünk a keresztre adta?

Mi józanabb vagy bölcsebb azoknál, akik mindezt így akarták, ezeket az alantas dolgokat, mint teljesen erőtlenekeket megvetették, és azokat a dolgokat szerették, amelyeket a szó nem képes kifejezni? Ugyan mi volna nagyobb bátorság, mint az, hogy a sok és különböző kínzásnak ellenálló vértanúk jellemük erejével még kínzóikat is legyőzik?

Teljesen egyértelmű tehát, hogy ők az emberek vezetői, élharcosai, segítségnyújtói és védelmezői a gonosztól. Ők azok, akik elhárítják a démonoktól érkező rontást.⁵⁵ Maga Hérakleitosz még a háborúban elesetteket is minden tiszteletre méltóknak tartotta, hiszen ezt mondja:

Az istenek és az emberek Arész áldozatait tisztelik.⁵⁶

És újfent:

Hiszzen csak a jobbaknak jut jobb sors osztályrészül.⁵⁷

Mégsem értek egyet a fenti mondattal, mivel nyilván sokan vannak, akik teljesen romlott életet folytattak, majd erőszakos halált szenvedtek. Ha tehát Arész áldozatai mind tiszteletet érdemelnek, akkor ideje megadnotok e tiszteletet Oidipusz fiainak is,⁵⁸ akik atyjukat gondatlanul cserben hagyták, és az uralomért egymás ellen hadakozva tulajdon kezüket egymás vérével festették bíborvörösre.

Ennélfogva tisztelni kell a Peiszisztratidákat is, jóllehet Harmodiosz és Arisztogeitón jogosan ölték meg őket.⁵⁹ Az athéniak viszont épp az

⁵⁵ A felsorolásban szereplő kifejezések – vezetőik (πρόμοι), élharcosok (πρόμαχοι), segítők (ἐπικούροι), a veszélyek elhárítói (ἀποτρόπαιοι, ἀποδιοπομπούμενοι) – a hellenizmusban mind a félistenek vagy éppen az istenek kiváltságos titulusai. Szerzőnk tudatosan alkalmazza ezeket az emberfeletti lények számára elkülönített kifejezéseket a keresztyén vértanúkra.

⁵⁶ Hérakleitosz, 24. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 4, 16.

⁵⁷ Hérakleitosz, 25. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 7, 49.

⁵⁸ Oidipusz tragédiájának beteljesedése után (anyja öngyilkos lett, ő maga pedig megvakította önmagát és elhagyta Thébát) fiai, Eteoklész és Polüneikész abban egyeztek meg, hogy évente váltják egymást Théba trónján. Ezt az egyezséget viszont Eteoklész rögtön az első év után megszegte. Polüneikész Argoszba menekült, majd Adrasztoz, Tüdeusz és négy hadvezér segítségével hadba indult a város ellen. A testvérharcban végül mindkét fivér életét veszítette. Ld. Aiszkhülosz *Heten Théba ellen* című drámáját.

⁵⁹ Peiszisztratosz Athén türannosza volt Kr. e. 546-ban. 528-ban bekövetkezett halála után fia, Hippiasz lett az arkhón, és fivére, Hipparkhosz segítségével Athén új türan-

nosza lett. Hipparkhosz művelődési miniszterként működött. A Peiszisztratidák népszerűsége folyamatosan csökkent. Miután a tanagrai származású Harmodiosz visszatartotta a hozzá vonzó Hipparkhoszt, a miniszter megszégyenítette Harmodiosz húgát azzal a váddal, hogy nem szűz, és az ő meghívására mégis elvállalta, hogy a Panathénaia ünnepe alkalmából hordozza az áldozati kosarat. A vérig sértett Harmodiosz elhatározta, hogy szeretője Arisztogeitón segítségével meggyilkolja Hippiaszt és Hipparkhoszt. Utóbbit sikerült megölni 514-ben, de Hippiasz hatalmon maradt, és zsarnoki uralma szinte paranoiává változott. A gyilkosság elkövetése után a lándzsások helyben megölték Harmodioszt, majd röviddel később letartóztatták Arisztogeitont, akit megkínzása után maga Hippiasz ölt meg. Harmodiosz és Arisztogeitón zsarnokölökként vonultak be Athén történelmébe, emléküket a város a demokrácia megszilárdulása után karolta fel: tiszteletükre az Agorán szobrokat állítottak. Ld. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* I, 20; VI, 54–60; Pauszaniasz, *Görögön leírása* I, 29, 2; Arisztotelész, *Az athéni állam* XVII, 3; XVIII, 1–6.

ἔδρασαν Ἀθηναῖοι· τοὺς γὰρ ἀνελόντας χαλκαῖς εἰκόσιν ἐτίμησαν καὶ τῷ γένει τῷ τούτων ἀτέλειαν ἐδωρήσαντο. Οὐκ οὐν πάντας ἀρηϊφάτους κατὰ τὸν Ἡράκλειτον τιμητέον, ἀλλ' ἐκείνους, οἱ τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ἀσπασίως κατεδέξαντο θάνατον· ἐκεῖνοι γὰρ ἀληθῶς, κατὰ γε τοῦτον αὐτόν, μόνοι μείζονες. Οὗ δὲ εἵνεκα καὶ μείζονος ἀπολαύουσι μοίρας, καὶ νῦν τὸ παρὰ πάντων ἀνθρώπων κομιζόμενοι γέρας καὶ τοὺς αἰωνίους στεφάνους προσμένοντες. Ἐκεῖνο δὲ τοῦ Ἡρακλείτου μάλα θαυμάζω, ὅτι

μένει τοὺς ἀνθρώπους ἀποθνήσκοντας, ὅσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν.

[8.42] Ὅτι δὲ καὶ θείας λήξεως ἀπολαύουσιν αἱ τῶν ὁσίων ψυχαί, καὶ ὁ Πλάτων δεδήλωκεν ἐν τῷ Φαίδωνι, λέγων ὡδί·

Οἱ δὲ δὴ ἂν δόξωσι διαφερόντως πρὸς τὸ ὁσίως βῖωσαι προκεκρίσθαι, οὗτοί εἰσιν οἱ τῶνδε μὲν τῶν ἐν τῇ γῇ ἀπαλλαττόμενοι ὥσπερ δεσμοτηρίου, ἄνω δὲ εἰς καθαρὰν οἶκῃσιν ἀφικνούμενοι.

Προστέθεικε δὲ μετ' ὀλίγα καὶ ταῦτα·

Καὶ εἰς οἰκήσεις ἔτι τούτων καλλίους ἀφικνοῦνται, ἃς οὔτε ῥάδιον δηλῶσαι, οὔτε ὁ χρόνος ἱκανὸς ἐν τῷ παρόντι.

[8.43] Ἵνα δὲ μή τις τούτων ἀκούσας καὶ τῆς θείας ἐκείνης διαγωγῆς ἐρασθεῖς, εὐαγὲς ὑπολάβοι τὸ βίῃ τινὶ καὶ ἀνάγκῃ ἑαυτὸν ἐντεῦθεν ἐξαγαγεῖν, ἀναγκαίως ἐπήγαγεν·

Οὐ δεῖ δ' ἑαυτὸν ἐκ ταύτης λύειν οὐδὲ ἀποδιδράσκειν.

καὶ ξυνελόντι εἰπεῖν κακὴν λογίσεσθαι τὴν ὕλην.

[8.44] Λέγει δὲ καί, ὥς αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ ψυχὴ γενομένη δύναται τῆς ἀληθινῆς σοφίας καὶ κρείττονος τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως μεταλαβεῖν, ὅταν αὐτὴν ὁ ἐνθὲνδε ἔρως εἰς οὐρανὸν πετρώσῃ, διὰ τῆς φιλοσόφου ἀγωγῆς εἰς τὸ τῆς ἐλπίδος τέλος ἀφικομένην, ἄλλου βίου αἰδίου ἀρχὴν λαμβάνουσιν.

[8.45] Καὶ αὖθις ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ φησὶν· „μετ' ἀγαθῆς μὲν ἐλπίδος” τὰς καλὰς ψυχὰς ἐνθὲνδε ἀπιέναι· οἱ πονηροὶ δὲ ζῶσι,

ellenkezőjét cselekedték, mert a gyilkosokat bronzszobrokkal tisztelték meg, nemzetségüknek adómentességet biztosítottak. Tehát Arész nem minden áldozata méltó a tiszteletre – ahogyan azt Hérakleitosz mondja –, hanem csak azok, akik a halált az igaz hitért készséggel magukra vállalták: mert egyedül ők a Hérakleitosz szerinti igazán „jobbak”. Ennek következtében jobb sors is jut nekik: mert most minden embertől tiszteletet kapnak, és örökkévaló koronák várományosai. Hérakleitosz alábbi sorain viszont nagyon csodálkozom:

Az embereket halálukban az várja, amit nem reméltek, de nem is gyanítottak.⁶⁰

Maga Platón bizonyította a Phaidónban, hogy a szentek lelkei egyenesen isteni sorsot élveznek, mikor így szólt:

Akikről pedig az derül ki, hogy különösen jámborul éltek, azok a földbeli helyekről kiszabadulva, mintegy börtönükből kikerülve, feljutnak a tiszta lakóhelyre.⁶¹

Kevéssel odébb ezt is hozzátesszi:

És még ezeknél is lakóhelyekre érkeznek, melyeket világosan leírni nem is könnyű, és az idő sem elég rá most.⁶²

Hogy pedig senki, aki ezek hallatán epekedik ama isteni életforma után, ne vélje helyesnek, hogy erőszak vagy kényszer révén kivonja magát e világból, szükségszerűen hozzátesszi:

Nem szabad ebből kivonnunk magunkat, sem megszöknünk,⁶³

egyszóval: nem szabad gonosznak tartanunk az anyagot.⁶⁴

Azután azt mondja, hogy a lélek, ha teljesen magára maradt, képes részesedni az igazi bölcsességben és az emberfeletti hatalomban, valahányszor a vágyódás őt innét a mennybe röpti, és a filozófus irányítása révén végül eléri reménysége célját: egy másik örökélet kezdetét.

És újfent, ugyanabban a dialógusban kijelenti: a jó lelkek „jó reménység szerint” elmennek innét; a gonoszok pedig, mint mondja,

⁶⁰ Hérakleitosz, 27. töredék. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 22, 144.

⁶¹ Platón, *Phaidón* 114b–c (Kerényi Grácia fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 19.

⁶² Platón, *Phaidón* 114c (Kerényi Grácia fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 6, 37.

⁶³ Platón, *Phaidón* 62b (Kerényi Grácia fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 19.

⁶⁴ A mondat második fele nem Platónról származik, Kelemennél viszont az idézet részeként szerepel. Szerzőnk is így vette át az alexandriai mestertől.

φησί, „μετὰ κακῆς ἐλπίδος”. Οὗτος καὶ τὴν φιλοσοφίαν θανάτου μελέτην ἐκάλεσε·

Κινδυνεύουσι γάρ, φησιν, ὅσοι τυγχάνουσιν ὀρθῶς ἀπτόμενοι φιλοσοφίας λεληθέναι τοὺς ἄλλους, ὅτι οὐδὲν ἄλλο αὐτοὶ ἐπιτηδεύουσιν ἢ ἀποθνήσκειν καὶ τεθνάναι.

Ταῦτα μὲν οὖν ἅπαντα ἐν τῷ Φαίδωνι γέγραφε· [8.46] ἐν δὲ τῷ δεκάτῳ τῆς Πολιτείας οὕτω φησίν·

Τῶν δὲ δὴ ἀποθανόντων ἐπὶ στρατείας, ὃς ἂν εὐδοκίμησας τελευτήσῃ, ἄρ' οὐ πρῶτον μὲν τοῦ χρυσοῦ γένους εἶναι φήσομεν; Πάντων μάλιστα.

Καὶ μετ' ὀλίγα·

Τί δέ; οὐ μέλλομεν τὸν λοιπὸν χρόνον, ὥς δαίμονας γεγονότας, οὕτω θεραπεύειν τε καὶ προσκυνεῖν αὐτῶν τὰς θήκας; τὰ αὐτὰ δὲ νομιόμην, ὅταν τις γήρῃ ἢ τινι ἄλλῳ τρόπῳ τελευτήσῃ τῶν ὅσοι ἂν διαφερόντως ἐν τῷ βίῳ ἀγαθοὶ κριθῶσιν.

[8.47] Κὰν τῷ Κρατύλῳ δὲ τόνδε τὸν λόγον διεύρυνεν· ἐπαινεῖ γάρ τὸν Ἡσίοδον καὶ τοὺς ἄλλους γε ποιητὰς εἰρηκότας·

ὥς ἐπειδάν τις ἀγαθὸς ὢν τελευτήσῃ, μεγάλην μοῖραν καὶ τιμὴν ἐκεῖ ἔχει, καὶ γίνεται δαίμων κατὰ τὴν τῆς φρονήσεως ἐπωνυμίαν· ταύτη οὖν τίθεμαι κἀγὼ τὸν δαίμονα ἄνδρα.

Ὁ δέ γε Ἡσίοδος περὶ τοῦ χρυσοῦ γένους ταῦτα ἔφη·

αὐτὰρ ἐπειδὴ τοῦτο γένος κατὰ μοῖρ' ἐκάλυψεν,
οἱ μὲν δαίμονες ἄγνοϊ ἐπιχθόνιοι καλέονται,
ἐσθλοί, ἀλεξικάκοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

[8.48] Εἰ τοίνυν καὶ ὁ ποιητὴς καὶ ἐσθλοὺς καὶ ἀλεξικάκους καὶ φύλακας θνητῶν ἀνθρώπων τοὺς ἄριστα βεβιωκότας, εἴτα τελευτήσαντας, προσηγόρευσεν, ἐκράτυνε δὲ τοῦ ποιητοῦ τὸν λόγον τῶν φιλοσόφων ὁ ἄριστος καὶ χρῆναι ἔφη καὶ θεραπεύειν

⁶⁵ Ld. Platón, *Phaidón* 64a, 67c, ill. *Állam* I, 330e–331a. Alex. Kelemen, *Sztrómata* IV, 22, 144.

⁶⁶ Platón, *Phaidón* 64a (Kerényi Grácia fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 17.

⁶⁷ Platón, *Állam* V, 468e (Szabó Miklós fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 11, 1.

⁶⁸ Platón, *Állam* V, 469a–b (Szabó Miklós fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 11, 1.

„rossz sejtelemmel” élnek.⁶⁵ Ő nevezte a filozófiát is a halálra való felkészülés gyakorlatának, hiszen így szól:

A többiek nem veszik észre, hogy azok, akik helyes módon foglalkoznak a filozófiával, nem készülnek semmi másra, csupán arra, hogy meghalnak és halottak lesznek.⁶⁶

Mindezt a *Phaidón*-ban írta meg. Az *Állam* tizedik könyvében pedig ekképpen szól:

[SZÓKRATÉSZ:] A hadjáratban elesettek közül azt, aki dicsőséget aratva halt meg, nem nyilvánítjuk-e mindenekelőtt az „arany nemzetséghez” tartozónak? [GLAUKÓN:] De igen.⁶⁷

És egy kevésbé odébb:

S azontúl a sírjukat nem mint daimónokét fogjuk-e tisztelni és hódolattal illetni? Ugyanezt tesszük majd akkor is, ha olyan valaki hal meg öregségben vagy másképp, aki életében különösen derék ember hírében állott.⁶⁸

A *Kratülosz*-ban továbbvezeti ezt a gondolatot; dicséri ugyanis Hésziodoszt és más költőket, akik így szóltak:

A derék és kiváló embernek, ha meghal, nagy tisztesség és kitüntetés jut osztályrészül, és daimón lesz, azaz bölcsességéről kapja melléknevét. Én is ideszámítom a démoni férfit.⁶⁹

Hésziodosz pedig ezt írja az arany nemzetségről:

És azután, hogy e népet a végzete eltakarja már,
Föld mélyén lakozók és szentelt démonok ők már,
Jók, szelídek s bajtól védik az emberiséget.⁷⁰

Ha tehát a költő haláluk után is jóknak, szelídeknek, halandó emberek őrzőinek nevezi a kiváló életet élt embereket, a bölcsek legkiválóbbika pedig megerősíti a költő eme kijelentését, sőt hozzáfűzi, hogy sírjaikat gondozni és imádni kell, akkor – drága barátaim –

⁶⁹ Platón, *Kratülosz* 398b–c (Szabó Árpád fordítása nyomán). Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 3, 19.

⁷⁰ Vö. Hésziodosz, *Munkák és napok* 121–123. Ld. Platón, *Kratülosz* 397e – 398a (Szabó Árpád fordítása). Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása így hangzik:

Majd aztán, hogy a föld befogadta magába e fajtát,
jótét lelkek lettek, a nagy Zeusz rendeletére,
földönjáró hű őrzői az emberi nemnek.

τούτων καὶ προσκυνεῖν τὰς θήκας, τί δήποτε μέμφεσθε τοῖς παρ' ἡμῶν γινομένοις, ὃ βέλτιστοι; Τοὺς γὰρ ἐν εὐσεβείᾳ λάμψαντας καὶ ὑπὲρ ταύτης τὴν σφαγὴν δεξαμένους, ἀλεξικάκους ἡμεῖς καὶ ἰατροὺς ὀνομάζομεν, οὐ δαίμονας καλοῦντες, μὴ οὕτω λυττήσαιομεν, ἀλλὰ Θεῷ φίλους καὶ εὖνους θεράποντας, παρρησίᾳ χρωμένους καὶ τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν ἐπαγγέλλοντας τὴν φορὰν.

[8.49] Τοῦτο γὰρ δὴ καὶ τῶν φιλοσόφων ὁ κορυφαῖος ἐν τῇ Εἰπινομίδι δεδήλωκεν· ἔφη γάρ·

Οὐ φημι εἶναι δυνατόν ἀνθρώποις μακαρίοις τε καὶ εὐδαίμοσι γενέσθαι πλὴν ὀλίγων. Μέχρι περ αὖν ζῶμεν, τοῦτο διορίζομαι· καλὴ δὲ ἐλπίς τελευτήσαντι τυχεῖν ἀπάντων.

Ἀτεχνῶς δέ γε τοῦτο ἔοικε τοῖς ὑπὸ τῆς θείας εἰρημένοις γραφῆς· „Μὴ μακαρίσης ἄνδρα πρὸ τελευτῆς αὐτοῦ” καὶ „φῶς δικαίοις διαπαντός”, καὶ „ψυχαὶ δικαίων ἐν χειρὶ Θεοῦ” καὶ τὰ τούτοις προσόμοια.

[8.50] Ὅτι δὲ τοῖς δικαίοις ὕβρεις καὶ λοιδορίας καὶ αἰκίας καὶ μάστιγας κατὰ τὸν παρόντα βίον ξυνεκλήρωσε τῶν ὄλων ὁ πρῦτανις, καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ ξυγγέγραφεν·

Οὕτω, γάρ φησι, διακείμενος ὁ δίκαιος αἰκισθήσεται, στρεβλωθήσεται, δεθήσεται, ἐκκοπήσεται τῷ ὀφθαλμῷ, τελευτῶν πάντα κακὰ παθὼν ἀνασκινδυλευθήσεται.

Οὐκοῦν τρισάθλιοι μὲν οἱ ταῦτα ποιοῦντες, τρισόλβιοι δὲ οἱ πάσχοντες;

[8.51] Ὅτι δὲ καὶ ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἀνθρωπείων δύνανται πραγμάτων αἱ τῶν ὀσίων ψυχαὶ καὶ τοῦ σώματος ἐκτὸς γενόμεναι, ὁ Πλάτων καὶ τοῦτο ἐν τῷ ἐνδεκάτῳ τῶν Νόμων ἐδίδαξε· λέγει δὲ οὕτως·

Εἷς τινα γὰρ οὖν μοι καιρὸν φαινόμεθα τοὺς ἔμπροσθεν λόγους διεξελεῖν, ὥς ἄρα αἱ τῶν τελευτησάντων ψυχαὶ δύναμιν ἔχουσί τινα τελευτήσασαι καὶ τῶν κατ' ἀνθρώπους πραγμάτων

miért szidalmaztok bennünket amiatt, amikor ugyanazt tesszük? Mi ugyanis a kegyességben tündöklő és ezért a halált is elfogadó embereket nevezzük a bajoktól védelmezőknek, orvosoknak, és nem isteneknek – soha nem esztelenkednénk így! –, hanem Isten barátainak, engedelmes szolgálknak, akik szószólókként számunkra a javak egész sokaságát ígérnek.

A filozófusok korifeusa éppen ezt bizonyította az *Epinomisz*-ban, hiszen így szól:

Kevés kivételtől eltekintve nem mondhatom, hogy az ember boldog, sőt derűs lehet. E kijelentést földi életünkre korlátoznám, mert jó reménység szerint a halál után ez mindenki számára elérhető lesz.⁷¹

Ez valóban nagyon közel áll ahhoz, amit a Szentírás mond: „Ne dicséred a férfit az ő halála előtt”;⁷² „az igazak számára mindig van világosság”;⁷³ „az igazak lelkei Isten kezében vannak”⁷⁴ – és ezekhez hasonlóak.

Hogy pedig a világegyetem Kormányzója az igazak számára a földi életre nézve erőszakosságot, gyalázatot, rágalmozást és megostoroztatást jelölt meg, ezt Platón is megírta az *Államban*:

Az igazságos embert így megkorbácsolják, kínpadra feszítik, megköttözik, kiégetik a két szemét, s mikor minden szenvedést kiállt, végül keresztre feszítik.⁷⁵

Nem háromszorosan nyomorultak-e azok, akik efféléket cselekszenek, és háromszorosan áldottak, akik ezeket eltűrik?

Azt, hogy a szentek lelkei még a testen kívüli állapotukban is képesek az emberi dolgokra gondot viselni, szintén maga Platón tanította a *Törvények* tizenegyedik könyvében, ahol a következőképpen fogalmaz:

Úgy látszik, nagyon találóak voltak azok az előbbi fejtegetéseink, amelyek szerint az elhunytak lelkének a halál után is van ereje arra, hogy az emberi dolgokkal törődjék; ennek a kimerítő bizonyítása teljesen igaz ugyan, de hosszadalmas, s

⁷¹ Pszeudo-Platón, *Epinomisz* 973c. Alex. Kelemen, *Sztrómata* III, 1, 10; V, 1, 7.

⁷² Sir 11, 28. Vö. Szolónnak Kroiszoszhoz (Krözushoz) intézett szavaival: „senkit ne nevez boldognak a halála előtt”. Hérodotosz, *Historia* I, 32, 7.

⁷³ Vö. Péld 4, 18.

⁷⁴ Bölcs 3, 1.

⁷⁵ Platón, *Állam* II, 361e–362a (Szabó Miklós fordítása). Alex. Kelemen, *Sztrómata* V, 14, 108. Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 13, 35.

ἐπιμελοῦνται. Ταῦτα δὲ ἀληθεῖς μὲν, μακροὶ δὲ εἰσι περι-
έχοντες λόγοι· πιστεύειν δὲ ταῖς ἄλλαις φήμαις χρεὼν περὶ
τὰ τοιαῦτα, οὕτω πολλαῖς καὶ σφόδρα γε παλαιαῖς οὔσαις·
πιστεύειν δὲ αὐτοῖς νομοθετοῦσι ταῦθ' οὕτως ἔχειν.

[8.52] Ἄλλ' ὁ μὲν φιλόσοφος κελεύει καὶ ταῖς φήμαις πιστεύειν·
ὕμεῖς δὲ οὐ μόνον ἡμῖν ἀπιστεῖτε καὶ τῆς τῶν πραγμάτων βοώσης
ἀληθείας ἐπαΐειν οὐ βούλεσθε, ἀλλ' οὐδὲ τῷ ὑμετέρῳ φιλοσόφῳ
πιστεύειν ἐθέλετε ἄντικρυς λέγοντι, ὥς αἱ τῶν ὁσίων ψυχαὶ τῶν
σωμάτων ἀπαλλαγῆσαι τῶν κατ' ἀνθρώπους ἐπιμελοῦνται
πραγμάτων. Τῷ δὲ οὕτως ἀρμόττει τοῦδε τοῦ γέρωσ τυχεῖν, ὥς
τοῖς ἡγαπηκόσι μὲν ἐκθύμως τὰ θεῖα, μεμενηκόσι δὲ μέχρι τέλους
οἷς ἐξ ἀρχῆς προείλοντο καὶ τὴν τάξιν ἐν ἧ σφᾶς ἔταξαν οὐκ
ἀνασχομένοις καταλιπεῖν;

[8.53] Τοῦτον δὲ γε καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ κρατύνει
τὸν λόγον· φησὶ δὲ οὕτως·

Οὕτω γὰρ ἔχει, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῇ ἀληθείᾳ· οὐ ἂν τις
ἑαυτὸν τάξῃ, ἡγησάμενος βέλτιστον εἶναι, ἢ ὑπ' ἄρχοντος
ταχθῇ, ἐνταῦθα δεῖ, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, μένοντα κινδυνεύειν, μηδὲν
ὑπολογιζόμενον μήτε θάνατον μήτε ἄλλο μηδὲν πρὸ τοῦ
αἰσχροῦ.

[8.54] Καὶ πάλιν μετ' ὀλίγα·

Τὸ γάρ τοι θάνατον δεδιέναι, ὃ ἄνδρες, οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν
ἢ δοκεῖν σοφὸν εἶναι, μὴ ὄντα.

Καὶ αὖθις μετὰ βραχέα·

Πρὸ γοῦν τῶν κακῶν, ὧν οἶδα ὅτι κακά ἐστιν, ἃ μὴ οἶδα
εἰ καὶ ἀγαθὰ ὄντα τυγχάνει, οὐ φοβηθήσομαι οὐδὲ φεύξομαι.

Καὶ πάλιν·

Τὰ τε γὰρ ἄλλα εὐδαιμονέστεροί εἰσιν οἱ ἐκεῖ τῶν ἐνθάδε,
καὶ ἡδὴ καὶ τὸν λοιπὸν χρόνον ἀθάνατοί εἰσιν.

így higgyünk csak az erre vonatkozó mondáknak, hiszen olyan
számosak és ősrégiek; de higgyük el a törvényhozóknak is,
hogy így van ez.⁷⁶

A filozófus azt parancsolja, hogy még a mondáknak is higgyünk. Ti
viszont nem csupán nem hisztek nekünk, és nem akarjátok meghallani
a harsogó igazság tényeit, hanem még a saját filozófusotoknak sem
akartok hinni, aki pedig világosan mondja, hogy a testtől megszabadult
szentek lelkei gondot viselnek az emberek dolgaira. Ekképpen pedig
nem illendő volna-e, hogy elnyerjék ezt a tiszteletet azok, akik az isteni
dolgokat teljes szívükből szerették és halálukig hívek maradtak ahhoz,
amit kezdettől fogva a legmagasabbnak tartottak, az elfogadott elvet
pedig feladni nem akarták?

Ugyanezt a kijelentést Platón meg is erősíti a *Védőbeszéd*-ben,
amikor ekképpen szól:

Mert igazság szerint úgy áll a dolog, athéni férfiak: ahová valaki
egyszer odaállt, mert azt a helyet találta legjobbnak, vagy mert a
vezére oda rendelte, ott kell maradnia szerintem és szembeszáll-
nia a veszéllyel, és nem szabad a halállal vagy bármi mással
jobban törődnie, mint a gyalázattal.⁷⁷

És újfent, kevéssel odébb:

Mert ha valaki fél a haláltól, férfiak, az nem tesz mást, mint
hogy bölcsnek tartja magát, mikor pedig nem az.⁷⁸

Megint, kicsivel tovább:

Olyan dolgoktól tehát, melyekről nem tudom, nem éppen jók-
e, sohasem fogok jobban félni és óvakodni, mint olyanoktól,
amelyekről biztosan tudom, hogy rosszak.⁷⁹

Majd ismét:

Hisz a többi között még abban is boldogabbak az ott levők az
ittienieknél, hogy a hátralevő időben már halhatatlanok.⁸⁰

⁷⁶ Platón, *Törvények* XI, 926e – 927a. Euszebiosz, *Praep. ev.* XII, 3, 1.

⁷⁷ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 28d (Devecseri Gábor fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 10, 3.

⁷⁸ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 29a (Devecseri Gábor fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 10, 5.

⁷⁹ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 29b (Devecseri Gábor fordítása). Euszebiosz, *Praep. ev.* XIII, 10, 6.

⁸⁰ Platón, *Szókratész védőbeszéde* 41c (Devecseri Gábor fordítása). Szerzőnk ki-
hagyja Platónnak a halhatatlanságra vonatkozó befejező mondatát: „ha ugyan igaz,
amit mondani szoktak”.

[8.55] Αὐτοῦ δέ, ὦ φίλοι ἄνδρες, καὶ ταῦτα·

Ἐμὲ γὰρ οὐδὲν βλάψειεν ἂν οὔτε Μέλητος οὔτε Ἄνυτος. Οὐδὲ γὰρ ἂν δύναιτο· οὐ γὰρ οἶμαι θεμιτὸν εἶναι βελτίονι ἀνδρὶ ὑπὸ χείρονος βλάπτεσθαι. Ἀποκτείνειε μὲντ' ἂν ἴσως ἢ ἐξελάσειεν ἢ ἀτιμάσειεν· ἀλλὰ ταῦτα οὗτος μὲν ἴσως οἶεται εἶναι καὶ ἄλλος τίς που μεγάλη κακὰ· ἐγὼ δὲ οὐκ οἶμαι, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ποιεῖν ἢ οὗτος νυνὶ ποιεῖ, ἄνδρα ἀδίκως ἐπιχειρῶν ἀποκτινύναι.

[8.56] Τοιαῦτα μὲν οὖν ὁ Σωκράτης καὶ ἐν αὐτῷ γε τῷ ἀγῶνι πεφιλοσόφηκεν, ὥς ὁ Πλάτων μεμαρτύρηκεν, ἀλλ' ὅμως τῆς τῶν μαρτύρων τιμῆς οὐ τετύχηκεν· οὔτε γὰρ σηκὸν ἐκείνῳ ἐδείμαντο οὔτε τέμενος ἀφιέρωσαν οὔτε πανήγυριν ἀπεκλήρωσαν οἱ τῶν ἐκείνου λόγων μετεिल्χότες, ἀλλὰ καὶ σοφὸν γενόμενον καὶ ἀνδρεῖον, ἀγέραςτον εἶασαν, καίτοι ἄδικόν γε κάκεῖνος ὑπομεμενῆκει σφαγῇν. Ἀλλ' οὐκ ἀρίστην γε εἶχε καὶ ἀκραιφνῇ τὴν εὐσέβειαν· ἀνεμέμικτο γὰρ αὐτῇ τοῦ τηνικάδε κατεσχηκότος πλάνου πολλά.

[8.57] Ὅθεν δὴ οὐδὲ τῆς μετὰ τὴν τελευτὴν ἡξιώθη τιμῆς· οὐδέ γε Ἀνάξαρχος ἐκεῖνος, ὃς ὑπέροις πτισσόμενος σιδηροῖς ἔλεγεν, ὥς φασι,

πίσσε, πίσσε τὸν Ἀναξάρχου θύλακον· Ἀνάξαρχον γὰρ οὐ πίτσεις,

οὐδὲ Ζήνων ὁ Ἐλεάτης, ὃς ἀναγκαζόμενος κατεπειν τι τῶν ἀπορρήτων, ἀντέσχε πρὸς τὰς βασιάνους οὐδὲν ἐξομολογούμενος· ὥς δὲ φησιν Ἐρατοσθένης ἐν τοῖς Περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν,

⁸¹ Melétosz, Anütosz és Lükón voltak Szókratész vádlói. Ld. még a *Curatio* 7.47-hez fűzött jegyzetet.

⁸² Platón, *Szókratész védőbeszéde* 30c–d (Devecseri Gábor fordítása).

⁸³ E tévelygések bemutatásához ld. *Curatio* 10.70skk.

⁸⁴ Anaxarkhosz, *Testimonia* 1, 12, in Diels, *Fragmente der Vorsokratiker* (Berlin: Weidmann, 1952). A thrákiai Abdérából származó Anaxarkhosz Démokritosz tanítványa volt. Diogenész Laertiosz szerint szmürnai Diogenész és talán khioszi Métrodórosz volt a mestere. Éliszi Pürrhónnal együtt elkísérte Nagy Sándort ázsiai hadjáratai alkalmával. Kegyetlen halálának leírását szintén Laertiosznál találjuk: miután Nagy Sándor jelenlétében megsértette Nikokreón ciprusi türannoszt, a bosszúszomjas zsarnok a király halála után elfogatta és egy mozsárban vasdoron-gokkal zúzatta össze. Eközben hangzott el Anaxarkhosz fenti mondata, mire Nikokreón megparancsolta, hogy vágják ki a nyelvét. Anaxarkhosz erre leharapta saját nyelvét, és Nikokreónra köpte. Lelkiereje és zavartalan nyugalma miatt „a boldog”

Az alábbiak, drága barátaim, szintén az ő szavai:

Nekem ugyan nem árthat sem Melétosz, sem Anütosz.⁸¹ Nem is tehetné meg, mert, gondolom, nem isteni jog szerint való dolog, hogy a derekabb embernek a silányabb árthasson. Bizonyára megöletheti vagy száműzetheti, vagy megfoszthatja polgári jogaitól; ezeket ő is meg más is nyilván nagy bajnak tartja, én azonban nem. Sokkal nagyobb bajnak tartom azt cselekedni, amit ő tesz most: egy ember igazságtalan megölését megkísérelni.⁸²

Nem minden nagy ember érdemesül vallásos tiszteletre

Ekképpen gondolkodott hát Szókratész még a saját pere idején is, amint ezt Platón tanúsítja. Mégsem részesült a vértanúknak kijáró tiszteletben. Neki sem szentélyt nem emeltek, sem templomot nem szenteltek, ünnepnapot sem jelöltek ki számára azok, akik beszédében részesültek, hanem azt, aki egyszerre volt bölcs és bátor, tisztelet nélkül hagyták, sőt legott igazságtalan és méltatlan halált kellett elszenvednie. Persze, az ő kegyessége sem volt tökéletesen tiszta és nemes, mivel azt sok akkori tévelygéssel is elegyítette.⁸³

Nyilván ezért nem tartották méltónak a halála után tiszteletre, és éppoly kevésbé amaz Anaxarkhoszt sem, akiről azt mondják, hogy midőn vasrúddal verték, így szólt:

Üsd-vágd Anaxarkhosz zsákját [porhüvelyét]; Anaxarkhoszt magát úgysem ütheted.⁸⁴

Nem tisztelték az eleai Zénont sem, akit erőszakkal arra akartak rávenni, hogy a titkokról beszéljen; a kínvallatást egyetlen vallomás nélkül elhordozta.⁸⁵ Amint azt Eratoszthenész *A jó és a rossz dolgokról* c.

Anaxarkhosznak is nevezték. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 58–59. Ld. még Tertullianus, *Apologia* 50; Órigenész, *Kelszosz ellen* VII, 53; Paul Bernard, 'Le philosophe Anaxarque et le roi Nicocréon de Salamine', *Journal des Savants* (1984), 3–49.

⁸⁵ Eleai Zénón haláláról – aki mesterének, Parmenidésznek a tanítását ún. *apóriák*, azaz nehéz problémák segítségével próbálta kifejezni – több párhuzamos hagyomány is fennmaradt, amelyeket többek közt Diogenész Laertiosz gyűjtött össze. Eszerint Zénón részt vett az eleai türannosz, Nearkosz (vagy Diomedón) elleni összeesküvésben. A kínvallatás során állítólag leharapta a kérésére hozzá hajló türannosz fülét vagy az orrát, és ennek következtében ölték meg. Továbbá róla is keringett a mozsárban való összetöretés históriája. Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* IX, 50. Zénónhoz ld. még a *Curatio* 2.11-hez fűzött jegyzetet.

δείσας οὗτος, μὴ τῇ τῶν παθῶν ὑπερβολῇ βιασθεὶς ἐξείπη τι τῶν
 ξυγκειμένων καὶ τοὺς μηνύσῃ, τὴν γλῶτταν τοῖς ὁδοῦσι τεμῶν
 προσέπτυσσε τῷ τυράννῳ.

[8.58] Ταὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ Θεόδοτον φασὶ ποιῆσαι τὸν Πυθαγό-
 ρειον καὶ Παῦλον τὸν Λακύνου γνῶριμον, ὥς ὁ Περγαμηνὸς
 Τιμόθεος ἐν τῷ Περὶ τῆς τῶν φιλοσόφων ἀνδρείας ξυνέγραψε·
 συμμαρτυρεῖ δὲ τούτῳ καὶ Ἀχαϊκὸς ἐν τοῖς Ἡθικοῖς.

[8.59] Ἄλλ’ ὅμως τούτων οὐδεὶς τῆς τῶν μαρτύρων ἡξιώθη
 τιμῆς· οὐδὲ μὴν ἐκείνοι οἱ τὰ λαμπρὰ καὶ πολυθρύλητα στήσαντες
 τρόπαια, οὐ Μιλτιάδης, οὐ Κίμων, οὐ Περικλῆς, οὐ Θεμιστοκλῆς,
 οὐκ Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου· καίτοι οὗτος οὐκ ἀνδρεῖος μόνον,
 ἀλλὰ καὶ δίκαιος ἐνενόμιστο· ἀλλ’ ὅμως οὔτε οὗτος οὔτε
 Βρασίδας ὁ Σπαρτιάτης, οὐκ Ἀγησίλαος, οὐ Λύσανδρος ὁ τὴν
 δυναστείαν καταλύσας τῶν Ἀθηναίων, οὐ Πελοπίδας ὁ
 Βοιωτάρχης, οὐκ Ἐπαμεινώνδας ὁ τὴν Λακωνικὴν ληϊσάμενος
 καὶ τῇ Σπάρτῃ προσενεγκεῖν τὴν στρατιάν τολμήσας, οὐχ οἱ
 Ῥωμαίων περιφανέστατοι στρατηγοί, ὁ Σκιπίων ὁ πρῶτος, ὁ
 ἐκείνου ὁμώνυμος, ὁ Κάτων, ὁ Σύλλας, ὁ Μάριος, ὁ Πομπήϊος,
 ὁ Καῖσαρ αὐτός.

⁸⁶ Erathosztenész (Kr. e. 275–195) az afrikai Kürénében (Cirénében) született, majd Alexandriában élt. Őt tartják az asztronómiai geográfia és a tudományos időrend (kronológia) megalapítójának.

⁸⁷ Pergamoni Timotheoszhoz ld. Jan Radicke, ‘Timotheus of Pergamum: *On the Bravery of Philosophers*’, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, ed. G. Schepens, *Continued Part IV. Biography and Antiquarian Literature: A Biography*. Fasc. 7. Imperial and Undated Authors (Leiden: Brill, 1999).

⁸⁸ Akhaikosz peripatetikusan filozófus volt a Kr. e. II. vagy I. században.

⁸⁹ Miltiadész (Kr. e. 550–489) a marathóni döntő csata hőse, melyben az athéni haderő sikeresen legyőzte a perzsa támadókat. Az ellenség hatezer főt vesztett.

⁹⁰ Kimón, Miltiadész fia (Kr. e. kb. 512–449) volt az athéniak főparancsnoka és a déloszi szövetség vezetője 476 és 462 között, de a spártaiak iránti rokonszenve miatt kiesett a hatalomból. 461-ben száműzték, és csak tíz év múlva térhetett vissza Athénba. Periklész támogatásával a perzsák ciprusi erődjét, Kition városát vette ostrom alá. Az ostrom idején halt meg.

⁹¹ Periklész (Kr. e. 461–429) volt Athén híres vezetője. Az ő idejében szépül meg a város, és „Hellasz iskolájává” válik.

⁹² Themisztoklész (Kr. e. 528–462), Athén arkhónja 493-ban megerősíti a peirarioszi kikötőt. Oroszlánrésze volt a perzsák elleni szalamiszi győzelemben (Kr. e. 480). 471-ben száműzték, így Perzsiába menekült. Életrajzát Plutarkhosz írta meg.

⁹³ Ariszteidész, az igazságos (Kr. e. kb. 520 – kb. 468) egyike volt a marathóni tíz athéni tábornoknak. Themisztoklész vetélytársaként 483-ban száműzték, de visszahívása után nyolcezer athéni gyalogosnak parancsolt a 479-es plataiai csatában.

könyvében állítja, Zénón, attól való féltében, nehogy a fájdalomtól legyőzve valamit kimondjon a megbeszélte dolgokról, vagy társait elárulja, leharapta saját nyelvét és azt a zsarnokra pökte.⁸⁶

Mondják, hogy pontosan ugyanezt tette a püthagoreus Theodotosz, és a híres Paulosz, Laküdesz fia, amiképpen azt a pergamoni Timotheosz *A filozófusok bátorságáról* című művében leírta.⁸⁷ Ezt megerősíti Akhaikosz is az *Etikájában*.⁸⁸

A fentiek közül viszont egyet sem tartottak méltónak a vértanúknak kijáró tiszteletre. És azokat sem, akik tündöklő és híres győzelmi emlékműveket emeltek: sem Miltiadészt,⁸⁹ sem Kimónt,⁹⁰ Periklészt,⁹¹ Themisztoklészt⁹² vagy Ariszteidészt,⁹³ Lüsizimakhosz fiát, noha ő nemcsak bátor volt, hanem igazságosnak is tartották. Hasonlóképpen sem őt, sem a spártai Braszidaszt,⁹⁴ Agészilaoszt⁹⁵ vagy Lüsandroszt, aki megsemmisítette az athéniak uralmát,⁹⁶ sem Pelopidaszt, a boiótiak fejedelmét, sem Epameinondaszt, aki Lakóniát elpusztította és meg merte támadni a spártai hadsereget;⁹⁷ éppoly kevésbé a rómaiak leghíresebb hadvezéreit, így az idősebb Scipiót⁹⁸ és a vele azonos

⁹⁴ Braszidasz a peloponnészoszi háború első szakaszának tekintett arkhidamoszi háború (Kr. e. 431–421) idején volt spártai parancsnok. Ő támadta meg és foglalta el az athéniak amfipoliszi kolóniáját Thrákiában 424-ben, de ő maga is elesett 422-ben. Halála utáni tiszteletével kapcsolatban Theodóréosz téved. Thuküdidész szerint ugyanis az amfipolisziak Braszidasz halála után is áldoztak a sírjánál, játékokat és évenkénti felajánlásokat mutattak be a tiszteletére. Ld. Thuküdidész, *A peloponnészoszi háború* V, 15.

⁹⁵ II. Ageszilaosz Spárta királya volt Kr. e. 443 és 358 között. Kisázsíában vezetett hadjáratot, hogy felszabadítsa a görögöket a perzsák uralma alól. Xenophón panegürikoszt (dicsőítő szöveget) írt *Ageszilaosz* címmel. Ld. még Charles D. Hamilton, *Agesilaus and the Failure of Spartan Hegemony* (Ithaca: Cornell University Press, 1991).

⁹⁶ Lüsandrosz spártai haditengerészeti parancsnok volt. A Kr. e. 405-ben lezajlott Aigoszpotamoi melletti csatában legyőzte az athéniakat.

⁹⁷ Pelopidasz és Epameinondasz Kr. e. 371 és 362 között thébai uralmat vezettek be Hellaszban. A leuktrai csatában a spártaiak fölött aratott győzelem, valamint Messzénia újraönállósodása után létrejött Arkádia, az új szövetségi állam, Megalopolisz központtal. Ld. John Buckler, *The Theban Hegemony 371–362 B.C.* (Cambridge: Harvard University Press, 1980).

⁹⁸ Idősebb Scipio (Kr. e. kb. 236 – kb. 183) harcolt Cannae-nál (Kr. e. 216-ban), Hispánia prokonzulja volt (Kr. e. 210), majd Szicíliában volt konzul (Kr. e. 205). Legyőzte Hannibált Zamánál 202-ben.

[8.60] Τούτων γὰρ ἕκαστος ἐν μὲν ταῖς στρατηγίαις καὶ ταῖς ἐν πολέμοις ἀνδραγαθίαις διέπρεψε, τοῦ δὲ τῶν μαρτύρων οὐ μετέλαχε γέρως. Καὶ τί λέγω τοὺς στρατηγούς; οὐδὲ γὰρ οἱ τῆς οἰκουμένης βεβασιλευκότες ταύτης ἀπέλαυσαν τῆς τιμῆς, οὐ Κῦρος, οὐ Δαρεῖος, οὐ Ξέρξης, οὐκ Ἀλέξανδρος ὁ Φιλίππου τοῦ γὰρ ἐπισήμους καταλέγω μόνους, οὐκ Αὔγουστος, οὐκ Οὐεσπασιανός, οὐ Τραϊανός, οὐκ Ἀδριανός, οὐκ Ἀντωνῖνος· ἀλλ’ οὗτοι πάντες ζῶντες μὲν ἦσαν περίβλεπτοι καὶ τοὺς βαρβάρους ἐνίκων καὶ μετὰ τὰς νίκας πομπὰς ἐπετέλουν καὶ ἐορτάς, ἐπειδὴ δὲ ἐτελεύτησαν, οὐδὲν τῶν πολλῶν διαφέρουσιν·

[8.61] οὔτε γὰρ τάφους ἔχουσιν ἐπισήμους οὔτε δημοθιναίους ἐτησίους γεραίρονται. Τίς γὰρ δὴ οἶδε τὸν Ξέρξου γε τάφον ἢ τὸν Δαρείου; τίς δὲ τὸν Ἀλεξάνδρου, τοῦ τοσοῦτων ἐθνῶν ἐν ὀλίγιστῳ γε χρόνῳ κρατήσαντος; Καὶ τί λέγω τοὺς παλαιούς; οὐδὲ γὰρ τὸ Αὔγουστου σῆμα δηλὸν ἐστίν ἢ τῶν ἄλλων, ὅσοι μετὰ τοῦτον τὴν Ρωμαίων ἰθύναντες βασιλείαν ἠγνόησαν τὸν ταύτης δοτῆρα καὶ χορηγόν, μόνων δὲ τῶν εὐσεβῶν βασιλέων οἱ τάφοι δηλοὶ καὶ γνώριμοι, οἱ δὲ τῶν μεταξὺ δυσσεβῶς βεβασιλευκόντων φαίνονται μὲν, τιμῆς δὲ οὐδὲ σμικρὰς ἀπολαύουσιν· οὐ μόνον γὰρ τῆς βασιλικῆς ἀπεστέρηνται, ἀλλὰ καὶ ἥς οἱ τῶν ιδιωτῶν μετεσχέκασιν.

⁹⁹ Ifjabb Scipio (Kr. e. kb. 185 – kb. 129) harcolt a püdnai csatában (Kr. e. 168), afrikai konzul volt (147-ben), és lerohanta Karthágót Kr. e. 146-ban.

¹⁰⁰ Idősebb Marcus Portius Cato, azaz Cato a cenzor (Kr. e. 234–149) harcolt a második pun háborúban (218–201), és jeleskedett a Metaurus melletti csatában (207). 195-ben konzullá választották. 194-ben elfojtott egy hispániai lázadást, és 191-ben katonai tribunként központi szerepet játszott III. Antiokhosz legyőzésében Thermopülainél.

¹⁰¹ Sulla (Kr. e. 138–78) római tábornok és diktátor volt. 107-ben Marius alatt quaestorként emlékezetesen harcolt a numidai háborúban, majd később 104-ben és 103-ban szintén Marius alatt küzdött a germánok ellen. Kr. e. 88-ban elfoglalta Rómát, és lemondásáig (Kr. e. 79-ig) ott diktátorkodott.

¹⁰² Gaius Marius (Kr. e. kb. 157–86) ifjabb Scipio alatt harcolt Numantiában 133-ban, és megreformálta a toborzás, illetve a leszerelés módszerét. A 80-as években Sulla ellenlábásává vált.

¹⁰³ Cnaeus Pompeius Magnus (Kr. e. 106–48) és Caius Julius Caesar (Kr. e. 100–44) a híres triumvirátus (Caesar–Pompeius–Crassus) két tagja. Viselt dolgaikra nézve ld. pl. Rex Warner, *Julius Caesar* (Budapest: Gondolat, 1969).

¹⁰⁴ A Nagy előnévvel ellátott Kürosz Kr. e. kb. 557 és 530 között uralkodott. Meghódította Médiát, Szárdiszt, Lüdiát, Babilóniát és Közép-Ázsiát.

¹⁰⁵ Dárius, a perzsák királya (Kr. e. kb. 522–486) volt a 490-es marathóni csata vesztese, mellyel megakadt birodalmának nyugati irányba történő terjeszkedése.

nevűt,⁹⁹ sem Catót,¹⁰⁰ Sullát,¹⁰¹ Mariust,¹⁰² Pompeiust vagy magát Caesart.¹⁰³

Jóllehet hadvezérként és a csatákban mindenikük bátran kitüntette magát, azonban a vértanúknak járó tiszteletet egyikük sem nyerte el. De miért is sorolom föl csak a hadvezéreket? Hiszen ezt a tiszteletet az egész világ urai sem érték el: sem Kürosz,¹⁰⁴ sem Dárius,¹⁰⁵ sem Xerxész,¹⁰⁶ sem Alexandrosz, Philipposz fia¹⁰⁷ – hogy csak a leghíresebbeket soroljam – sem Augustus, Vespasianus, Traianus, Hadrianus vagy Antonius. Ők életükben nyilván tekintélyesek voltak valamennyien, és valahányszor legyőzték a barbárokat, győzelmeik után diadalmi felvonulásokat és ünnepségeket szerveztek; mihelyst azonban meghaltak, semmiben sem különböztek a nagy tömegettől.

Messze híres sírjaik sincsenek, sem évenkénti vigalommal nem tisztelik őket. Ugyan ki ismeri Xerxész vagy Dárius sírját? Vagy a Nagy Sándorét, aki hihetetlenül rövid idő alatt oly sok népet leigá-zott?¹⁰⁸ De miért is beszélek én a régiekről? Még Augustus sírhelye sem ismert,¹⁰⁹ nemhogy a többieké, akik utána a Római Birodalomban uralkodtak, de nem ismerték hatalmuk adományozóját és biztosítóját. Csak a kegyes uralkodók sírjai láthatóak és ismertek; az istentelen uralkodókéi, amennyiben netán fennmaradtak, a legcsekélyebb tiszteletnek sem örvendenek: nem elég, hogy őket a királyi tisztelettől megfosztották, hanem attól is, amely a magánemberek sírjainak kijár.

¹⁰⁶ Xerxész, Dárius fia 486 és 465 között uralkodott. Apja hódítói tervét folytatva árulás útján megnyerte a thermopülai csatát, de Szalamisznál elvesztette a döntő tengeri ütközetet, így kénytelen volt visszavonulni. A következő évben a perzsák újabb döntő vereséget szenvedtek a görögöktől a boióthiai Plataia mellett.

¹⁰⁷ Makedóni Nagy Sándor, II. Philipposz fia és Arisztotelész tanítványa Kr. e. 336-ban lett Makedónia királya. 333-ban az isszoszi, 331-ben pedig a gaugamelai csatában legyőzte a perzsákat. Meghódította a mai Afganisztán és India területét. Babilonban halt meg Kr. e. 323-ban, 32 éves korában. Ld. pl. Peter Green, *Alexander of Macedon 356–323 B.C.: A Historical Biography* (Berkeley: University of California Press, 1991).

¹⁰⁸ Nagy Sándor Alexandriában építtetett magának sírhelyet, amely a Kr. u. III. vagy IV. században pusztult el egy lázadás következtében. Ő maga viszont Babilonban, hadjárat közben halt meg, így el sem temették. Ld. SC 57, 332, 2. jegyzet.

¹⁰⁹ Augustus még Kr. e. 28-ban építtetett mauzóleumot magának. Amikor Kr. e. 19-ben meghalt, három tekercset hagyott hátra, melyek egyike tartalmazta uralkodása történetét, amelyet bronzba vésve a mauzóleum bejáratára kellett kifüggeszteni. Ld. Suetonius, *Caesarok élete: Augustus* 100–101; Tacitus, *Annales (Évkönyvek)* I, 5–8; Dio Cassus, *Róma története* LVI, 30skk. Hadrianus szintén építtetett magának mauzóleumot Rómában: ez a mai Angyalvár.

[8.62] Καίτοι τινὲς τῶν ἀνοήτων καὶ θεοὺς σφᾶς ἀνηγόρευσαν καὶ νεῶς ἑαυτοῖς ἔδομήσαντο. Καὶ γὰρ Ἀντίοχος ἐπεκλήθη θεός, καὶ Γάϊος ὁ Τιβερίου διάδοχος, καὶ Οὐεσπασιανὸς καὶ Ἀδριανὸς μεγίστους ἑαυτοῖς νεῶς ᾠκοδόμησαν, ἀλλὰ ξὺν τῇ ζῳῇ καὶ τὴν δυσσεβῇ τιμὴν ἀφηρέθησαν. Οἱ δὲ τῶν καλλινίκων μαρτύρων σηκοὶ λαμπροὶ καὶ περίβλεπτοι καὶ μεγέθει διαπρεπεῖς καὶ παντοδαπῶς πεποικιλμένοι καὶ κάλλους ἀφιέντες μαρμαρυγᾶς.

[8.63] Εἰς δὲ τούτους οὐχ ἅπαξ ἡ δῖς γε τοῦ ἔτους ἡ πεντάκις φοιτῶμεν, ἀλλὰ πολλάκις μὲν πανηγύρεις ἐπιτελοῦμεν, πολλάκις δὲ ἡμέρας ἐκάστης τῶ τούτων δεσπότη τοὺς ὕμνους προσφέρομεν. Καὶ οἱ μὲν ὑγιαίνοντες αἰτοῦσι τῆς ὑγείας τὴν φυλακὴν, οἱ δὲ τινι νόσῳ παλαίοντες τὴν τῶν παθημάτων ἀπαλλαγὴν αἰτοῦσι δὲ καὶ ἄγονοι παῖδας, καὶ στέρφαι παρακαλοῦσι γενέσθαι μητέρες, καὶ οἱ τῆσδε τῆς δωρεᾶς ἀπολαύσαντες ἀξιοῦσιν ἄρτια σφίσι φυλαχθῆναι τὰ δῶρα· καὶ οἱ μὲν εἰς τινα ἀποδημίαν στελλόμενοι λιπαροῦσι τούτους ξυνοδοιπόρους γενέσθαι καὶ τῆς ὁδοῦ ἡγεμόνας· οἱ δὲ τῆς ἐπανόδου τετυχηκότες τὴν τῆς χάριτος ὁμολογίαν προσφέρουσιν, οὐχ ὥς θεοὶς αὐτοῖς προσιόντες, ἀλλ’

A vértanúk tisztelete: zarándoklatok és gyógyulások

Ezenfelül némely esztelenek önmagukat egyenesen isteneknek proklamálták, és maguknak templomot emeltek. Antiokhosz¹¹⁰ éppúgy istennek hivatott, mint Gaius,¹¹¹ a Tiberius utóda. Vespasianus és Hadrianus hatalmas templomokat építettek maguknak, de életükkel együtt ezt az istentelen tiszteletet is elveszítették! A győzedelmes vértanúk szentélyei ellenben tündökölnek és híresek, nagyságuk kimagaslik, gazdagon díszítettek, cifrázatuk csillog és villog.¹¹²

Ezekhez nem egyszer vagy kétszer, netán ötször zarándokolunk el évente,¹¹³ hanem gyakran tartunk ünnepi gyülekezéseket, és egész nap az ő Urukat dicsőítjük éneken. Az egészségesek imádkoznak egészségük megőrzéséért; akiket valamely betegség gyötör, azok a szenvedésektől való szabadulásért. A gyermektelenek kérik az utódokat, a meddők az anyaságért fohászkodnak;¹¹⁴ akik pedig már birtokosai ezeknek az ajándékoknak, imádkoznak, hogy ezek az adományok csorbítatlanul megmaradjanak. Akik valamilyen messzi útra készülnek, esdeklően kérik, hogy a vértanúk legyenek útítársaik és vezetőik útjukon; akik pedig hazatérhettek, hálájukat jönnek kifejezni. A vértanúkhöz nem úgy közelednek, mint istenekhez, hanem

¹¹⁰ III. Antiokhosz szeleukida uralkodó (Kr. e. 223–187) elhódította Teosz városát az attalidáktól, így cserébe a város létrehozta azt a kultuszt, amely Antiokhoszt és feleségét Dionüszoszhoz, a város főistenéhez kapcsolta. Ld. John Boardman et alii, ed., *The Oxford History of the Classical World* (Oxford: Oxford University Press, 1986), 336.

¹¹¹ Gaius Caligula császár (Kr. u. 37–41) kapcsán ld. Suetonius alábbi értékelését: „Ennyit az uralkodóról: a továbbiakban a szörnyetegről kell szólnom. Többféle melléknevet vett fel (‘a kegyes’, ‘a tábor fia’, ‘a hadsereg atyja’, ‘a legjobb és leghatalmasabb Caesar’ – így szólították); egyszer véletlenül fiútanúja volt, amint külföldi országok királyai, akik hivatalos ügyben Rómában jártak, asztalánál vitatkozni kezdtek egymás családjának nemesi származásáról, mire Caius felkiáltott: ‘Egy legyen az úr, egy a király!’ És nem sok híja volt, hogy a gyémántos koronát fejére nem tette, s a principatus külső jelvényeit a királyi hatalom jeleivel fel nem cserélte. Többben figyelmeztették: hiszen úgyis fölötte áll minden fejedelemlnek, minden királynak; de ez csak arra indította, hogy felségességét isteni eredetűnek tekintse. Megbízást adott, hogy az istenek vallásos tiszteletben tartott szép mívű szobrai, így az olümpiai Zeusz képmását is hozzák el Görögországból, szereljék le a fejét, hogy helyébe az övét tehessék; a Palatium egy részét a Forumig meghosszabbította, Castor és Pollux templomát pedig a királyi palota előcsarnokává alakította, maga odaállt a két testvér-isten közé, hogy az ájtatoskodók hozzá is imádkozzanak; néhányan Jupiter Latiaris néven köszöntöttek is. Templomot alapított önmaga istenségének, hozzávaló papi testülettel és aprólékosan kiesztelt áldozati szabályzattal együtt. Életnagyságú aranyszobra ott

állt a templomban, mindig olyan ruhában, amelyet maga aznap viselt. A leggazdagabb emberek befolyást, pénzt nem kímélve versengtek, hogy papi testülete vezetőségében helyet kapjanak. Áldozatul flamingót, pávát, fajdkakast, numidiai tyúkot, gyöngytyúkot és fácánt öltek, naponta fajtánként csoportosítva. Éjjel Caius a ragyogó teliholdat ölelkezésre, szeretkezésre hívta nemegyszer, nappal titkos megbeszéléseket tartott a Capitoliumi Jupiterrel, hol sugdolózva, hol fülét az isten szájához tartva, hol haragosan, olykor még ingerülten is. Egyszer kihallatszott, mikor fenyegető hangon görögül így szólt Jupiterhez: ‘Vagy te emelsz fel engem, vagy én téged!’ Végül – így szokta mesélgetni – megbocsátott az istennek, és miután Jupiter meghívta őt, hogy lakjanak egy fedél alatt, hidat emelve az isteni Augustus temploma fölé, összekötötte a Palatiumot a Capitoliummal. Majd, hogy Jupiter még közelebb kerüljön hozzá, a Capitolium térségén új épület alapozásához kezdett.” Suetonius, *Caesarok élete* IV: *Caligula* 22 (Kis Ferencné fordítása).

¹¹² A vértanúk szentélyeihez ld. pl. André Grabar, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l’art chrétien antique* (London: Variorum Reprints, 1972), különösen az Antiochiáról szóló rész: I, 214–227.

¹¹³ Az ókeresztyén kor zarándoklataihoz ld. E. D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312–460* (Oxford: Clarendon Press, 1982).

¹¹⁴ Ez a momentum szerzőnk személyes érintettségét is jelzi: meddő édesanyja ugyanis évekig imádkozott gyermekáldásért, míg végül fia született.

ὥς θείους ἀνθρώπους ἀντιβολοῦντες καὶ γενέσθαι πρεσβευτὰς ὑπὲρ σφῶν παρακαλοῦντες.

[8.64] Ὅτι δὲ τυγχάνουσιν ὧν περ αἰτοῦσιν οἱ πιστῶς ἐπαγγέλλοντες, ἀναφανδὸν μαρτυρεῖ τὰ τούτων ἀναθήματα τὴν ἰατρεῖαν δηλοῦντα. Οἱ μὲν γὰρ ὀφθαλμῶν, οἱ δὲ ποδῶν, ἄλλοι δὲ χειρῶν προσφέρουσιν ἐκτυπώματα· καὶ οἱ μὲν ἐκ χρυσοῦ, οἱ δὲ ἐξ ὕλης πεποιημένα. Δέχεται γὰρ ὁ τούτων δεσπότης καὶ τὰ σμικρά τε καὶ εὖωνα, τῇ τοῦ προσφέροντος δυνάμει τὸ δῶρον μετρῶν. Δηλοῖ δὲ ταῦτα προκείμενα τῶν παθημάτων τὴν λύσιν, ἧς ἀνετέθη μνημεῖα παρὰ τῶν ἀρτίων γεγεννημένων.

[8.65] Ταῦτα δὲ κηρύττει τῶν κειμένων τὴν δύναμιν· ἡ δὲ τούτων δύναμις τὸν τούτων Θεὸν ἀληθινὸν ἀποφαίνει Θεόν.

Ἐξετάσωμεν γάρ, τίνες καὶ πόθεν οἱ ταύτης ἀξιοθέντες τῆς χάριτος. Ἄρα τινες ἐπίσημοι καὶ περιφανεῖς ἢ γένους αὐχοῦντες λαμπρότητα ἢ τοῖς τοῦ πλούτου περιρρεόμενοι ρεύμασιν ἢ ἐκ δυναστείας τινὸς γενόμενοι γνῶριμοι;

[8.66] Οὐδαμῶς, ὦ ἄνδρες. Τούτων γὰρ οὐδενὸς μετεσχέκασιν, ἀλλ' ἰδιῶται ἦσαν ἢ στρατιῶται, τινὲς δὲ αὐτῶν καὶ οἰκέται γεγέννηται καὶ θεραπαινίδες, ἐν ἀσθενέσι δ' ἄγαν σώμασι γενναίως ἀγωνισάμεναι· καὶ αἱ μὲν σωφρόνως ἔλकुσαι τὸν τοῦ γάμου ζυγόν, αἱ δὲ τί γάμος οὐκ ἐπιστάμεναι. Ἀκούω δὲ ἔγωγέ τινας καὶ τῇ σκηνῇ ξυντραφέντας καὶ ἐξαπίνης τοῖς ἀγωνισταῖς ξυνταχθέντας καὶ ἀξιονίκους γεγεννημένους καὶ τῶν στεφάνων τετυχηκότας καὶ μετὰ τὴν ἀνάρρησιν σφόδρα δεδιττομένους τοὺς δαίμονας, οἷς ἦσαν ὑποχείριοι πάλαι· πολλοὶ δὲ καὶ ἱερεῖς καὶ νεωκόροι τὰ κατὰ τῆς ἀσεβείας ἀνέστησαν τρόπαια.

[8.67] Ἐκ τοιούτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ξυνέστησαν οἱ τῶν μαρτύρων χοροί. Καὶ φιλόσοφοι μὲν καὶ ῥήτορες παραδέδονται

ὕγυ fordulnak hozzájuk, mint Isten embereihez, és azért esedeznek, hogy személyes ügyeikben követeik legyenek.

És hogy a bizalommal fohászzkodók megkapják, amit kérnek, erről tanúskodnak azok a fogadalmi ajándékok, amelyek a gyógyulás szembeötlő bizonyítékai: sokan visznek szem-, mások láb- és ismét mások kéz-utánszatokat. Egyesek aranyból, mások agyagból készültek: hiszen az ő Uruk a csekélyt és a jelentéktelent is elfogadja, mivel ő az ajándékot az adományozó tehetőségéhez méri. Az itt kihelyezett tárgyak a betegségektől való megszabadulást jelzik, mivel ezeket az emlékjeleket az egészségesek állították fel.¹¹⁵

E tárgyak hirdetik az ott nyugvók erejét. Az ő hatalmuk pedig azt bizonyítja, hogy az ő Istenük az igazi Isten!

Az alázatosság hatalma

Vizsgáljuk meg, kik és honnan valók azok az emberek, akik ily köszönetre méltattattak. Vajon híresek és tekintélyesek voltak, netán ragyogó származással dicsekedhettek vagy elárasztotta őket a gazdagság? Esetleg uralmuk nyomán váltak ismertekké?

A legkevésbé sem, barátaim! Mindezekhez a legkisebb közülük sem volt, sokkal inkább egyszerű emberek és vitézek voltak.¹¹⁶ Némelyek közülük szolgák vagy szolgálók, akik nemesen küzdöttek a maguk testi erőtlenségei közepette. Egyesek mérséklettel hordozták a házasság igáját, mások meg sem ismerték azt. Magam is hallottam, hogy néhányan, akik a színpadon nőttek fel, hirtelen a küzdők közé álltak, s méltó győzelmükért a koronát is elnyerték, majd a nyilvános kihirdetés után ama démonok rémévé váltak, akiknek egykoron alá voltak vetve; sőt számos pap és templomőr diadalemléket is állított az istentelenség fölötti győzelme emlékére.¹¹⁷

Ilyen férfiakból és asszonyokból áll tehát a vértanúk nagy serege. És bár a filozófusok és a szónokok feledésbe merültek, a többség

¹¹⁵ A cinikus Diogenészről jegyezték fel a következő anekdotát: Mikor valaki a szamothrakéi templom áldozati adományait csodálta, Diogenész így szólt: „sokkal több volna itt az adomány, ha azok hozták volna, akik odavesztek.” Ld. Diogenész Laertiosz, *Filozófusok élete* VI, 59. A szamothrakéi istenek a víz istenségei voltak, akiknek a hajótörésből vagy tengeri veszedelemből való szabadulás után adtak áldozati adományt. Diogenész megjegyzése a szarkazmuson túl valószínűleg mesetérenek, Antiszthenésznek a politeizmus iránti ellenszenvéből is fakad.

¹¹⁶ A Jézus Krisztus jó vitézére utaló áthallásos fogalmazás. Ld. 2Tim 2, 3.

¹¹⁷ A vértanúknak a hadban jeleskedő és diadalmaskodó vitézekhez, bajvívókhoz történő hasonlítása maga után vonta a hadviseléssel kapcsolatos szokások és kifejezések (tróféák gyűjtése, emlékoszlop avatása) átvételét. A vértanú „tróféája”

az istentelenség fölött aratott erkölcsi győzelem. A papok és templomőrök (sekrestyések) által állított győzelmi emlékek (tróπαια = „tróféák”), illetve a vértanúknak a győzelmet kívívó vitézekhez történő hasonlítása kérdéséhez ld. pl. J. Bernardi, ‘Le mot τρόπαιον appliqué aux Martyrs’, *Vigiliae Christianae* 8 (1954), 174–175. Vö. *Curatio* 9.22, ahol Verus császárnak a barbárok feletti győzelme alkalmával állított diadalemlékeiről (tróπαια) olvasunk. Ld. még *Curatio* 10.27, ahol a kifejezés az asszírok ellen hadba vonuló Julianus császár költeményében szerepel, illetve *Curatio* 10.29, ahol szerzőnk a perzsa támadásnak Thermopülainél ellenálló görög harcosok emlékművéről tesz említést.

λήθη, καὶ βασιλέων καὶ στρατηγῶν οὐδὲ τὰς προσηγορίας γινώσκουσιν οἱ πολλοί, τὰς δὲ τῶν μαρτύρων προσηγορίας μάλλον ἴσασιν ἅπαντες ἢ τὰ τῶν φιλτάτων ὀνόματα· καὶ τοῖς παισὶ δὲ τὰς τούτων προσηγορίας ἐπιτιθέναι σπουδάζουσιν, ἀσφάλειαν αὐτοῖς ἐντεῦθεν καὶ φυλακὴν μηχανώμενοι.

[8.68] Καὶ τί λέγω φιλοσόφους καὶ βασιλέας καὶ στρατηγούς; καὶ γὰρ αὐτῶν τῶν καλουμένων θεῶν τὴν μνήμην ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐξήλειψαν διανοίας. Τὰ μὲν γὰρ ἐκείνων οὕτω παντελῶς διελύθη τεμένη, ὥς μηδὲ τῶν σχημάτων διαμεῖναι τὸ εἶδος, μηδὲ τῶν βωμῶν τὸν τύπον τοὺς νῦν ἀνθρώπους ἐπίστασθαι, αἱ δὲ τούτων ὕλαι καθωσιώθησαν τοῖς τῶν μαρτύρων σηκοῖς.

[8.69] Τοὺς γὰρ οἰκείους νεκροὺς ὁ δεσπότης ἀντεισῆξε τοῖς ὑμετέροις θεοῖς, καὶ τοὺς μὲν φρούδους ἀπέφηνε, τούτοις δὲ τὸ ἐκείνων ἀπένειμε γέρας. Ἀντὶ γὰρ δὴ τῶν Πανδίων καὶ Διασίων καὶ Διονυσίων καὶ τῶν ἄλλων ὑμῶν ἐορτῶν Πέτρου καὶ Παύλου καὶ Θωμᾶ καὶ Σεργίου καὶ Μαρκέλλου καὶ Λεοντίου καὶ Ἀντωνίου καὶ Μαυρικίου καὶ τῶν ἄλλων μαρτύρων ἐπιτελοῦνται δημοθι-νία· καὶ ἀντὶ τῆς πάλαι πομπείας καὶ αἰσχροurgerίας καὶ αἰσχρορημοσύνης σῶφρονες ἐορτάζονται πανηγύρεις, οὐ μέθην ἔχουσιν καὶ κῶμον καὶ γέλωτα, ἀλλ' ὕμνους θεῖους καὶ ἱερῶν λογίων ἀκρόασιν καὶ προσευχὴν ἀξιεπαίνους κοσμουμένην δακρύοις.

[8.70] Ὅρωντες τοίνυν τῆς τῶν μαρτύρων τιμῆς τὸ ὠφέλιμον, φεύγετε, ὦ φίλοι, τῶν δαιμόνων τὸν πλάνον· καὶ τούτοις φωστῆρσι καὶ ποδηγοῖς κεχρημένοι, τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἄγουσαν πορείαν ὁδεύσατε, ἵνα τῆς τούτων χορείας ἐν τοῖς ἀνωλέθοις αἰῶσι μετάρχητε.

¹¹⁸ A vértanúk és szentek tiszteletéhez ld. pl. Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), 50, ahol a szerző a III. fejezetet a fenti sorokra való hivatkozással indítja: 'The Invisible Companion: On Martyrs' Names Given to Children' (A láthatatlan útítárs: A gyermekeknek adott vértanúnevekről).

¹¹⁹ A pogány istenek kultuszának keresztyén vértanúk és szentek tiszteletével történő helyettesítésére a legismertebb kortárs példa Antiochiai Babülasz vértanú esete volt, akinek tisztelete Apollón és Daphné kultuszának helyébe lépett. Ld. Khrüszosztomosz, *Babülasz vértanú dicsérete* 126. Ld. még Theodórétoz, *A szerzetesek története* 28; *Hist. eccl.* V, 21 (Az apameai Zeusz-templom elpusztítása). Hasonló példa az efézusi Artemisz-kultusz Szűz Mária tiszteletével történő felülírása (NB: az „istenszülő” dogmáját kihirdető Kírilloz-féle 431-es zsinat nem véletlenül gyűlt össze éppen a θεοτόκος-nak szentelt efézusi nagytemplomban!),

pedig még az uralkodók és a hadvezérek nevét sem tudja, a vértanúk neveit azonban mindenki éppolyan jól ismeri, mint szeretteinek a nevét. Sőt, ezenfelül arra törekszenek, hogy gyermekeiket e vértanúk neveiről nevezzék el, hogy ekképpen számukra biztonságot és oltalmat szerezzenek.¹¹⁸

De mit beszélek én a bölcsekről, uralkodókról és hadvezérekről? Az ő úgynevezett isteneiknek még az emlékezete is kitörlődött az emberek tudatából, és templomaik oly alaposan leromboltattak, hogy még látható formájuk sem maradt fenn, nemhogy az emberek az oltárok nyomát felismerhetnék, mivel azok anyagát felhasználták a vértanúk szentélyei számára.

Az Úr ugyanis a ti isteneitek helyére a maga halottait állította, és miközben azokat szélnek eresztette, a nekik járó tiszteletet e vértanúkhöz rendelte.¹¹⁹ A Pandiák, Diasziák,¹²⁰ Dionüsziaák és a többi ünnepeitek helyett Péter és Pál, Tamás, Sergius, Marcellus, Leontius, Antoninus, Mauritius és a többi vértanú emlékére ülnek közös ünnepi ebédet.¹²¹ És az egykori, szégyenteljes cselekedetekkel és fajtalanságokkal egybekötött processziók helyett szerény ünnepet tartanak, ahol nincs semmi részegség, muri és harsány nevetés, hanem istenes énekek, a szent beszédek hallgatása, valamint forró könnyekkel illendően díszített imádságok.¹²²

Látván tehát a vértanúk tiszteletének hasznosságát, meneküljetek, ó barátaim, a démonok tévelygésétől! A mártírokat pedig használjátok a magatok számára vezérlő csillagok és útmutatók gyanánt, járjatok az Istenhez vezető ösvényen, hogy ezáltal az örökéletben az ő kórusukhoz tartozzatok!

illetve a csíksomlyói Babba holdistennő szerepének szintén Szűz Máriára történő átruházása. Utóbbihoz ld. Daczó Árpád, *Csíksomlyó titka. Mária-tisztelet a néphagyományban* (Csíkszereda: Pallas Akadémia, 2002).

¹²⁰ Ld. a *Curatio* 7.10-hez fűzött jegyzetet.

¹²¹ Canivet megjegyzi, hogy Theodórétoz olyan szenteket sorol fel, akiknek a kultusza Antiochiában terjedt el, ahol ő is született, és amelynek közelében szerzetesi életet élt. Nem említi viszont a Küroszban nagy tiszteletnek örvendő Kozma és Damján vértanúk neveit, amely újfent arra enged következtetni, hogy jelen művét még püspökké szentelése előtt írta. Ld. SC 57, 335, 1. jegyzet. Ld. még Pierre Canivet, 'Précisions sur la date de la *Curatio* de Théodoret', *Recherches de science religieuse* 36 (1949), 585–593.

¹²² Vö. Khrüszosztomosz, *Babülasz vértanú dicsérete* 72 és 104.

Summary

The present work is the first annotated Hungarian translation of Books V–VIII of Theodoret’s *Cure of Greek Maladies*, known to be one of the last Christian answers to Greek philosophy, most likely composed before and completed soon after his consecration as bishop of Cyrus in 423. He certainly was indebted to his predecessors in the field, namely Clement of Alexandria and his *Stromata*, Eusebius of Caesarea and his *Praeparatio evangelica*, Origen and his *Against Celsus*, as well as to Aetius and his *Placita philosophorum* and even to Plutarch, nonetheless, the entire manner by which he manages to bring the subject before his readership is still fascinating. The present volume is the second one in the series and will be followed by a third, comprising Books IX–XII of this last, but not least opus of the genre.

The work of translation, annotation and edition of the present Greek–Hungarian bilingual text represents a partial fulfilment of my immeasurable debt owed to my former doctoral supervisor in New College, Edinburgh, Prof. David F. Wright (1937–2008) and to the distinguished friend, Thomas P. Halton (1925–2013), professor of The Catholic University of America, Washington, D.C. The enthusiasm and encouragement of these two wonderful scholars and men with admirable integrity has led me throughout the years of academic research, a special part of their legacy for me – represented by a book dedication and a final piece of correspondence respectively – being the task to make the *Cure of Greek Maladies* accessible to my own people, i.e. to Hungarian readership.

After the publication of Thomas Halton’s posthumous work (Theodoret of Cyrus, *A Cure for Pagan Maladies*, New York: The Newman Press, 2013), I humbly dedicate the present volume to these late, yet great and humble luminaries of contemporary Christian theology.

‘The beginning of knowledge, then,
is the knowledge of our own ignorance.’

Theodoret of Cyrus

Kolozsvár, on the eve of Pentecost, 2015.

István Pásztori-Kupán